

Levekår i landbruket 1995-2004
Livsformer og rammebetingelser
i endring

Anders Barstad og Kari Skrede (red.)

Statistiske analyser

I denne serien publiseres analyser av statistikk om sosiale, demografiske og økonomiske forhold til en bredere leserkrets. Fremstillingsformen er slik at publikasjonene kan leses også av personer uten spesialkunnskaper om statistikk eller bearbeidingsmetoder.

© Statistisk sentralbyrå, juni 2009

Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen skal Statistisk sentralbyrå oppgis som kilde.

ISBN 978-82-537-7585-2 Trykt versjon

ISBN 978-82-537-7586-9 Elektronisk versjon

ISSN 0804-3221

Emnegruppe

00.02

Design: Siri Boquist

Trykk: Statistisk sentralbyrå

Standardtegn i tabeller

Symbol

Tall kan ikke forekomme	.
Oppgave mangler	..
Oppgave mangler foreløpig	...
Tall kan ikke offentliggjøres	:
Null	-
Mindre enn 0,5 av den brukte enheten	0
Mindre enn 0,05 av den brukte enheten	0,0
Foreløpig tall	*
Brudd i den loddrette serien	—
Brudd i den vannrette serien	

Forord

Denne publikasjonen inneholder artikkelbidrag fra de fire prosjektene som til sammen utgjorde projektknippet *Levekår i landbruket 2002*, under to forskningsprogrammer i Norges forskningsråd: Marked og samfunn (2002-2005) og senere AREAL (2006-). Prosjektene involverte fem miljøer: Seksjon for demografi og levekårsforskning og Seksjon for primærnæringsstatistikk i Statistisk sentralbyrå (SSB), Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) (i samarbeid med Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) og Seksjon for primærnæringsstatistikk i SSB), Rogalandsforskning (nå IRIS AS) i Stavanger og Norsk senter for bygdeforskning i Trondheim.

SSB vil takke alle artikkelforfatterne som har bidratt til denne publikasjonen, for et godt samarbeid og for konstruktive diskusjoner underveis. Opprinnelig var det meningen at denne publikasjonen også skulle inneholde flere analyser av landbruksbefolkningens levekår på grunnlag av Folke- og bolig tellingen 2001 og Landbruksregisteret. På grunn av sykdom har det ikke vært mulig å få disse analysene med i den foreliggende publikasjonen, men det tas sikte på å publisere dem på et senere tidspunkt.

Norges forskningsråd har finansiert arbeidet med publikasjonen.

Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger, 3. april 2009

Øystein Olsen

Innhold

Forord	3
Innledning	7
Tema 1. Hva skjer i landbruket? Driftsstruktur, yrkeskombinasjoner og inntekt i endring	
Avgang og tilvekst på norske gardsbruk. Kjenneteikn ved bruk som avviklar, og bruk som veks	13
Gårdbrukeres arbeidstilbud i et regionalpolitisk perspektiv	31
Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere	51
Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi	63
Tema 2. Levekår og livskvalitet i landbruket	
«Slekt skal følge slekters gang ...» – livet på gård i et generasjonsperspektiv	81
Livskvalitet og sosial integrasjon i landbruket	95
Tema 3. Framtidsutsikter, rekruttering og rammebetingelser	
Rekruttering til landbruket – hva mener organisasjonene og forvaltningen?	113
Fornuft og følelser – en odelslov til besvær	135
Figurregister	153
Tabellregister	155

Anders Barstad og Kari Skrede, Statistisk sentralbyrå

Innledning

Artiklene i denne publikasjonen er samlet rundt tre innfallsvinkler og hovedtemaer. I sammendraget nedenfor presenterer vi innholdet av de tre temadelene og noen hovedfunn fra artiklene.

1. Hva skjer i landbruket? Driftsstruktur, yrkeskombinasjoner og inntekt i endring

I artikkelen *Avgang og tilvekst på norske gardsbruk. Kjenneteikn ved bruk som avviklar, og bruk som veks* analyserer Agnar Hegrenes (NILF) og Anne Snellingen Bye (SSB) strukturendringene i jordbruket med utgangspunkt i utvalget av bruk som var grunnlaget for utvalget av personer i intervjuundersøkelsen Levekår i landbruksbefolkningen 1995. Drift og utvikling av disse brukene i perioden 1995-2004 er fulgt gjennom opplysninger i søknader om produksjonstilskudd for årene 1995, 1999, 2002 og 2004 samt fra Jordbrukstelingen 1999. Analysen viser at jordbruksareal i 1995 var en viktig faktor for å forklare både sannsynligheten for at bruket fortsatt var i drift i 2004 og for endring i areal på bruk som holder på til 2004. Sannsynligheten for å være i drift i 2004 økte med størrelsen på jordbruksarealet i 1995. Den relative veksten i jordbruksareal var imidlertid størst på de brukene som var minst i 1995.

Hild-Marte Bjørnsen (NIBR) og Steinar Johansen (NIBR) benytter i artikkelen *Gårdbrukeres arbeidstilbud i et regionalpolitisk perspektiv* datamaterialet fra begge

de to intervjuundersøkelsene Levekår i landbruksbefolkningen 1995 og Levekår i landbruket 2002 til å analysere variasjon i gårdbrukernes arbeid utenfor bruket. Arbeidstilbudet er høyest blant gårdbrukere i det sentrale Østlandsområdet og lavest i Nord-Norge og i periferikommuner. Selv om bønder i distriktene tilbyr færre arbeidstimer enn bønder i sentrale strøk, er det i distriktene landbruket har størst betydning for den lokale økonomiske aktiviteten. I distriktene er det dessuten vanskelig å erstatte landbruket som «selselseter». Alternativet til å opprettholde landbruksproduksjonen vil derfor være økt sentralisering. Hvorvidt det er ønskelig eller ei, er både et spørsmål om effektiv ressursutnyttelse og et spørsmål om politikk.

I to artikler av Torkil Løwe (SSB), *Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere og Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi*, analyseres utviklingen i gårdbrukeres arbeidssituasjon og inntektsforhold fra 1995 til 2002 på grunnlag av data fra de to levekårsundersøkelsene. Fire av ti gårdbrukere hadde gården som biyrke i 2002. Andelen med annet hovedyrke tiltok mellom 1995 og 2002, trass i et sterkt fall i andelen mindre bruk. Mange

gårdbrukere har svært lange arbeidsdager. En gjennomsnittlig arbeidsuke for en gårdbruker utgjør 53 timer dersom arbeid utenfor bruket medregnes.

Andelen som er misfornøyd med inntekten fra bruket, har økt fra 1995 til 2002. Analysen av inntektsgrunnlaget viser at heltidsgårdbrukeren har betydelig lavere samlet inntekt enn sysselsatte ellers. Gjennomsnittsgårdbrukeren har en beskjeden inntekt fra bruket, men gjennomsnittsbrukerens samlede inntekt er likevel omtrent på høyde med andre sysselsatte på grunn av arbeidet utenfor bruket. Intervjuundersøkelsene viser at gårdbrukerhushold har bedre økonomisk beredskap for uforutsette utgifter og sjeldnere betalingsproblemer enn andre hushold med sysselsatt hovedinntektstaker.

2. Levekår og livskvalitet i landbruket

Anders Barstad og Torkil Løwe (SSB) belyser i artikkelen *Livskvalitet og sosial integrasjon i landbruket* utviklingen av den subjektive livskvaliteten i landbruksbefolkningen på grunnlag av data fra de to levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen i 1995 og 2002. Artikkelen sammenligner også med tilsvarende utvikling i den generelle befolkningen på grunnlag av data fra levekårsundersøkelsene 1995, 2001 og 2002. Utviklingen i landbruket har vært forholdsvis negativ med hensyn på subjektiv livskvalitet i de senere årene. Misnøyen har tiltatt på en rekke områder. Det virker rimelig å se denne utviklingstendensen som del av en generell marginalisering av landbruksnæringen, med medfølgende pessimisme, usikkerhet og opplevelse av manglende anerkjennelse fra storsamfunnets side. Samtidig er det grunn til å understreke at de fleste gårdbrukere tross alt er tilfreds med husholdningens økonomi og med

tilværelsen generelt, på linje med befolkningen for øvrig.

I artikkelen «*Slekt skal følge slekters gang ...*» – *livet på gård i et generasjonsperspektiv*, benytter Kjersti Melberg (IRIS) data fra kvalitative intervjuer med et utvalg gårdsfamilier til å belyse hvordan drivkrefter og rammebetingelser, innsats i arbeid og hjem på den ene side er i stadig endring på norske gårdbruk, men samtidig knyttet til generasjonenes gang på gårdene. Med den usikkerheten som er knyttet til næringen, er det ikke overraskende at gårdsdriftens overtagelse og fremtiden er hyppig debatterte og gjerne omstridte tema i gårdsfamiliene. Den som overtar en gård, vil måtte ta beslutningen om dette både i lys av avgjørelser om drift som ble tatt av andre for mange tiår siden – og basere den på så vel personlige som på sektorens og det offentlige forventninger til fremtiden. Eksterne forhold som rammevilkår, offentlige velferdsgoder og kvaliteten på livet i distriktene vil kunne ha en innvirkning. Familielandbrukets utvikling og fremtid avhenger til sist av odelsgenerasjonens valg av livsvei.

3. Fremtidsutsikter, rekruttering og rammebetingelser

Magnar Forbord og Hilde Bjørkhaug (Norsk senter for bygdeforskning) tar i artikkelen *Rekruttering til landbruket – hva mener organisasjonene og forvaltningen?* utgangspunkt i politiske initiativ for å påvirke rekrutteringen til landbruket. Datamaterialet består av intervjuer med sentrale aktører i landbruket i dag, med sikte på å undersøke hvordan disse definerer landbruket og ser på rekrutteringen. Spørsmålene er blant annet: Hva er egentlig landbruk? Hva kjennetegner et «ønskelig» landbruk? Hva slags egenskaper bør fremtidens bønder ha? Hvilke virkemidler er aktuelle og ønskelige? Hvilken betydning har for eksempel kompetanse

og lover? Er det andre forhold som virker inn? Temaet rekruttering til landbruket handler om hvilken plass landbruket skal ha i samfunnet. Skal det primært være en matprodusent, en kulturlandskaps- og ressursforvalter, eller skal det sikre bosetting og sysselsetting i Bygde-Norge? De landbrukspolitiske målsettingene kan være innbyrdes motstridende, noe som gjør det vanskelig å definere en sammenhengende rekrutteringspolitikk. Organisasjonene og myndighetene i landbruket er ganske bevisst på at ulike virkemidler gir ulike bønder og ulike landbruk, og på interessekonfliktene i landbrukspolitikken. Rekruttering og rekrutteringsvirkemidler blir dermed ikke bare en rent teknisk sak, men også et politisk og til dels konfliktfylt tema.

I artikkelen *Fornuft og følelser – en odelslov til besvær* diskuterer Reidun Heggem og Hilde Bjørkhaug (Norsk senter for bygdeforskning) rekruttering til et landbruk i endring. Får landbruket de rekruttene det trenger? Virkemidlene som settes inn i arbeidet med rekruttering til landbruket, bør befinne seg en plass der det er rom for både nytt og gammelt på samme tid. Nytenkning og ny kompetanse er en nødvendighet i en omstillingsfase. Samtidig må man ta vare på de positive elementene som ligger i tradisjoner og videreføring av kompetanse som ikke kan læres eller tilegnes. Affeksjonsverdi, personlig stolthet og moralsk forpliktelse til å videreføre familiebruket i en bedre stand enn da man selv tok over, er viktige drivkrefter som ikke skal undervurderes. Samtidig er det en utvikling i retning av at det er blitt legitimt å stille spørsmål ved måten man rekrutterer ungdom inn i landbruket på, og det er blitt legitimt å stille spørsmål ved om holdningene som overføres er gode. Denne tendensen vil bli synlig både blant foreldregenerasjonen, som vil legge nye føringer inn i sosialiseringprosessen, og

blant de unge selv som vil ta opp i seg den moderne trenden ved å fristille seg overfor egne valg og avgjørelser.

Tema 1.
Hva skjer i landbruket?
Driftsstruktur, yrkeskombinasjoner
og inntekt i endring

Agnar Hegrenes, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning,
og Anne Snellingen Bye, Statistisk sentralbyrå

Avgang og tilvekst på norske gardsbruk. Kjenneteikn ved bruk som avviklar, og bruk som veks

Bakgrunn, formål og problemstilling

Norsk jordbruk, som jordbruket i andre industrialiserte land, har gått gjennom store endringar dei siste 50-100 åra. Edvard Bull (1979: 237) skriv at eit par tusen års bondetradisjon gjekk i oppløysing i tida frå andre verdskrigen til midt i 1970-åra. Strukturendringane har vore minst like store etter midten av 1970-åra som tidlegare (Hegrenes mfl. 2000).

Strukturutviklinga vert ofte illustrert med endring i talet på gardsbruk av ymse typar, og kor store dei er.¹ Eit hovudtrekk i strukturutviklinga er at det har vorte færre og større bruk i drift. Jordbruksarealet i drift har vore om lag uendra. Strukturendringar er resultat av avgjerder gjort av mange personar og hushald. Tilgjengeleg statistikk viser at mange små bruk sluttar, men seier lite om kva som kjenneteiknar familiane på bruk som sluttar eller veks. Hovudspørsmåla i denne artikkelen er følgjande:

- Kva karakteriserer landbrukshushald som har utvida, redusert eller avvikla drifta, eller hatt omtrent konstant aktivitet i åra 1995-2004?

- Korleis har faktorar som brukarens alder, arbeid utanom bruket, bruksstorleik, region, driftsform og oppfatning av levekår og velferd påverka sannsynet for at bruket har utvida, redusert eller avvikla drifta, eller drive omtrent i uendra omfang?

Først ser vi kort på strukturutviklinga i norsk jordbruk dei siste 15 åra. Fordi det kan vere fleire måtar å måle storleik og vekst på, drøftar vi ulike metodar for å måle storleik og vekst.

Litteraturoversikt

Årsaker til strukturendringar

Strukturendringar i jordbruket har ofte vore forklart med faktorar som anten pressar eller trekkjer ressursar ut av jordbruket (Petrini og Bolin 1974). Til dømes kan høge kostnader presse ressursar ut av jordbruket, mens god tilgang på arbeid utanfor jordbruket kan trekkje ressursar ut av jordbruket. Stordriftsfordelar har ofte vore nytta for å forklare strukturendringar i jordbruket. Mange empiriske studiar av jordbruket viser at gjennomsnittskostnadskurva er L-forma og relativt flat over eit stort område, sjå til dømes fleire artiklar i Hallam (1993). Stordriftsfordelar kan forklare at små bruk avviklar, men

¹Tidlegare var det vanleg å nytte bruk, gardsbruk og driftseining, mens det etter 2002 er vanleg å nytte jordbruksbedrift som namn på aktive einingar i jordbruket. I denne artikkelen nyttar vi bruk, gardsbruk, bedrift og jordbruksbedrift som synonym.

stordriftsfordelar kan vanskeleg forklare at bruk på den flate delen av kurva vert større og større. Ei forklaring kan likevel vere at den langsiktige gjennomsnittskostnadskurva endra seg over tid, og at bruka må bli større for å kome ned på den flate delen. Men det kan vere mange andre faktorar enn stordriftsfordelar som påverkar strukturutviklinga (Goddard mfl. 1993, Hegrenes mfl. 2000, Van Passel mfl. 2005). Van Passel mfl. fokuserer på effektivitet som ei årsak til strukturendring. Dei fann ein tendens til at effektive gardsbruk voks og overlevde, mens ineffektive gardsbruk minka og gjekk ut av drift. Samanhengen mellom effektivitet og vekst var svakast i dei delane av jordbruket som var sterkt regulerte, slik som mjølkeproduksjonen.

Eigenskapar ved brukarane (driftsleiareigenskapar) kan vere årsak til skilnader i effektivitet og kostnader. Samspelet mellom teknologisk utvikling og politikk kan vere viktig for strukturutvikling. Noreg har hatt ein omfattande landbrukspolitikk, og ein skulle tru at politikk har vore viktigare for strukturutviklinga i Noreg enn i mange andre land. Landbrukspolitikken kan i enkelte periodar ha skunda på utviklinga, i andre periodar har den bremsa utviklinga.

Tilgangen på arbeidsplassar utanfor jordbruket vil kunne trekkje arbeidskraft ut av jordbruket, eller redusere rekrutteringa til jordbruket. Men tilgang på anna arbeid nær bruket kan og gjere det mogeleg å kombinere jordbruk med anna arbeid. Effekten av god tilgang på arbeidsplassar utanfor jordbruket er ikkje eintydig og kan truleg variere over tid, og geografisk.

Måling av storleik og vekst

Med vekst meiner vi her endring i storleik over tid. Vekst kan difor vere både positiv og negativ. I neoklassisk økonomisk teori er produktmengde det vanlege målet for storleik. Dette er eit eintydig mål for bedrifter med eitt produkt. Storleik er ikkje så eintydig når det er fleire produkt. Jordbruksbedrifter har ofte fleire produkt, og produktmiksen varierer frå bedrift til bedrift. Ein må eventuelt vege saman dei ulike produkta, eller nytte andre mål for storleik. Ifølgje McErlean mfl. (2004) har jordbruksareal, dyretal (kuekvivalentar eller kueiningar), total kapitalmengd, eigenkapital, omsetning, samla dekningsbidrag og nettoinntekt vore nytta som mål på bruksstorleik. For norske forhold kan ein også ta med arbeidsinnsats, anten faktisk innsats eller normert innsats.

Nokre av dei nemnde faktorane måler fysiske forhold (areal, dyretal og arbeidsinnsats), mens andre er målte i pengar. Nokre faktorar måler innsats, og nokre måler utbytte. McErlean mfl. nemner ikkje produktmengd, men dei nemner omsetning og dekningsbidrag² som kan vere indikatorar for produktmengd. Å bruke omsetning eller andre pengemål som uttrykk for storleik gjer det mogeleg å beskrive gardsbruk med mange produkt, å samanlikne gardsbruk med forskjellige driftsformer og å samanlikne med bedrifter utanom jordbruket (Stanton 1978: 728). Men det er problem også med omsetning fordi dei som kjøper ein stor del av innsatsfaktorane, har mindre verdiskaping enn dei som sjølve produserer ein stor del av vareinnsatsen. Dekningsbidraget kan vere eit betre mål i slike tilfelle.

² Dekningsbidrag er definert som produksjonsinntekter minus variable kostnader. Variable kostnader vil seie kostnader som varierer med produksjonsomfanget. I landbruksøkonomien har ein ofte tolka dette relativt snevert og rekna få kostnader som variable og mange kostnader som faste.

Tekstboks 1. Modellering av tilvekst

Gibrats lov er utgangspunktet for mange studiar av tilvekst på jordbruksbedrifter (Hallam 1993). Gibrats lov seier at vekstraten for ei bedrift er uavhengig av storleiken på bedrifta ved starten av analyseperioden.

Ifølgje Hallam (1993: 176) brukar ein til vanleg følgjande formel for å teste Gibrats lov:

$$\ln S_{it} = \alpha + \beta \ln S_{it-1} + e_{it} \quad (1)$$

der S_{it} er storleiken på bedrift i i periode t , S_{it-1} er storleiken på den same bedrifta i periode $t-1$. og β er faktorar som er felles for alle bedrifter, mens e_{it} er ein tilfeldig faktor for firma i . Er Gibrats lov oppfylt, er $\beta=1$. Små bedrifter veks raskare enn store bedrifter dersom $\beta < 1$, og store bedrifter veks raskare enn små bedrifter dersom $\beta > 1$.

Gibrats lov kan vere formulert på fleire måtar avhengig av kor generell ein vil den skal vere (Mansfield 1962).

Den største svakheita ved Gibrats lov slik den er formulert i formel 1, er at ein reknar med at dei systematiske faktorane som er av størst interesse frå eit samfunnsperspektiv, går inn i ein tilfeldig prosess (McErlean mfl. 2004). I ein del studiar er slike faktorar tekne med som forklaringsvariablar i tillegg til bruksstorleik. Modellen kan då skrivast som:

$$\ln S_{it} = \alpha + \beta_1 \ln S_{it-1} + \sum_1^p \beta_m \ln X_m + \sum_1^q \beta_n X_n + e_{it} \quad (2)$$

der X_m er variablar som er målte ved logaritmen til sjølve talet; dette er oftast kontinuerlege variablar. X_n er gjerne «dummyvariablar» som har verdiane 0 eller 1. Desse forklaringsvariablane kan gjelde brukar- eller bruksspesifikke faktorar (Kostov mfl. 2005).

Produktprisar er indirekte vektorer når ein nyttar omsetning og dekningsbidrag som indikatorar på storleik. Inflasjon og endringar i relative prisar kan skape problem når ein har tidsseriar av monetære variablar. Dette liknar på problema med produktivitetmåling. Oppnådd dekningsbidrag vil også variere med avlingar og avdrått. Denne variasjonen er så stor at oppnådd dekningsbidrag er dårleg eigna til å måle endring i storleik over tid. Standard dekningsbidrag er betre eigna. Sjø Bye mfl. (2003) for definisjon av standard dekningsbidrag og driftsformer i jordbruket.

Jordbruket er karakterisert ved at endring i bruksstorleik gjerne fører til endring i relativ faktorbruk og teknologi (det er

ikkje-lineære produksjonsteknologiar) (Weiss 1998). Ein bør difor skilje mellom skala og storleik. Ved skalaendring endrar ein alle innsatsfaktorar like mykje. Ved storleiksendring kan forholdet mellom innsatsfaktorane endre seg. Til dømes kan kapitalinnsatsen auke meir enn arbeidsinnsatsen når bruksstorleiken aukar.

Jordbruksareal i drift er kanskje det mest vanlege målet for storleik på norske gardsbruk. Målet er ikkje ideelt fordi det er stor variasjon i kvaliteten på jord, og ein får heller ikkje teke omsyn til eventuelle endringar i arealintensitet i drifta. På andre sida er det eit mål som gjer det mogeleg å samanlikne bruk med ulike produksjonsopplegg. Vi har difor nytta areal som indikator på bruksstorleik i denne analysen.

Resultat frå nokre tidlegare studiar

Upton og Haworth (1987) fann store skilnader i vekstrate mellom typar av gardsbruk og mellom bruk i same gruppe. Vekstratane var uavhengige av bruksstorleik, men det var nær (positiv) samanheng mellom vekstrate og faktorar som driftsleiareigenskapar og familiestorleik. Vekstraten hadde negativ samanheng med inntekt utanom bruket.

Weiss (1998) fann at små bruk voks mykje raskare enn store bruk. McErlean mfl. (2004) fann få haldepunkt for å kunne forkaste Gibrats lov (sjå teksts-boks 1). Alder, lønsemd og om eigaren også var driftsleiar, var faktorar som påverka vekst og overleving av gardsbruk.

Tvedt (2003) har brukt data frå undersøkinga Levekår i landbruksbefolkninga 1995 kombinert med data frå jordbruks-teljinga i 1999 og søknader om produksjonstilskott i 1999 og analysert kven som slutta, og kven som heldt fram med mjølkeproduksjon. Som venta var det mest sannsynleg at bruk med få mjølkekyr la ned mjølkeproduksjonen, og at sannsynet for nedlegging auka med alderen på brukaren. Det var meir uventa at det var

sterke indikasjonar på at brukarar som meinte arbeidsmiljøet i landbruket var godt, og at dei hadde ein god hushaldsøkonomi, lettare la ned mjølkeproduksjonen. Ein grunn kan vere at disse brukarane i større grad hadde arbeid utanfor bruket og høgare alternativverdi på eige arbeid. Dette er i samsvar med Franks (2006) som legg stor vekt på alternativverdien av arbeid og kapital som årsak til endringar i jordbruket. Tvedt konkluderte også med at brukarar som veit at nokon kjem til å overta, tek omsyn til neste generasjons ønske og held fram som mjølkeprodusent for at etterkomarane skal ha ein aktiv mjølkeproduksjon å overta.

Strukturutvikling i fugleperspektiv

Talet på bruk i drift vart redusert med 44 prosent frå 1989 til 2004 (tabell 1). Jordbruksarealet per bruk auka med 79 prosent. Ein finn i hovudsak den same tendensen for dei fleste produksjonane som er representerte i tabellen. Mjølkeproduksjonen skil seg likevel frå dei andre husdyrproduksjonane ved at talet på kyr har minka, mens talet på andre dyr har vore nokolunde konstant eller har auka. Det har vore sterk nedgang i talet på bedrifter med svinehald, mens talet på purker totalt og

Tabell 1. Enkelte nøkkeltal for strukturen i jordbruket, utvalde år. 1989-2004

Variabel	Eining	År					Endring 1989-2004. Prosent
		1989	1995	1999	2002	2004	
Jordbruksbedrifter i alt	stk	99 421	80 226	70 740	61 890	55 507	-44
Jordbruksareal i drift per bedrift	dekar	99,7	127,8	146,8	169,1	178,7	79
Bedrifter med korn	stk	33 154	25 989	21 909	19 509	17 652	-47
Kornareal per bedrift	dekar	107	130	153	174	190	78
Bedrifter med storfe	stk	37 623	33 059	30 130	25 280	22 959	-39
Bedrifter med mjølkekyr	stk	29 158	26 555	22 659	18 503	16 666	-43
Mjølkekyr per bedrift	stk	11,7	12,4	13,8	15,2	16,3	39
Bedrifter med sau	stk	29 113	26 482	22 709	21 140	18 627	-36
Sauer over 1 år per bedrift	stk	31	38	42	47	52	68
Bedrifter med purker	stk	5 257	4 534	3 676	2 555	2 328	-56
Purker per bedrift	stk	16	19	27	35	42	163

Kjelde: Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 2. Talet på jordbruksbedrifter med mjølkekyr, utvalde år. 1989-2004

	I alt med mjølkekyr	1-4 kyr	5-9 kyr	10-14 kyr	15-19 kyr	20-29 kyr	30-39 kyr	40 kyr og meir
1989	29 158	2 979	8 639	9 715	5 086	2 210	377	152
1995	25 555	1 065	7 780	9 263	4 893	2 132	300	122
1999	22 659	551	5 496	7 979	5 201	2 834	430	168
2002	18 503	264	3 544	6 045	4 851	2 977	572	250
2004	16 666	208	2 746	5 034	4 456	3 202	670	350
Endring 1989-2004. Prosent	-42,8	-93	-68,2	-48,2	-12,4	44,9	77,7	130,3

¹ Omfattar mjølkekyr og ammekyr.

Kjelde: Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå

per bedrift har auka sterkt. Utviklinga var spesielt rask mellom 1999 og 2002, noko som etter alt å døme har samanheng med endringar i offentlege krav til svinehaldet.

I tabell 2 har vi sett nærmare på utviklinga i mjølkeproduksjonen etter 1989. I denne perioden har det nesten blitt slutt på mjølkeproduksjon på bruk med mindre enn 5 mjølkekyr. Talet på bruk med mjølkekyr har minka for alle grupper opp til gruppa 15-19 kyr. Talet på bruk med minst 20 kyr har auka. Veksttakten har auka med talet på kyr i gruppa.

I mjølkeproduksjonen er det få nye drifts-einingar, bortsett frå samdrifter, men ein del bruk kan ha vore ute av mjølkeproduksjon ei tid og kome i drift att. Nokre kan ha fått omgjort kvoten for geitemjolk til kvote for kumjolk, og eit tital har fått mjølkekvote som ledd i ei omstilling frå sauehald i rovdrytsette område (Statens landbruksforvaltning 2003). Dette gjeld totalt sett få bruk med mjølkeproduksjon. Overgang til samdrift er ei viktig årsak til auken i gruppene med flest kyr. Dette påverkar også talet på mjølkeproduksjonsbruk totalt. Talet på samdrifter i mjølkeproduksjonen auka frå 216 i 1997 til 1 142 i 2004 (jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå). Utviklinga i mjølkeproduksjonen etter 1989 er i hovudsak bestemt av kva som har skjedd på dei bruka som var i drift det

året. Har dei slutta, redusert eller utvida produksjonen?

Total mjølkekvote er redusert med om lag 244 millionar liter frå 1995 til 2004, mens gjennomsnittleg kvote auka frå om lag 70 400 liter i 1995 til om lag 94 200 i 2004. Statleg oppkjøp av mjølkekvote har vore eit viktig verkemiddel for å styre reduksjonen i mjølkeproduksjonen. Første året med høve til å omsetje kvote (1997) hadde kvoteseljarane ein gjennomsnittleg kvote på knapt 50 000 liter. Dette auka til vel 68 000 liter i 2004. Frå 1997 til 2004 selde 6 195 mjølkeprodusentar kvoten (Statens landbruksforvaltning 2006).

Analyse av avgang og tilvekst på mikronivå

Materiale

For å få større innsikt i kva som kjenneteiknar bruk som sluttar, reduserer, driv nokolunde konstant eller aukar produksjonen, har vi nytta data frå undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995* (levekårsundersøkinga) kombinert med opplysningar frå søknader om produksjonstilskot i åra 1995, 1999, 2002 og 2004 og jordbruks-teljinga i 1999. Utgangspunktet var 1 376 svar frå dei personane som var ansvarlege for drifta ved levekårsundersøkinga. Av desse var det mogeleg å kople 1 281 svar med søknader om produksjonstilskot i

Tabell 3. **Bruk med jordbruksareal i drift og gjennomsnittleg jordbruksareal. 1995-2004. Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995***

	Bruk med jordbruksareal i drift	Gjennomsnittleg jordbruksareal, dekar	Bruk ut av drift i den føregående perioden	Bruk inn att i drift i den føregående perioden
1995	1 281	143	.	.
1999	1 160	163	121	-
2002	1 007	186	165	12
2004	911	198	114	18

¹ I tillegg er det 8 bedrifter med husdyr, men utan jordbruksareal. Desse har storfe, sau og svin, mest svin.
Kjelde: *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

1995, og analysen er basert på opplysningar frå desse bruka.

Vi har sagt at bruka må ha jordbruksareal i drift for å kunne bli karakteriserte som å vere i drift. For enkelte bruk var det oppgitt ulike tal for jordbruksarealet i levekårsundersøkinga og i søknader om produksjonstilskot 1995. Vi har i analysen nytta arealet i søknader om produksjonstilskott. Totalt har 29 prosent av bruka gått ut av drift frå 1995 til 2004 (tabell 3). For heile jordbruket minka talet på jordbruksbedrifter med 31 prosent frå 1995 til 2004 (tabell 1). Som vist i tabell 3 var enkelte bruk som ikkje var registrerte i drift i 1999, men med drift i 2002. Tilsvarende var 18 bruk som var ute av drift i 2002, komne i drift att i 2004. I 2004 er det enkelte jordbruksbedrifter med husdyr (svin, sau og verpehøner, men ikkje mjølkekyr) som ikkje hadde jordbruksareal i drift, men desse har vi sett bort frå i denne analysen.

Gjennomsnittleg jordbruksareal for bruka i materialet auka med 55 dekar (38 prosent) frå 1995 til 2004. Tilsvarende for alle bruk var 40 prosent (tabell 1). Dei bruka i utvalet som var i drift i 2004, hadde i gjennomsnitt 162 dekar jordbruksareal i drift i 1995. Auken for desse var såleis 22 prosent. Fordi dei som sluttar, i gjennomsnitt har mindre areal enn dei som ikkje sluttar, vil gjennomsnittet for alle auke meir enn gjennomsnittet for dei som er att i vårt utval.

Bruka i utvalet har i gjennomsnitt hatt 15-20 dekar større jordbruksareal enn alle bruka i dei tilsvarende åra, jamfør tabell 1 og tabell 3.

I tabell 4 er bruka grupperte etter jordbruksareal i drift i 1995 og 2004. I alt 44 prosent av bruka som i 1995 hadde under 100 dekar, var ikkje i drift i 2004. Tilsvarende hadde 18 prosent av bruka med over 100 dekar i drift i 1995 slutta til 2004. For materialet sett under eitt var det 74 bruk som hadde minka minst ei gruppe, men framleis var i drift. Det var 534 bruk som var i den same gruppa i begge åra, mens 303 bruk hadde auka minst ei gruppe. Gruppene er så vide at mange bruk som er i den same gruppa begge åra, kan ha utvida eller redusert arealet. Hovudinstrykket er at det var flest små bruk som slutta, men ein del bruk som var små i 1995, har auka arealet, og ein del bruk som var store i 1995, har minka arealet eller slutta.

Ikkje uventa er det ein høg korrelasjon mellom jordbruksareal i drift per bruk i 1995 og 2004. Korrelasjonskoeffisienten er 0,806.

Totalt jordbruksareal i drift var om lag 183 000 dekar i 1995. Dei bruka som slutta i perioden 1996-2004, hadde 36 252 dekar i drift i 1995, eller nesten 20 prosent av arealet det året. Storparten av dette arealet er etter alt å døme kjøpt eller leigt av andre bruk.

Tabell 4. Bruk i Levekår i landbruksbefolkninga 1995 fordelte etter jordbruksareal i drift i 1995 og 2004. Dekar

Jordbruksareal i drift 1995	Bruk som har slutta	Bruk etter jordbruksareal i drift 2004. Dekar						Alle bruk, 1995
		Under 50	50-99	100-199	200-299	300-499	500-	
I alt	370	77	167	309	211	101	46	1 281
Under 50 dekar	131	57	30	8	-	-	1	227
50-99 dekar	107	14	112	66	10	1	-	310
100-199 dekar	88	4	22	214	105	21	2	456
200-299 dekar	35	2	2	19	88	34	8	188
300-499 dekar	8	-	1	2	8	45	17	81
500 dekar og meir	1	-	-	-	-	-	18	19

Kjelde: Levekår i landbruksbefolkninga 1995, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Metode

Analysen av endring i areal og kjenne-teikn ved bruka er gjort i fleire trinn. Først kalkulerte vi prosentvis endring i jordbruksareal i drift frå 1995 til 2004 for alle bruka. Litt skjønsmessig delte vi så bruka i 8 grupper:

1. Bruk som har slutta (har ikkje jordbruksareal i drift i 2004, arealet minka 100 prosent)
2. Bruk som har redusert arealet med mellom 10 og 99,9 prosent
3. Bruk som har redusert arealet med mellom 0 og 9,9 prosent
4. Bruk som hadde akkurat same arealet i 1995 og 2004
5. Bruk som har auka arealet med mindre enn 10 prosent
6. Bruk som har auka arealet med 10-49,9 prosent
7. Bruk som har auka arealet med 50-99,9 prosent
8. Bruk som har auka arealet med minst 100 prosent

Tabell 5 viser talet på bruk i kvar gruppe. I alt 15 prosent hadde mindre areal i 2004 enn i 1995, men var framleis i drift. I alt 12 prosent hadde akkurat like stort areal i drift begge åra, mens 44 prosent hadde auka arealet. Både i gruppe 3 og i gruppe

5 er det nokre bruk som hadde så å seie det same arealet begge åra.

Vi har valt ut ein del variablar som karakteriserer bruket og brukarane, og har rekna ut gjennomsnitt og standardavvik for kvar av dei 8 gruppene, sjå tabell 5, 6 og 8. I tillegg har vi utført multippel regresjonsanalyse for å kunne sjå fleire variablar i samanheng. Vi har utført to regresjonsanalysar. I den eine såg vi på kjenneteikn i 1995 og sannsynet for at bruket var i drift i 2004. I neste del såg vi på dei bruka som var i drift både i 1995 og 2004. Dei variablane som er med i regresjonsanalysen, er delvis valde ut frå det vi kan lese ut av tabell 5-8. Vi presenterer difor regresjonsmodellane etter å ha sett på desse tabellane.

Resultat

Bruka som har slutta, hadde i gjennomsnitt minst areal i 1995 og låge gjennomsnittstal for alle bruksspesifikke variablar som er med i tabell 5. Grappa med størst auke i arealet frå 1995 til 2004 hadde nest minst gjennomsnittsareal i 1995, men desse bruka voks så mykje at dei hadde størst gjennomsnittsareal i 2004. Bruka som hadde uendra areal, hadde under gjennomsnittleg areal i 1995. Bruka som reduserte arealet mellom 1995 og 2004, var i gjennomsnitt relativt store i 1995.

Tabell 5. **Kjenneteikn ved bruk fordelt etter relativ endring i jordbruksareal i drift 1995-2004. Bruk som var med undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*. Gjennomsnitt og standardavvik (kursiv)**

Variabel	Bruk som har slutta			Bruk med uendra jordbruksareal	Bruk etter auke i jordbruksareal			
	10-99,9	0-9,9	Prosent		0-9,9	10-49,9	50-99,9	100 og meir
Talet på bruk	370	126	63	156	115	254	119	78
Jordbruksareal 1995, dekar	98	163	180	132	184	183	153	111
	86	119	112	105	97	137	102	71
Jordbruksareal 2004, dekar		110	172	132	194	226	258	302
		93	110	105	103	174	175	228
Kornareal 1995, dekar	23,0	32,4	69,3	47,8	44,9	40,1	22,4	26,3
	60,8	88,8	124,3	91,3	96,2	119,4	70,9	50,3
Mjølkekyr 1995, stk	3,0	5,5	5,7	4,1	8,8	7,9	6,8	2,9
	6,4	7,2	7,0	7,2	8,6	8,0	7,1	5,6
Storfe i alt 1995, stk	9,7	17,4	18,5	11	24,6	23,1	21,6	10,6
	18,6	22,3	21,5	17,6	24,3	23,4	25,4	17,3
Svin i alt 1995, stk	10,5	30	40	12,2	13,6	18,6	11,4	31,3
	59,6	105,4	112	52,1	42,1	71,6	43,4	104,5
Sau i alt 1995, stk	23,8	47,5	26,7	41,9	36,1	50,3	53,8	64,8
	48,7	89	66,8	84,9	81,3	92,2	82,4	95,6

Kjelde: Levekår i landbruksbefolkninga 1995, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Gjennomsnittsalderen for brukaren var relativt høg for dei som slutta (tabell 6). Gjennomsnittsalderen har auka litt i alle grupper så nær som gruppa med størst auke i jordbruksarealet. Denne gruppa hadde låg gjennomsnittsalder både i 1995 og 2004. Det må såleis ha vore relativt mange brukarskifte i denne gruppa trass i låg gjennomsnittsalder i starten på perioden.

I gruppa som slutta fram til 2004, var det relativt få med tilleggsnæring i 1995. Også i gruppa med akkurat same arealet begge åra var det relativt få med tilleggsnæring i 1995. For inntekt utanom bruket er det tilsynelatande ingen klare tendensar.

Det har blitt fleire kvinner i alle grupper av bruk som framleis var i drift i 2004. Auken var sterkast i den gruppa som reduserte arealet mest, og den gruppa som auka arealet mest. Men fleire grupper er så små at ei lita endring i talet på kvinner vil gje stort utslag i prosenttala.

Ein må kunne gå ut frå at inntekta som brukaren ventar dei komande åra, har innverknad på avgjerder om å slutte, redusere eller auke jordbruksproduksjonen. Ideelt burde vi ha sett forventna inntekt frå jordbruket i høve til alternativverdien på arbeidskraft og andre ressursar, men det har vi ikkje gjort. Derimot har vi informasjon om forventna inntekt framover. I tabell 7 er dette stilt saman med utviklinga i jordbruksarealet frå 1995 til 2004. For å få store nok grupper til statistisk analyse har vi slege saman ein del av gruppene i tabell 5 og 6.

Ein Kji-kvadratanalyse indikerer at fordelinga avvik frå det ein kunne vente ved lik fordeling ($p=0,012$). Samanlikna med lik fordeling har vi mellom anna følgjande for utvikling i brukstal i dei enkelte svaralternativa for inntektsmogelegheit:

- Som i dag: Mange har slutta, få har redusert, relativt mange har uendra areal, og få har auka arealet.

Tabell 6. Kjønneteikn ved brukarar fordelt etter relativ endring i jordbruksareal 1995-2004. Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*. Standardavvik i kursiv

Variabel	Bruk som har slutta	Bruk etter reduksjon av jordbruksareal. Prosent		Bruk med uendra jordbruksareal	Bruk etter auke i jordbruksareal. Prosent			
		10-99,9	0-9,9		0-9,9	10-49,9	50-99,9	100 og meir
Talet på bruk	370	126	63	156	115	254	119	78
Alder på brukar 1995	51,2	48,2	47,2	48,9	47,2	47,3	46	44,3
	12,5	11,6	10,4	12,1	10,2	10,4	10,5	13,9
Alder på brukar 2004	.	52,5	50	52,4	48,4	48,7	47,6	43,9
		12,1	11,1	12,5	12,1	11,2	9,4	11,1
Brukar er kvinne 1995. Prosent	12	4	6	10	3	7	11	12
Brukar er kvinne 2004 ² . Prosent	.	13	8	13	4	10	10	18
Bruk med tilleggsnæring. 1995. Prosent	27	43	47	29	42	50	43	44
Brukar med inntekt utanfor bruket. 1995. Prosent	55	44	48	50	45	42	50	60

¹ Medrekna ein brukar med 0 i oppgitt alder.

² Det var totalt 5 bruk med upersonleg brukar i 2004. Alle desse hadde mannleg brukar i 1995.

Kjelde: Levekår i landbruksbefolkninga 1995, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 7. Utvikling i areal 1995-2004 i høve til vurdering av inntektsmogelegheit. Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*. Forventa fordeling i parentes

Inntektsmogelegheiter	Bruk som har slutta	Bruk med redusert jordbruksareal	Bruk med uendra jordbruksareal	Bruk etter auke i jordbruksareal		I alt
				Inntil 50 prosent	50 prosent eller meir	
I alt	370	189	156	369	197	1 281
Som i dag	135 (124)	54 (63)	56 (52)	118 (124)	66 (66)	429
Betre	33 (28)	14 (14)	5 (12)	19 (28)	27 (15)	98
Dårlegare	171 (188)	104 (96)	84 (79)	203 (188)	90 (100)	652
Veit ikkje eller ikkje svar	31 (29)	17 (15)	11 (11)	29 (29)	14 (16)	102

Kjelde: Eiga utrekning basert på Levekår i landbruksbefolkninga 1995, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

- **Betre:** Mange har slutta, få har uendra areal, få har auka inntil 50 prosent, mange har auka arealet meir enn 50 prosent.
- **Dårlegare:** Få har slutta, mange har redusert, har uendra areal eller auka arealet inntil 50 prosent, få har auka arealet meir enn 50 prosent.
- **Veit ikkje eller ikkje svar:** Ingen spesiell trend.

Desse tendensane indikerer at det ikkje er klare samanhengar mellom inntektsforventning i 1995 og utvikling i arealet fram til 2004.

For arbeidsinnsats har vi berre opplysningar for dei siste tolv månadene fram til jordbruksteljinga i 1999, dvs for perioden 1. august 1998 til 31. juli 1999. Det er ingen opplysningar om arbeidsinnsatsen på dei bruka som slutta mellom 1995 og 1999. Tabell 8 viser eit utval av opplys-

ningane frå jordbruksteljinga i 1999. Av plassomsyn har vi ikkje teke med opplysningar om arbeid i skogbruk, arbeid som sjølvstendig næringsdrivande eller arbeid utført av leigd arbeidskraft (ikkje familie). Det er eit gjennomgåande trekk at mann og kvinne til saman hadde stor arbeidsinnsats i 1998/99 på dei bruka der arealet auka mellom 1995 og 2004. Dette gjeld både arbeid på bruket og totalt. På bruk som hadde uendra areal, og på bruk som meir enn dobla arealet frå 1995 til 2004, var det relativt stor arbeidsinnsats utanom bruket i 1998/99.

Standardavvika er store i høve til gjennomsnittstala (tabell 5, 6 og 8). Dette indikerer stor variasjon innanfor gruppene. Dette har delvis samanheng med at vi har

inkludert alle bruka i utrekninga, også dei som har null.

I tekstboks 2 har vi definert dei variablane som er nytta i regresjonsmodellane. Det er to hovudalternativ for regresjonsutrekning. I det eine kalkulerer vi sannsynet for at eit bruk skal vere i drift i 2004 som funksjon av eit sett forklaringsvariablar. *Drift04* er avhengig variabel, og alle forklaringsvariablane i tekstboks 2 er med. Denne utrekninga omfattar alle 1 281 bruka. I den andre utrekninga er det arealet i 2004 vi vil forklare. Denne utrekninga omfattar 911 bruk, med enkelte unntak som er omtala seinare.

I den første utrekninga har den avhengige variabelen berre verdiane 0 og 1, og vi

Tekstboks 2. Variabelliste for regresjonsanalysen

Avhengige variablar

Drift04 = bruket i drift i 2004, ja = 1, nei=0

lnAreal04 = jordbruksareal i drift i 2004

Bruksspesifikke forklaringsvariablar

lnAreal95 = jordbruksareal i drift i 1995

A_n_virk = anna næringsverksemd i 1995, ja = 0, nei = 1

Utleige = utleige i 1994, ja = 0, nei = 1

Husdyr = driftsform med husdyr (ikkje mjølkeproduksjon), ja = 1, nei = 0

Korn = driftsform kornproduksjon, ja = 1, nei = 0

Anna = anna driftsform, ja = 1, nei = 0

Austlandet = Austlandet utanom Oslo og Akershus, ja = 1, nei = 0

Agder og Rogaland, ja = 1, nei = 0

Vestlandet, ja = 1, nei = 0

Trøndelag, ja = 1, nei = 0

Nord-Noreg, ja = 1, nei = 0

Brukarspesifikke forklaringsvariablar

lnAlder95 = alder på brukar i 1995

Kjønn95 = kjønn på brukar i 1995, mann = 0, kvinne = 1

Medl_BNBS = medlem i Noregs Bondelag eller Norsk bonde – og småbrukarlag, ja = 0, nei = 1

lnnt_u = inntekt utanom bruket, ja = 0, nei = 1

lnntekt_B = betre inntektsmogelegheiter, ja = 1, elles 0

lnntekt_D = dårlegare inntektsmogelegheiter, ja = 1, elles 0

Mjølkeproduksjon er basis driftsform og er ikkje spesifisert i eigen variabel. Sameleis er Oslo og Akershus basis i regioninndelinga.

Tabell 8. **Arbeidsforbruk, brukar, ektefelle og anna familie 1998/99, timar og standardavvik (kursiv). Bruk som var med i undersøkinga Levekår i landbruksbefolkninga 1995**

	Bruk som har slutta ¹	Bruk etter reduksjon i jordbruksareal. Prosent		Bruk med uendra jordbruksareal	Bruk etter auke i jordbruksareal. Prosent			
		10-99,9	0-9,9		0-9,9	10-49,9	50-99,9	100 og meir
Talet på bruk	258	126	63	156	115	254	119	78
Sum brukar og ektefelle, på bruket	1 492	1 990	2 096	1 757	2 506	2 564	2 348	2 126
	<i>1 127</i>	<i>1 416</i>	<i>1 342</i>	<i>1 248</i>	<i>1 433</i>	<i>1 367</i>	<i>1 225</i>	<i>1 429</i>
Sum brukar og ektefelle, totalt	2 747	3 121	3 125	3 116	3 578	3 590	3 276	3 589
	<i>1 314</i>	<i>1 325</i>	<i>1 173</i>	<i>1 204</i>	<i>1 300</i>	<i>1 239</i>	<i>1 254</i>	<i>1 379</i>
Mann, i jord- og hagebruk	1 020	1 438	1 388	1 290	1 850	1 838	1 719	1 386
	<i>931</i>	<i>976</i>	<i>972</i>	<i>1 021</i>	<i>1 054</i>	<i>1 003</i>	<i>976</i>	<i>1 029</i>
Mann, i tilleggsnæring	74	43	87	66	64	65	55	102
	<i>268</i>	<i>121</i>	<i>286</i>	<i>178</i>	<i>290</i>	<i>167</i>	<i>148</i>	<i>268</i>
Mann, som tilsett utanom bruket	604	462	509	631	468	412	364	573
	<i>813</i>	<i>741</i>	<i>780</i>	<i>834</i>	<i>741</i>	<i>709</i>	<i>680</i>	<i>803</i>
Kvinne, i jord- og hagebruk	320	443	475	340	522	588	454	564
	<i>554</i>	<i>662</i>	<i>706</i>	<i>548</i>	<i>724</i>	<i>745</i>	<i>612</i>	<i>681</i>
Kvinne, i tilleggsnæring	30	26	37	2	22	14	11	32
	<i>178</i>	<i>190</i>	<i>235</i>	<i>17</i>	<i>168</i>	<i>107</i>	<i>61</i>	<i>140</i>
Kvinne, som tilsett utanom bruket	477	510	285	509	522	523	477	526
	<i>661</i>	<i>672</i>	<i>501</i>	<i>712</i>	<i>689</i>	<i>685</i>	<i>674</i>	<i>686</i>
Anna familie, i jord- og hagebruk	287	629	413	361	515	688	559	538
	<i>517</i>	<i>1510</i>	<i>454</i>	<i>542</i>	<i>747</i>	<i>1206</i>	<i>979</i>	<i>872</i>

¹ Arbeid i 1999 for bruk som var i drift i 1999, og som har slutta etter 1999.

Kjelde: Jordbruksteljing 1999, Levekår i landbruksbefolkninga 1995.

har nytta logistisk funksjon (logit). Vi går ikkje inn på teorien bak denne metoden, men viser til, til dømes Kennedy (2003). I den andre utrekninga har vi nytta ein modell tilsvarende modell 2 i tekstboks 1. *lnAreal04* er avhengig variabel. Dette er ein kontinuerleg variabel, og vi har nytta vanleg minste kvadratmetode.

Vi ventar at sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004, aukar med arealet i drift i 1995. Vi trur at dersom brukaren i 1995 venta betre inntektsmogelegheit, er det meir sannsynleg at bruket var i drift i 2004 enn når brukaren venta uendra inntektsmogelegheit. Vi forventar at dersom brukaren venta dårlegare inntektsmogelegheit, er det mindre sannsynleg at

bruket var i drift i 2004. Vi trur dessutan at sannsynet for drift i 2004 minkar med alderen på brukaren i 1995. Medlemskap i Noregs Bondelag eller Norsk Bonde – og Småbrukarlag kan seie noko om aktivitet og interesse for jordbruket, og vi trur at dei som var medlemar, hadde mindre sannsyn for å slutte enn dei som ikkje var medlemar. Fordi relativt få av dei som slutta hadde tilleggsnæring i 1995, ventar vi at tilleggsnæring vil auka sannsynet for å vere i drift i 2004.

Stor arbeidsinnsats, alt anna likt, kan bety at det er eit lite rasjonelt arbeidsopplegg. Dette kan auke sannsynet for at drifta vert avvikla. Det kan også bety at brukarane er spesielt interesserte og legg stor innsats i

drifta. I så fall kan stor arbeidsinnsats auke sannsynet for at bruket blir verande i drift, og at arealet aukar. Relativt liten arbeidsinnsats ved eit gitt produksjonsomfang kan bety at brukaren har anna inntektsgevande arbeid. Det er såleis ikkje gitt kva samanheng det er mellom arbeidsinnsats og sannsyn for at eit bruk skal halde fram og eventuelt auke eller minke.

Vi har teke med arbeidsinnsats i 1998/99 i ein alternativ analyse (modell 2 og 3) for dei bruka som var i drift både i 1995 og 2004. Vi har nytta sum arbeidsinnsats for mann og kvinne på bruket som variabel. I denne analysen har vi teke vekk ein del variablar som hadde usikker koeffisient i modell 1.

Hypotesen er såleis at dei bruka som alereie var store i 1995, har auka relativt mindre enn dei som var små i 1995 og framleis var i drift i 2004. Vi har òg som hypotese at faktorar som auka sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004, også auka sannsynet for at bruket har auka jordbruksarealet, og tilsvarande at faktorar som reduserte sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004, også reduserte den relative veksten mellom 1995 og 2004.

Dei to første talkolonnanne i vedleggstabellen viser resultatane av utrekninga av sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004. For variablar med positivt forteikn på koeffisienten vil sannsynet for at bruket skal vere i drift i 2004 auke, mens det motsette er tilfelle for variablar med negativ koeffisient.

Sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004 aukar med jordbruksarealet i 1995. Sannsynet for at bruket var i drift i 2004 minka med alderen på brukaren i 1995. Bruk med kvinneleg brukar i 1995 hadde mindre sannsyn for å vere i drift i 2004 enn bruk med mannleg brukar. Også

driftsformvariablane *korn* og *anna* og variabelen *utleige* reduserte sannsynet for drift i 2004. Ingen andre koeffisientar er statistisk sikre på minst 10 prosent-nivå.

Tabellen viser ikkje direkte kva sannsyn det er for at bruk med visse kjenneteikn i 1995 skulle vere i drift i 2004. For å finne dette må ein rekne ut

$$p(y) = e^{xb}/(1+e^{xb})$$

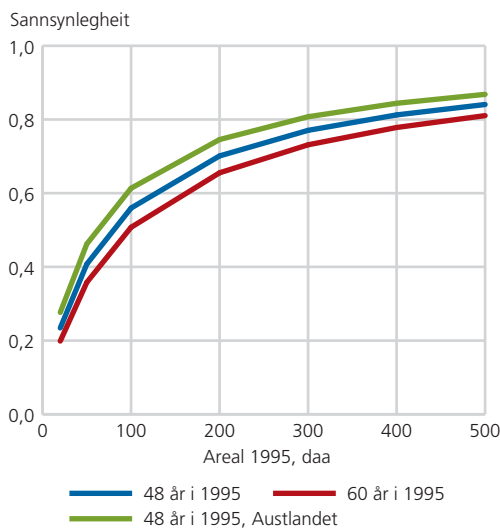
der $p(y)$ er sannsynet, e er grunntalet i det naturlege logaritmesystemet, x er ein vektor for forklaringsvariablar, og b er ein vektor av estimerte koeffisientar (Kennedy 2003).

Figur 1 viser korleis sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004, varierer med arealet i drift i 1995. For å forenkle framstillinga har vi gått ut frå at alle variablar så nær som $\ln Areal95$, $\ln alder95$ og i eit tilfelle variabelen for *Austlandet* (utanom Oslo og Akershus) er lik 0. To kurver gjeld mjølkeproduksjonsbruk med ein gift eller sambuande mannleg brukar utan inntekt utanom bruket. Brukarane har ikkje utleige eller anna næringsverksemd, og dei venta uendra inntektsmogelegheit. Alderen på brukarane i 1995 er sett lik 48 eller 60 år.

Den tredje kurva viser sannsynet for drift på eit bruk med ein 48 år gammal mjølkeprodusent på *Austlandet* utanom Oslo og Akershus sjølv om koeffisienten for denne variabelen ikkje er statistisk sikker.

I neste trinn har vi sett på dei bruka som var i drift både i 1995 og 2004, i alt 911 bruk. Arealet i 2004 ($\ln Areal04$) er no forklaringsvariabel. Vedleggstabellen viser tre alternativ (modellar) for denne hovudtypen av regresjonsutrekning.

Figur 1. Sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004 som funksjon av jordbruksareal i drift i 1995, effekt av region og alder på brukar i 1995. Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*

Kjelde: *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*.

Modell 1 har dei same forklaringsvariablane som den logistiske modellen. I denne modellen er berre koeffisientane for $\ln Areal_{95}$, $\ln Alder_{95}$ og $korn$ statistisk sikre på minst 10 prosent-nivå. I modell 2 har vi fjerna alle regionvariablane og tatt inn variabelen for arbeidsinnsats ($\ln Arbeid_{99}$). Koeffisienten for $\ln Arbeid_{99}$ er statistisk sikker, men ingen av dei usikre variablane som var med frå modell 1, blir sikre. Fleire koeffisientar er meir usikre i modell 2 enn i modell 1, mellom anna koeffisienten for $korn$. I modell 3 har vi fjerna alle dei usikre variablane så nær som variablane for inntekt og kjønn. Variabelen for kjønn vart sikker i denne modellen.

Koeffisienten for $\ln Areal_{04}$ er mindre enn 1 i alle modellane. Bruk som var små i 1995, har vakse relativt meir enn bruk som var store i 1995. Sjansen for at et bruk var i drift i 2004 auka såleis med jordbruksarealet på bruket i 1995, men av dei bruka som «overlevde», auka dei som var minst i 1995, relativt mest.

I ein fjerde modell har vi nytta berre $\ln Areal_{95}$ som forklaringsvariabel for $\ln Areal_{04}$. Koeffisientane for denne modellen vart følgjande (tala i parentes viser standardavvik):

$$\ln Areal_{04} = 0,4710 + 0,9400 \ln Areal_{95} \\ (0,1154) \quad (0,0235)$$

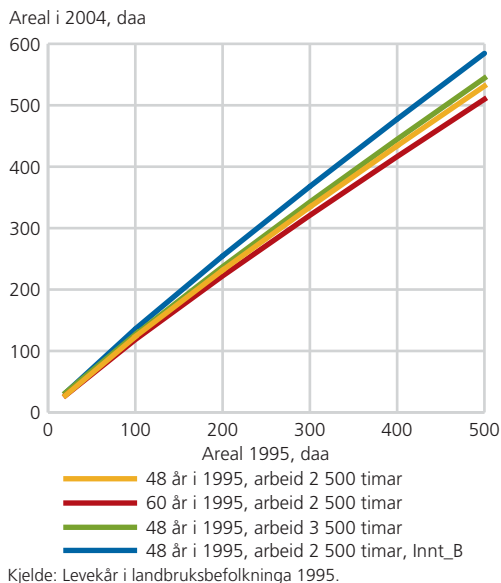
$$R^2\text{-Justert} = 0,633, \quad n = 911$$

$\ln Areal_{95}$ aleine forklarar difor nesten like mykje av variasjonen som modellane der det er fleire forklaringsvariablar, men ved å trekkje inn fleire variablar blir det tydelegare at små bruk (i 1995) har vakse relativt meir enn store bruk.

Eit bruk med kvinneleg brukar i 1995 hadde mindre sannsyn for å vere i drift i 2004 enn eit bruk med mannleg brukar, men bruka med kvinneleg brukar i 1995 og som «overlevde» til 2004, auka arealet relativt meir enn bruk med mannleg brukar i 1995. Koeffisienten for kjønn er på grensa til å vere sikker på 10 prosent-nivå i modell 1 og 2, og han er sikker på dette nivået i modell 3. Fleire av bruka med kvinneleg brukar i 1995 og som vaks relativt sterkt, hadde mannleg brukar i 2004.

Di eldre brukaren var i 1995, di mindre er sannsynet for at bruket var i drift i 2004, og bruka som var i drift i 2004, hadde auka mindre di eldre brukaren var i 1995. *Utleige* har betydning for sannsynet for at bruka var i drift i 2004, men har ingen sikker effekt på arealendringa for bruk som var i drift i 2004. Variablane for ekteskapeleg status, medlemskap i Noregs Bondelag og Norsk Bonde – og Småbrukarlag og for inntekt utanom bruket er usikre. Fjerning av variablar med usikre koeffisientar hadde liten effekt for storleiken på koeffisientane for dei variablane som var att i modellen.

Figur 2. Estimert jordbruksareal 2004 som funksjon av jordbruksareal 1995 og ymse andre faktorar (modell 3). Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*

Figur 2 viser fire eksempel på samanhen- gen mellom forklaringsvariablar og areal i drift i 2004. Figuren er basert på modell 3. Koeffisienten for alle variablane som ikkje er med, er sett lik null. Kurvene kan verke tilnærma rettlinja, men er det ikkje. Tek vi til dømes kurva for brukarar som i 1995 var 48 år, og det var 3 500 arbeidstimar på bruket, vil eit bruk med 100 dekar i 1995 ha eit forventa areal på 126 dekar i 2004, mens eit bruk med 500 dekar i 1995 vil ha eit forventa areal på 544 dekar i 2004. Hadde veksten for bruket med 500 dekar i 1995 vore prosentvis like stor som for bruket med 100 dekar, ville bruket med 500 dekar i 1995 hatt 680 dekar i 2004.

Variabelen *Innt_B* hevar kurva med ein viss faktor ($e^{0,0957} = 1,100$) overalt. Arealen er såleis 10 prosent større i 2004 på eit bruk der brukaren meinte inntektsmoge- legheitene ville bli betre, enn der brukaren meinte dei ville bli uendra.

Diskusjon

Talet på bruk minka med om lag 30 prosent frå 1995 til 2004 både i heile jordbruket og blant dei bruka som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995* (levetårsundersøkinga). Bruka frå denne undersøkinga er følgde over tid i denne artikkelen. Sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004 auka med arealet i 1995. Sannsynet var mindre di eldre brukaren var i 1995. Bruk med kvinneleg brukar hadde mindre sjanse for å «overleve» enn bruk med mannleg brukar. Bruk med driftsformene korn og anna hadde større sjanse enn andre bruk for å slutte.

Relativt sett voks dei minste bruka meir enn dei store. Dette kan ha samanheng med at dei som var store i 1995, hadde vore gjennom ein vekstperiode tidlegare. At den relative veksten minka med alderen på brukaren i 1995, kan ha samanheng med ein del av dei same faktorane. Tidlegare var det vanleg å snakke om fasar i bruksutvikling. Like etter at ein person eller ein familie overtok eit bruk, var det ein vekstfase. Deretter var det ein konsolideringsfase, og så kom ein periode med redusert drift når brukaren nærma seg pensjonsalderen. Like før eit generasjonsskifte kunne det likevel kome ein ny vekstfase som ledd i overføringa til neste generasjon. Resultata i denne analysen er ikkje i strid med ein slik hypotese.

I denne analysen har vi i hovudsak nytta kjenneteikn i 1995 til å forklare nedleg- ging og utviklinga i areal fram til 2004. I ein såpass lang periode kan viktige faktorar ha endra seg. Ein kan misse viktige informasjon ved berre å nytte kjenneteikn som gjaldt i starten på analyseperioden. Utviklinga for bruk med kvinneleg brukar i 1995 kan indikere at dette er tilfelle. Materialet viser at bruk med kvinneleg brukar i 1995, og som var i drift i 2004, hadde vakse relativt mykje. Men på ein del

av desse bruka var det mannleg brukar i 2004, og desse bruka hadde hatt relativt sterk vekst. Brukarskifte etter 1995 ser difor ut til å ha vore viktig for endringa i areal i denne gruppa.

Materialet vi har nytta, manglar opplysningar om mellom anna effektivitet i produksjonen og alternativverdi på arbeidskraft og andre ressursar på gardsbruka. Det ville ha vore interessant å gjere liknande analyser på materiale der slike variablar er med.

Konklusjon

Denne analysen er basert på data frå undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995*, kombinert med jordbruksteljinga i 1999 og søknader om produksjonstilskot i 1995, 1999, 2002 og 2004. Vi har nytta jordbruksareal i drift som kriterium på om bruka var i drift, og kor store dei var. For kvart bruk har vi nytta endring i areal som indikasjon på vekst. Av i alt 1 281 bruk i drift i 1995, var det 370 som ikkje var i drift i 2004. Arealet minka på 189 bruk, mens det var uendra på 156 bruk. I alt 566 bruk hadde større areal i 2004 enn i 1995. For å finne kva som kjenneteiknar bruk i dei ymse gruppene, har vi nytta både enkle tabellar og regresjonsanalyser.

Ikkje uventa var jordbruksareal i 1995 ein viktig faktor for å forklare både sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004, og for endring i areal på bruk som heldt fram til 2004. Sannsynet for å vere i drift i 2004 auka med storleiken på jordbruksarealet i 1995. Derimot var den relative veksten i jordbruksareal størst på dei bruka som var minst i 1995.

Både sannsynet for at eit bruk vart lagt ned, og auken i areal for dei som heldt fram, minka med alderen på brukaren i 1995. Dette kan vere ein effekt av alder i seg sjølv, men kan òg ha samanheng med at ingen vil ta over bruka. Bruk med kvin-

neleg brukar i 1995 hadde mindre sannsyn for å vere i drift i 2004 enn bruk med mannleg brukar, men for dei bruka som var i bruk i 2004, auka arealet mest for bruka med kvinneleg brukar i 1995. På ein del av desse bruka var det blitt mannleg brukar i 2004.

Utover arealet i 1995, alderen på brukaren i 1995, og delvis variabelen for kjønn på brukar i 1995, utleiing i 1994 og driftsform (korn og anna) var det ingen statistisk sikre koeffisientar i utrekningane vi har gjort.

Det kan sjå ut til at areal i starten på perioden dominerer som forklaringsvariabel. Dei andre forklaringsvariablane gir lite tilleggsforklaring, men det blir klarare tendens til at dei minste bruka har vakse relativt mest når ein tek med fleire forklaringsvariablar.

Materialet manglar i alle fall to variablar som ein kan vente er viktige for om bruka går ut av drift, og kva som skjer på bruk som er i drift heile analyseperioden: inntekt i jordbruket og alternativverdi på arbeidskraft og andre ressursar. For eventuelle seinare analyser er det viktig å få med slike variablar.

Referansar

Bull, E. (1979): *Norges historie, Bind 14: Norge i den rike verden. Tiden etter 1945*, Oslo: J.W. Cappelens forlag.

Bye, A. Snellingen, O. Rognstad og L.J. Rustad (2003): *Klassifisering av driftsenhetene i jordbruket etter driftsform og størrelse*, Rapport 2003/23, Statistisk sentralbyrå.

Franks, J.R. (2006): *The Value of Farm Management Research: A Farm Manager Perspective*, Paper presentert på NJF seminar 375, Oslo 14-16 juni 2006.

- Goddard, E., A Weersink, K. Chen og C.G. Turvey (1993): Economics of Structural Change in Agriculture, *Canadian Journal of Agricultural Economics* **41**, 4, 475-489.
- Hallam, A. (1993, red.): *Size, Structure, and the Changing Face of American Agriculture*, Boulder: Westview Press, 150-203.
- Hegrenes, A., H. Romarheim, K. Samseth og Ø. Strøm (2000): *Strukturutviklingen i norsk jordbruk. Årsaker og trender*, NILF – rapport 2000:5.
- Kennedy, P. A. (2003): *Guide to Econometrics*, Fifth edition, Blackwell Publishing.
- Kostov, P., M. Patton, J. Moss og S. McErlean (2005): Does Gibrat's law hold amongst dairy farmers in Northern Ireland? Paper prepared for presentation at the XIth EAAE Congress, Copenhagen, August 24-27, 2005.
- Mansfield, E. (1962): Entry, Gibrat's Law, and the Growth of Firms, *American Economic Review* **52**, 5, 1023-1051.
- McErlean, S., J. Moss, M. Patton, P. Kostov og C. Jack (2004): Investigating the Determinants of Farm Growth and Survival, Paper presentert på 78th Annual Conference of The Agricultural Economics Society, London, UK.
- Petrini, F. og O. Bolin (1974): Factors influencing the rationalization of Swedish agriculture, *European Review of Agricultural Economics* **2**, 272-292.
- Stanton, B.F. (1978): Perspectives on Farm Size, *American Journal of Agricultural Economics* **60**, 5, 727-737.
- Statens landbruksforvaltning (2003): Oversikt over tildelt kvote ved omlegging fra sauehold i særlig rovdyrutsatte områder i perioden 1998-2003. URL: <http://www.slf.dep.no/iKnowBase/Content/3696/Rovdyr.doc>
- Statens landbruksforvaltning (2006): Diverse tabellar under oppslaga Landbruksproduksjon og Melkekvoter. URL: <http://www.slf.dep.no>.
- Statistisk sentralbyrå (1992): *Landbruks-
teljing 1989*, Noregs offisielle statistikk C24.
- Statistisk sentralbyrå (1997): *Jordbruks-
statistikk 1995*, Noregs offisielle statistikk C348.
- Statistisk sentralbyrå (2002): *Jordbruksteljing 1999*, Noregs offisielle statistikk C690.
- Statistisk sentralbyrå (2003): *Jordbruks-
statistikk 2002*, Noregs offisielle statistikk D286.
- Statistisk sentralbyrå (2006): *Jordbruks-
statistikk 2004*, Noregs offisielle statistikk D349.
- Tvedt, S. (2003): *Avgang fra melkeproduksjon i Norge – Hvem legger ned og hvem fortsetter? En analyse av faktorer som påvirker beslutningen*. Hovedoppgave ved Institutt for økonomi og samfunnsfag, Norges landbrukshøgskole.
- Upton, M. og S. Haworth (1987): The growth of farms, *European Review of Agricultural Economics* **14**, 351-366.
- Van Passel, S., G. Van Huylenbroeck og E. Mathijs (2005): Linking farm efficiency with farm growth. URL: <http://www.kluleuven.ac.be/stedula/nl/publicaties/steven2.pdf>. Sett 06.09.06.

Weiss, C. (1998): Size, Growth, and Survival in the Upper Austrian Farm Sector, *Small Business Economics* **10**, 305-312.

Vedleggstabell 1. Resultat av regresjonsutrekninger for modeller for å forklare endring i jordbruksareal frå 1995 til 2004. Bruk som var med i undersøkinga Levekår i landbruksbefolkninga 1995

Variabel	Alle bruk. Logitmodell		Bruk i drift 1995 og 2004. Modell 1		Bruk i drift 1995, 1999 og 2004. Modell 2		Bruk i drift 1995, 1999 og 2004. Modell 3	
	Koeff.	Std	Koeff.	Std	Koeff.	Std	Koeff.	Std
Tal observasjonar	1 281		911		898		898	
Konstantledd	-0,188	1,451	1,431**	0,349	0,835**	0,374	0,793**	0,336
lnAreal95	0,885	0,108	0,915**	0,028	0,896*	0,029	0,907**	0,026
lnAlder95	-0,942**	0,289	-0,164**	0,07	-0,176**	0,071	-0,184**	0,07
lnArbeid99	0,076**	0,028	0,072**	0,023
Kjønn95	-0,277**	0,114	0,096	0,064	0,101	0,063	0,110*	0,063
Med_BNBS	-0,035	0,079	-0,053	0,043	-0,026	0,043
Gift	-0,123	0,184	-0,054	0,044	-0,037	0,044
A_n_virk	-0,053	0,111	-0,044	0,054	-0,016	0,054
Utleige	-0,150*	0,078	-0,037	0,037	-0,048	0,034
Husdyr	-0,067	0,091	-0,031	0,043	0,01	0,043
Korn	-0,335**	0,12	-0,103*	0,06	0,038	0,063
Anna	-0,425**	0,132	-0,082	0,074	-0,045	0,074
Austlandet	0,222	0,218	-0,09	0,106
Agder og Rogaland	-0,022	0,233	-0,163	0,114
Vestlandet	0,111	0,24	-0,131	0,119
Trøndelag	-0,068	0,227	-0,135	0,111
Nord-Noreg	-0,023	0,236	-0,099	0,115
Innt_u	0,064	0,077	-0,024	0,037	-0,047	0,038	-0,053	0,037
Inntekt_B	0,023	0,131	0,092	0,069	0,1	0,069	0,096	0,068
Inntekt_D	-0,01	0,072	-0,031	0,035	-0,029	0,035	-0,024	0,035
R-kvadrert, just	0,637	..	0,643	..	0,645	..

* viser at koeffisienten er statistisk sikker ulik 0 på 10 prosent-nivå, mens ** viser at koeffisienten er sikker på 5 prosent-nivå. For lnAreal95 viser * og ** om koeffisienten er ulik 1.

Kjelde: Eiga utrekning basert på Levekår i landbruksbefolkninga 1995, Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

Hild-Marte Bjørnsen og Steinar Johansen, Norsk institutt for by- og regionforskning

Gårdbrukeres arbeidstilbud i et regionalpolitisk perspektiv

Innledning

Norge er lite egnet til landbruksproduksjon i stor skala. De områdene som er best egnet for landbruk i Norge, finnes på Jæren og på flatbygdene på Østlandet og i Trøndelag, men selv der framstår gårdene som små dersom vi for eksempel sammenlikner dem med gårder i andre deler av Europa. Den ugunstige topografien bidrar blant annet til at norsk mat framstår som dyrere for norske konsumenter enn mat som er produsert i andre deler av Europa. Norske landbruksprodukter har derfor et potensial for å bli utkonkurrert av billigere, importert mat.

Denne situasjonen er ikke ny. Hvordan kan det da ha seg at norsk landbruk likevel overlever og har overlevd i lang tid? Mye av forklaringen finner vi innenfor norsk landbrukspolitikk. Norske myndigheter ser på norske bønder som noe langt mer enn matprodusenter. Blant de viktigste tilleggssytelser vi får fra landbruket er et åpent kulturlandskap og landbrukets bidrag til å bevare bosettingsmønsteret i norske distrikter. Dette er sentrale ytelser fra landbruket rettet mot å nå målsettinger både innenfor regional- og landbrukspolitikken. Det norske samfunnets betalingsvillighet for disse ytelsene kommer blant annet til uttrykk gjennom landbrukspolitikken virkemiddelbruk i vid forstand.

De fleste norske bønder er selvstendig næringsdrivende, med kun et fåtall

ansatte. For disse er landbruk per definisjon deres viktigste økonomiske aktivitet og inntektskilde. Koplingen mellom den økonomiske aktiviteten (landbruk) på den ene siden og resten av livet og fritida på den andre er vesentlig sterkere for bønder enn for mange andre selvstendig næringsdrivende og ansatte. Dette skyldes blant annet at bøndene bor på gården, og at det å bo der er tett integrert med det å jobbe som bonde. Arbeids- og bosted er altså det samme. I tillegg involveres gjerne flere familiemedlemmer enn bonden i driften av gården. Den tette koplinga mellom det å jobbe og familielivet viser at landbruk er svært viktig for landbrukshusholdenes livskvalitet. Likevel er det svært mange medlemmer av landbrukshushold, inkludert bonden sjøl, som også jobber utenfor gården. Bjørnsen og Biørn (2006) viser at en stadig økende del av bøndenes samlede arbeidstid brukes utenfor gården, at inntekten fra landbruksproduksjon ikke lenger er den viktigste inntektskilden i mange landbrukshushold, og at de viktigste forklaringsfaktorene når det gjelder å tilby arbeid utenfor gården er personlige kjennetegn, herunder utdanningsnivå.

Vi vet altså en del om hva som forklarer landbruksbefolkningens tilbud av arbeidskraft utenfor gården. I denne artikkelen er vi spesielt interessert i om det er regionale variasjoner i tilbudet av arbeidskraft. Dette spørsmålet er viktig av flere grunner. Selv

om landbrukets bidrag til verdiskaping og sysselsetting på nasjonalt nivå er begrenset, viser blant annet NOU 2004:2 at landbruket utgjør en svært viktig del av den økonomiske basen i mange deler av landet, typisk i distriktene. Gjennom dette bidrar landbruket (relativt sett) betydelig mer til den økonomiske aktiviteten, både direkte og indirekte, i distriktene enn i andre deler av landet (Johansen mfl. 1999).

I mange distrikter reduseres befolkningen, og dermed også grunnlaget for tilbud av arbeidskraft, over tid. Når landbruksbefolkningen går inn i arbeidsmarkedet utenfor gården, bidrar den til økt tilbud av arbeidskraft. Dette kan igjen bidra til å redusere fraflyttingen i mange distriktsregioner. Bøndernes individuelle beslutning om å øke sin levestandard og inntekt gjennom økt arbeidstilbud utenfor gården vil dermed bidra til å opprettholde deler av den økonomiske aktiviteten i regionen og til å opprettholde produksjonen av grunnleggende velferdstjenester (både gjennom deres tilbud av arbeidskraft og gjennom skattebidrag til lokalforvaltningen). Slik sett representerer bøndernes arbeidstilbud utenfor gården en dobbelt gevinst. Bøndernes individuelle gevinst er knyttet til deres beslutning om å jobbe utenfor bruket, slik at den økte inntekten bidrar til å øke deres levestandard. Dette har i tillegg en mer makroproget, regional effekt, representert ved økt arbeidstilbud og økt produksjon av velferdstjenester. Denne doble gevinstens relative betydning er selvsagt større i små, marginale regioner enn i store, voksende og sentralt beliggende regioner.

Med bakgrunn i dette har vi stilt oss spørsmålet i hvilken grad det er regionale forskjeller på bøndernes arbeidstilbud utenfor gården, og hvordan disse forskjellene i så fall kan forklares. Vi vet allerede at individuelle kjennetegn betyr mye for bønder arbeidstilbud utenfor gården

(Bjørnsen og Biørn 2006). Spørsmålet vi har forsøkt å besvare, er om også objektive kjennetegn ved regionen, eller faktorer alle bønder i en region tar hensyn til (som geografi, sentralitet, avstand til arbeidsmarkeder, etterspørsel etter arbeidskraft og så videre), har signifikant betydning for bøndernes arbeidstilbud utenfor gården. Med utgangspunkt i dette har vi forsøkt å spesifisere en (økonometrisk) modell som kan nyttes til å forklare de regionale forskjellene i bøndernes arbeidstilbud utenfor gården. Modellen er spesifisert ved hjelp av multippel hypotesetesting (vedlegg 1), der vi har testet både for ulike forklaringsvariabler og for ulike funksjonsform.

Artikkelen er delt i tre hoveddeler. I den første delen diskuteres kort noen forhold som påvirker regionale utviklingstrekk, og hva som kjennetegner regionale forskjeller i Norge i dag. I den andre delen utvikles en modell for (forklaring av regionale forskjeller i) bøndernes arbeidstilbud utenfor bruket. Det er lagt vekt på å diskutere datagrunnlag, modellspesifikasjon og estimeringsresultater. I den tredje delen drøftes modellens relevans for utformingen av landbrukspolitikken. I tillegg til landbrukets betydning som basisvirksomhet (sysselsetter og produksjonsvirksomhet), innebærer bøndernes arbeidstilbud utenfor bruket en viktig ressurs også i andre sektorer. Denne betydningen er (relativt sett) sterkere i distriktene enn i sentrale strøk, selv om den enkelte bonde i gjennomsnitt tilbyr flere arbeidstimer utenfor bruket i sentrum enn i distriktene. En landbrukspolitikk som gir prioritet til distriktslandbruket, vil derfor kunne ha betydelige virkninger for måloppnåelsen også innenfor distriktspolitikken.

Norske regioner

Regionale utviklingstrekk

Norsk økonomis utvikling de seinere 50 årene har hatt mange likhetstrekk med

utviklingen i andre, moderne økonomier. Ett av likhetstrekkene er at norsk økonomi har gått fra å være hovedsakelig vareproduserende til å bli hovedsakelig tjenesteproduserende. Dette har blant annet resultert i at primær- og sekundærnæringsenes andel av verdiskaping og sysselsetting har gått kraftig tilbake over tid, at de nå er historisk svært lave, og at de fortsatt reduseres. Speilbildet av dette finner vi i høye og økende sysselsettings- og verdiskapingsandeler innenfor både privat og offentlig tjenesteproduksjon. I dag utgjør sysselsettingen innenfor tjenesteproduksjon omtrent 75 prosent av total sysselsetting i Norge.

Disse strukturelle utviklingstrekkene har samtidig følger for den regionale utviklingen. Produkter fra primær- og sekundærnæringsene kan lagres, og varene kan transporteres fra det stedet de produseres, til det stedet de omsettes (markedet). De fleste tjenester kan, på den annen side, ikke lagres over tid, og mange av dem kan heller ikke omsettes på et sted som avviker geografisk fra produksjonsstedet. Både varer og tjenester krever normalt en viss størrelse på omsetningen (markedet) for å være lønnsomme i produksjonen. Siden varer kan lagres og transporteres, kan markedets geografiske utstrekning avvike fra lokalområdet. Siden tjenester ikke kan transporteres, vil markedets geografiske utstrekning være begrenset for de fleste tjenesters vedkommende.

De vareproduserende næringene i Norge har vært lokalisert over hele landet, både i distriktene og i sentrum. Kravet til markedsstørrelse medfører i seg selv at tjenesteproduksjon lokaliseres i hovedsak i sentrum. Dette illustrerer også hvordan de strukturelle endringene fra vare- til tjenesteøkonomi har regionale konsekvenser. En stadig økende del av produksjonen sentraliseres, noe som også innebærer at

etterspørselen etter arbeidskraft sentraliseres. Gjennom arbeidsmarkedet leder dette raskt til at også arbeidsstyrken (tilbud av arbeidskraft) og deres familier sentraliseres. Mangelen på arbeidskraft i sentrum dekkes dermed opp gjennom tilflytting fra distriktene. Samtidig innebærer sentralisering av befolkningen at etterspørselen etter tjenester i sentrum øker, det blir enda større behov for arbeidskraft der, økt tilflytting og så videre. Når stadig flere flytter til sentrum, vokser også stadig flere opp der, etterspørselen etter tjenester øker, arbeidskraftbehovet øker osv. Speilbildet av denne utviklingen er naturlig nok at befolkningsutviklingen i distriktene blir negativ (NOU 2004:2).

Hvorvidt denne formen for sentralisering er ønskelig eller ei, er både et politisk spørsmål og et spørsmål om ressursutnyttelse. Dersom etterspørselen etter arbeidskraft sentraliseres, taler argumentet om høy ressursutnyttelse for at også arbeidsstyrken (og deres familier) bør sentraliseres. På den annen side regnes sentralisering av befolkningen (eller snarere, avfolkningen av distriktene) som et hovedproblem innenfor norsk regionalpolitikk. Det er flere grunner til dette. For det første er Norge et stort land, med lange avstander og relativt få innbyggere. Derfor er befolkningstettheten lav. For det andre går befolkningen ned i store deler av landet. De siste ti årene har antall innbyggere gått ned i mer enn halvparten av de norske kommunene. Alle nedgangskommunene er lokalisert i distriktene, og omtrent 19 prosent av befolkningen bodde i disse kommunene i januar 2005 (Johansen mfl. 2006). For det tredje er avstanden fra distriktene til sentrale strøk, så vel som fra sentrale strøk i Norge til resten av Europa, betydelige. To av disse tre periferikjennetegnene ville sannsynligvis vært tilstrekkelig til å definere et område som periferi i store deler av verden. I Norge

er alle tre kjennetegn til stede samtidig. Dette er en av de viktigste grunnene til at bosettingsmønsteret står så sentralt i norsk regionalpolitikk og til at regionalpolitikken er viktig også innenfor mange sektorpolitikker i Norge.

Norske regiontyper: Litt empiri

Dersom en ønsker en rask oversikt over hvordan norske regioner er forskjellige, kan det være hensiktsmessig å dele landet inn i regiontyper. Det finnes en rekke forskjellige måter det kan gjøres på (se Johansen mfl. 2006, Selstad mfl. 2004). I distriktspolitisk forstand er det mest hensiktsmessig å ta utgangspunkt i en kategorisering der forskjellen mellom sentrum og periferi er i fokus. Den såkalte NIBR 11-inndelingen (Foss og Selstad 1997) brukes ofte som et utgangspunkt. Her er den grunnleggende, regionale enheten kommunen. Hver kommune tilordnes en region avhengig av antall innbyggere og antall arbeidsplasser i det største senteret i pendleravstand fra kommunen. I tabell 1 har vi delt landet i fem slike regiontyper, der vi har lagt vekt på antall *innbyggere* i det største senteret i pendleravstand. Lokalisering er ikke vektlagt i tabellen. Hver regiontype vil dermed være aggregatet av alle kommuner som tilfredsstiller senterkriteriet, uavhengig av geografi.

Formålet med tabell 1 er å illustrere noen av forskjellene mellom disse regiontypene. *Storbyregioner*¹ består av bare 10 prosent av antall kommuner. Samtidig bor 38 prosent av innbyggerne der, og 44 prosent av arbeidsplassene er lokalisert der. I den andre enden av skalaen finner vi *landsbygdregionene*, som består av omtrent en tredel av kommunene, men bare 7 prosent av befolkningen og 5 prosent av sysselsettingen. Når vi ser dette i sammenheng med at befolkningstettheten varierer fra 2 til nesten 300 innbyggere per kvadratkilometer, framgår det med all mulig tydelighet at sentrum-periferi-dimensjonen i Norge både handler om befolkning og om avstand.

I tabell 2 ønsker vi å illustrere de næringsmessige forskjellene mellom norske regiontyper. Her er den nasjonale sysselsettingsandelen i hver sektor satt lik 100. For eksempel sysselsettes 45,3 prosent av total sysselsetting innenfor privat tjenesteproduksjon. Dette tallet er satt lik 100. I *byregioner* ligger sysselsettingsindeksen i samme sektor på 89. Vi kan da beregne antallet² sysselsatte til 2,08 millioner x 0,373 x 0,453 x 0,89, noe som tilsvarer omtrent 313 000. Tallene i tabell 2 kalles ofte *lokaliseringsindekser*. De viser de næringsstrukturelle forskjellene mellom de ulike regiontypene. Siden indeksene er relative mål, må hver av dem relateres til

Tabell 1. Noen kjennetegn ved norske regiontyper

	Storbyregioner	Byregioner	Bygdebyregioner	Små bygde/byregioner	Landsbygdregioner	Landet
Antall innbyggere i det største senteret i pendleravstand	> 50 000	15 000-50 000	5 000-15 000	2 000-5 000	<2 000	
Andel innbyggere	38 prosent	41 prosent	7 prosent	7 prosent	7 prosent	4 524 066
Andel sysselsatte	44 prosent	37 prosent	7 prosent	7 prosent	5 prosent	2 077 373
Innbyggere per km ²	273	29	9	5	2	15
Antall kommuner	43	142	46	60	143	434

Kilde: NOU 2004:2.

¹ Totalt fire storbyregioner i Norge består av kommunene rundt Oslo, Stavanger, Bergen og Trondheim.

² I regnestykket inngår det totale antallet sysselsatte (100=2,08 mill.) og de kursiverte tallene i tabell 2.

Tabell 2. Sysselsettingens fordeling på næringer i norske regiontyper. Indeks, med landets fordeling = 100

	Storbyer	Byer	Bygdebyer	Små bygdebyer	Landsbygd	Sum landet. Prosent
Sum regiontype. Prosent	44,0	37,3	6,6	6,8	5,3	100,0
Primærnæringer	59	83	158	193	368	4,5
Sekundærnæringer inkl. BA ¹	76	119	118	124	108	21,1
Privat tjenesteproduksjon	122	89	76	74	57	45,3
Statlige tjenester	119	95	90	67	30	9,7
Kommunale tjenester	74	111	129	131	165	19,4

¹ BA = bygg og anlegg.

Kilde: NOU 2004:2.

hverandre og til totalen for å gi en skikkelig oversikt over de strukturer indeksene beskriver.

Slik sett forsyner tabell 2 oss med interessant strukturell informasjon. Sysselsettingsandelene innenfor primærnæringer varierer mellom 59 og 368 prosent av landsandelen og øker med periferialitet (fra venstre mot høyre i tabellen). Det er kun storbyregionene som har sysselsettingsandeler lavere enn landsgjennomsnittet innenfor sekundærnæringene, samtidig som andelene er lavere i landsbygdregionene enn i de tre midlere regiontypene. Det er kun i storbyregionene sysselsettingsandelene innenfor privat tjenesteyting er høyere enn landsgjennomsnittet, og andelen sysselsatte innenfor denne sektoren avtar klart med periferialitet (fra venstre mot høyre i tabellen). Nasjonalt er omtrent halvparten av de sysselsatte å finne i denne sektoren. Sysselsettingen innenfor statlig tjenesteyting viser et tilsvarende mønster. Sysselsettingsandelene innenfor kommunal tjenesteyting (i hovedsak velferdsproduksjon) viser det motsatte mønsteret og øker med periferialitet (fra venstre mot høyre i tabellen). Dette kan til en viss grad forklares med at indeksene er relative. Når sysselsettingen i privat sektor er relativt lav, vil sysselsettingen i offentlig sektor automatisk bli relativt høy. På den annen side illustrerer høye sysselsettingsandeler i kommunal virksomhet i distriktene også

visse absolutte forhold. For det første kan sysselsettingsbehovet ved å produsere velferdstjenester i distriktene være høyere enn i sentrale strøk, blant annet på grunn av avstand. For det andre måler vi her sysselsettingen i, ikke behovet for, kommunal tjenesteproduksjon. På grunn av demografien (spesielt aldersfordelingen) vil behovet for (og dermed sysselsettingen i) kommunale tjenester, alt annet likt, være høyere i distriktene enn i sentrale strøk. For det tredje kan arbeidsdelingen mellom privat og offentlig tjenesteproduksjon variere mellom sentrum og periferi. En rekke tjenester som produseres i privat regi i sentrum finnes det ikke markedsmessig grunnlag for å produsere i distriktene. Derfor vil en større andel av velferdstjenestene produseres i offentlig regi i distriktene enn i sentrum (NOU 2004: 2).

Generelt sett impliserer indeksene i tabell 2 at næringsstrukturen er mer moderne i storbyregionene enn i de andre regiontypene. Dette skyldes at denne regiontypen er sysselsettingsmessig overrepresentert innenfor næringer der det forventes økt etterspørsel etter arbeidskraft i tida framover. Redusert sysselsetting i primær- og sekundærnæringene over tid (og forventet reduksjon framover) vil ramme distriktene hardt, samtidig som vekstnæringene i hovedsak er lokalisert utenfor distriktene. Via arbeidsmarkedet vil dette også påvirke flytte- og dermed befolkningsmønste-

ret, dersom arbeidstilbudet skal øke der etterspørselen øker. Dette vil igjen føre til økt etterspørsel etter private tjenester i sentrum og ytterligere sentralisering. Strukturell utvikling vil altså, gjennom utviklingen på arbeidsmarkedet, være en viktig drivkraft bak sentraliseringen framover.

Norske bønders arbeidstilbud

Formålet med analysen er å se nærmere på om det er, og eventuelt hva som kan forklare, regionale forskjeller i bønders arbeidstilbud utenfor gården. Nedenfor har vi forsøkt å spesifisere en økonometrisk modell der vi ser nærmere på dette. Vi diskuterer data, modellspesifikasjon, metode for hypotesetesting (se også vedlegg 1) og resultater.

Datagrunnlag

Det viktigste datagrunnlaget vi har nyttet, er levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen for 1995 og 2002. Vi har valgt ut variabler som er representert i begge undersøkelsene, og som vi har vurdert som relevante for vår problemstilling. Valget av forklaringsvariabler er basert på andre norske og utenlandske empiriske studier av landbruksbefolkningens arbeidstilbud utenfor bruket, se for eksempel Bjørnsen og Biørn (2006) og Lass og Gempesaw (1992).

Utvalget består av totalt 2 759 gårdbrukere hvorav 1 251 observasjoner er hentet fra 1992-undersøkelsen, og 1 508 er fra 2002-undersøkelsen. De to undersøkelsene må behandles som to selvstendige tverrsnitt, men vi gjør likevel mange av beregningene basert på data fra begge undersøkelsene samlet. I disse beregningene inkluderer vi årsspesifikke variabler.

Vi skiller mellom fire hovedtyper av variabler: *individkarakteristika*, *husholdskarakteristika*, *kjennetegn knyttet til gårdsdriften*

og *regionale arbeidsmarkedskarakteristika*. I tillegg kommer variabler for region basert på landsdel (Østlandet, Sørlandet, Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge) og regiontypene storbyer, byer, bygdebyer, små bygdebyer og landsbygd. Både landsdelsnivå og regiontypenivå er i noen grad aggregert i beregningene for å unngå problemer knyttet til få observasjoner innenfor hver regionavgrensning.

Blant de individuelle kjennetegnene har vi tatt med variabler som *kjønn*, *alder*, *utdanning* og *helse*. De fleste empiriske studier viser at disse variablene er av stor betydning for individers arbeidstilbud. Vi skiller mellom utdanning med kortere eller lengre varighet enn 13 år, men ikke mellom fagfelt. Nedsatt *helse* er definert ut ifra subjektiv rapportering om at helsetilstand i noen eller stor grad begrenser arbeidsevnen. Husholdningen er representert ved variablene *gift/samboer* og *antall barn* i alder henholdsvis 0-5 og 6-16 år.

Kjennetegn for gården er i første rekke fire kategorier av produksjonstype på gården. Vi skiller mellom i) *melk*, ii) *husdyr*, iii) *korn* og iv) *annet*. Disse kategoriene er ganske grove, og skiller ikke like sterkt mellom brukene som vi kunne ønske. De fire kategoriene sier kun noe om hva som er *viktigste* produksjonsform. En høy andel av brukene er kombinasjonsbruk, og kategorien *husdyr* omfatter alt fra storfe til eggproduksjon. Det kan derfor forekomme at gårdsbruk definert innenfor samme kategori er mer forskjellige enn bruk definert innenfor hver sin hovedkategori. Andre gårdskjennetegn er gårdsbrukets *driftsresultat* og om det finns *tilleggsnæringer* på bruket. Vi skiller her mellom aktiviteter knyttet til jakt og fiske, og andre turisme/opplevelsesaktiviteter.

Vi har kun tatt med én variabel for kjennetegn ved arbeidsmarkedet: *regional*

yrkesfrekvens definert som regional sysselsetting som andel av regional befolkning i yrkesaktiv alder. Vi har testet for ulike valg av regionale kjennetegn slik som sysselsetting, arbeidsledighet og alderssammensetning i befolkningen, men fordi alle disse variablene viser sterk samvariasjon med de regionale inndelingene, har vi valgt å kun se på yrkesfrekvensen.

Avhengig variabel (venstresidevariabel) i våre regresjonsberegninger er, siden vi ser på bønders arbeidstilbud utenfor bruket, *antall timer i inntektsgivende arbeid utenfor bruket*. Benevnningen for denne variabelen er timer per uke. Siden arbeid utenfor bruket per definisjon er bierverv for en gårdbruker, må vi forvente at denne variabelen har verdien null for deler av utvalget. I gjennomsnitt er det kun drøyt halvparten av gårdbrukerne i utvalget som jobber en eller flere timer utenfor bruket (tabell 3), men andelen er høyere i 2002 (57 prosent) enn i 1995 (47 prosent).

Blant dem som arbeider utenfor bruket, er det mest vanlig å tilby tilnærmet normale ukeverk, men generelt er det flere som arbeider færre enn 30 timer per uke enn mer enn 40 timer per uke. Gjennomsnittlig antall arbeidstimer utenfor bruket er 32 timer i uken for dem som har arbeid utenfor gården.

I tabell 4 har vi gitt en oversikt over hvordan gårdsbrukene er lokalisert ut ifra de regiontypene vi har skissert. Her er storby- og byregioner slått sammen til en kategori. Tallene i tabellen er for begge årene samlet. Det er 20 ulike konstellasjoner av landsdel og regiontype. En jevn spredning på disse regionene vil gi om lag 140 bruk (5 prosent) i hver celle. Vi ser av tabellen at en overvekt av brukene befinner seg innenfor grensene av byregioner. Dette gjelder for alle landsdeler og begge år. Om lag 18 prosent av alle brukene er lokalisert på det sentrale Østlandsområdet. Bygdebyregionen er den minste av de valgte

Tabell 3. **Antall gårdbrukere i utvalget fordelt etter arbeidsinnsats utenfor bruket**

Timer utenfor bruket per uke	Absolutt antall			Relativ andel		
	Begge år	1995	2002	Begge år	1995	2002
Sum	2 759	1 251	1 508	1	1	1
0	1 306	660	646	0,4734	0,5276	0,4284
1-10	151	63	88	0,0547	0,0504	0,0584
11-20	155	48	107	0,0562	0,0384	0,0710
21-30	201	74	127	0,0729	0,0592	0,0842
31-40	777	329	448	0,2816	0,2630	0,2971
41-50	120	51	69	0,0435	0,0408	0,0458
51-60	40	18	22	0,0145	0,0144	0,0146
61+	9	8	1	0,0032	0,0064	0,0007

Kilde: Levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002.

Tabell 4. **Antall gårdsbruk i ulike regioner. 1995 og 2002 samlet**

Regiontype	Østlandet	Sørlandet	Vestlandet	Trøndelag	Nord-Norge	Sum
Sum	785	114	835	623	402	2 759
Landsbygd	130	16	143	135	140	564
Små bygdebyer	99	5	84	41	32	261
Bygdebyer	65	37	145	112	38	397
By og storby	491	56	463	335	192	1 537

Kilde: Levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002.

regiontypene målt i antall kommuner (jamfør tabell 1), men det er i de små bygdebyene vi finner færrest gårdsbruk i vårt utvalg.

Relativt få bruk er lokalisert på Sørlandet, og vi har svært få observasjoner for små bygdebyer i denne landsdelen. I beregningene har vi derfor vært nødt til å slå sammen Sørlandet og Vestlandet til én landsdel for å få konsistente resultater. Tilsvarende har vi slått sammen bygdebyer og små bygdebyer til en kategori. Sør-Vestlandet blir da den klart største landsdelen, men vi lar likevel Østlandet utgjøre basiskategorien i beregningene. Når vi begrenser inndelingen til fire landsdeler, blir Nord-Norge den minste, med 402 bruk. I Nord-Norge finner vi en høy andel bruk i landsbygdsregioner i 1995, mens det i 2002 er en klar overvekt av sentralt lokaliserte bruk. Vi finner en forskyvning mot mer sentralt lokaliserte bruk i alle landsdeler fra 1995 til 2002, og denne utviklingen er mest markant på Vestlandet.

Stokastisk spesifisering av arbeidstilbudsfunksjonen

Mange av gårdbrukerne i utvalget tilbyr ikke arbeid utenfor gården. Det betyr at vi har mange nullobservasjoner for den avhengige variabelen i beregningene. I en slik situasjon sier vi at fordelingen til den avhengige variabelen er *trunkert* ved verdien null, og dette stiller spesielle krav til valg av økonometrisk modell. Vi har valgt å benytte en standard Tobit-modell for å ta hensyn til trunkeringen. Denne spesifiseringen forutsetter uavhengige og normalfordelte restledd med forventning lik null, $E(u) = 0$, og standardavvik lik σ^2 .

Latent arbeidstilbud kan uttrykkes ved funksjonen

$$(1) \quad y_i^* = \alpha + x_{oi}\beta + u_i$$

hvor x_{oi} er en $k \times 1$ vektor av valgte forklaringsvariabler. Siden vår metode går ut på å teste oss fram til en best mulig forklaringsmodell, vil innholdet i denne vektoren variere med de restriksjoner vi pålegger underveis i testhierarkiene. Siden venstresidevariabelen er trunkert, kan vi ikke observere y_i^* direkte med mindre denne har strengt positiv verdi. Dette uttrykker vi som følger

$$(2) \quad y_i = \max[y_i^*, 0],$$

hvor y_i er den verdien vi faktisk kan observere. Siden ingen kan tilby et negativt antall timer, vil denne verdien være positiv eller lik null. Tobit-modellen estimeres ved maksimering av log-likelihood-funksjonen for alle verdier av y_i^* .

Metode for multipel hypotesetesting

Gitt valg av økonometrisk modell, består vår oppgave nå av å finne den eller de forklaringsmodeller som best er i stand til å forklare gårdbrukernes arbeidstilbud utenfor bruket, og da spesielt regionale forskjeller i arbeidstilbudet. For å gjøre dette anvender vi en metode for multipel hypotesetesting. Det innebærer at vi setter opp hierarkier av multiple hypoteser (modellspesifikasjoner) som vi tester mot hverandre. I utgangspunktet står vi dermed helt fritt i valg av forklaringsvariabler. Vi skjeler likevel til økonomisk optimeringsteori og tidligere gjennomførte empiriske studier for å avgrense valget av variabler som inngår i testene. For enkelhets skyld forutsetter vi at alle beslutninger som gjelder produksjon og arbeidsinnsats på bruket er gitt, og at arbeidstilbud utenfor bruket kan utledes residualt fra gårdbrukernes tidsbudsjett.

Multipel hypotesetesting er en metode for å organisere alternative og konkurrerende modellspesifikasjoner i form av hierarkier (testtrær) som eksplisitt viser hvordan de

ulike modellene relaterer til hverandre. Formålet er å benytte all tilgjengelig informasjon for å finne den modell som har best mulige egenskaper basert på et på forhånd valgt optimalitetskriterium. Denne løsningen kjennetegnes ved at den ikke inneholder «unødvendige» forklaringsvariabler samtidig som den gir bedre forklaringskraft enn de mer restriktive hypotesene lenger ned i hierarkiet. Løsningen kan dermed sies å være den mest *effektive* modellspesifikasjonen, gitt teststrukturen. Hypotesestrukturen fastlegges før data trekkes inn. Ideelt sett skal alle hypoteser testes innenfor samme hierarki, men dette er ikke alltid den beste løsningen i praksis. For å begrense kompleksiteten innenfor hvert hierarki kan vi konstruere flere alternative testtrær som hver tester for ulike aspekter av det overordnede problemet. Vi har gjennomgått metoden med multiple tester i større detalj i vedlegg 1.

Estimering og testresultater

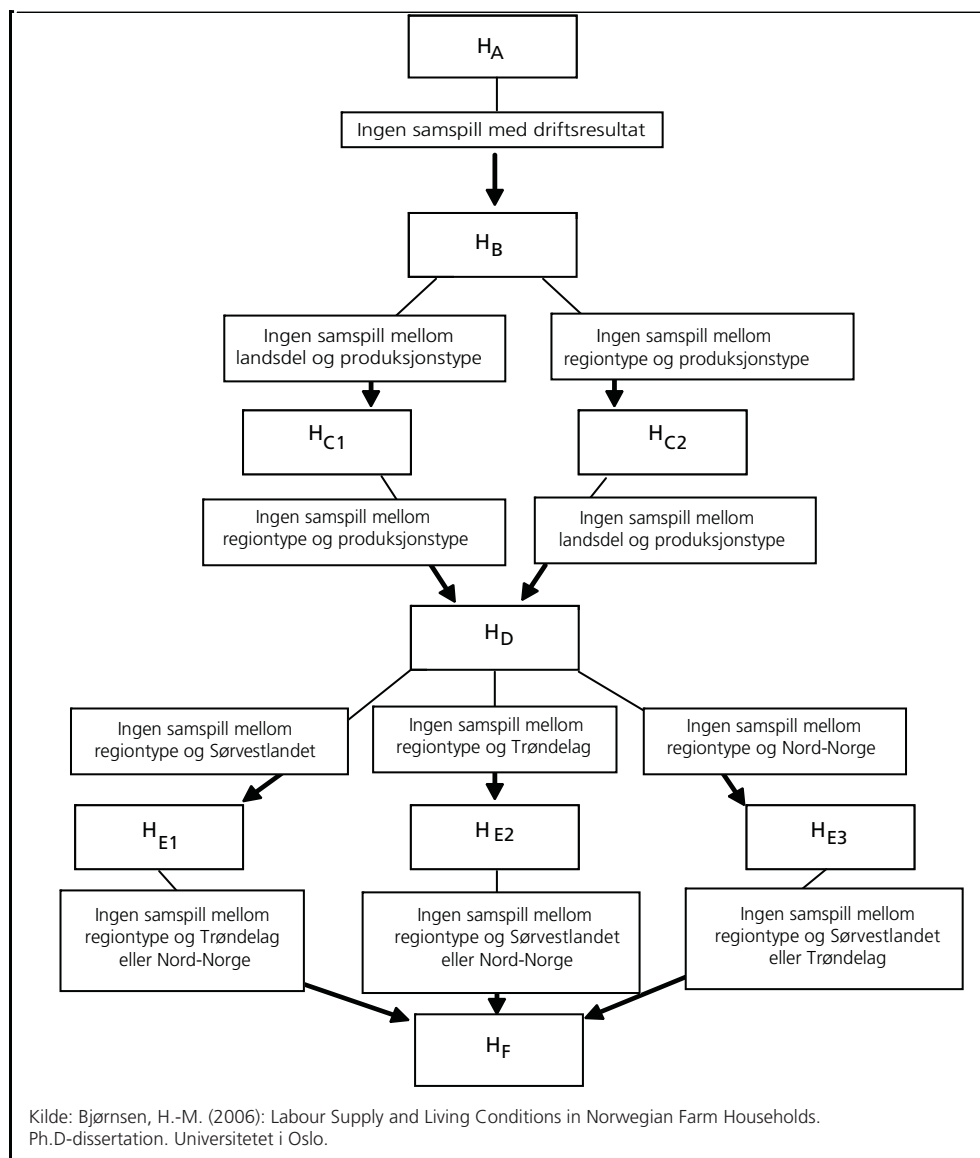
Vi har definert tre ulike testtrær som hvert behandler sine aspekter av problemet med å finne en modellspesifikasjon for å belyse regionale forskjeller i bøndernes arbeidstilbud utenfor bruket. De tre hypotesehierarkiene er uavhengige i den forstand at hvert testtre kan vurderes separat. Vi har likevel valgt å legge en rekkefølge på testhierarkiene for å «luke ut» unødvendige forklaringsvariable underveis. Slik kan vi redusere kompleksiteten av testtre 2 og 3 og heller la forklaringskraften fokusere på de spesielle aspektene hvert tre behandler.

Testtre 1 åpner med den mest generelle modellspesifikasjonen vi vurderer i den samlede analysen, og vi inkluderer alle variabler som kan være relevante for en klassisk husholdsproduksjonsmodell. Her fokuserer vi i hovedsak på hvordan regionale forskjeller kan tenkes å virke sammen med de øvrige variablene i x-vektoren. Mer spesifikt tester vi for hvordan dummy-

variabler for henholdsvis landsdel og regiontype skal modelleres. Vi gjør regresjoner og tester for begge årgangene samlet så vel som for 1995 og 2002 separat. I testtre 2 starter vi med den modellspesifikasjonen vi endte opp med etter å ha gjennomført testene i tre 1. Her tester vi spesielt for om noen variabler varierer systematisk mellom de to årgangene slik at de bør gis separat koeffisientverdi for hvert av årene. I testtre 3 tester vi for relevansen til hver av (eller grupper av) de forklaringsvariabler som inngår i modellen.

Det valgte hierarkiet innenfor hvert test-skjema og mellom de tre testtrærne reflekterer våre forhåndsbestemte antagelser om hvilke forhold som har størst innflytelse på valg av arbeidstimer utenfor bruket. Regressorer innenfor samme hovedtype av variabler (personlige karakteristika, husholdskarakteristika, forhold ved gårdsbruket, og regionale karakteristika) testes på samme nivå innenfor hvert av testtrærne. Når det gjelder forholdet mellom de fire hovedtypene, vet vi fra litteraturen at personlige karakteristika som alder, kjønn, utdanningsnivå og så videre, er svært utslagsgivende for arbeidstilbudet. Siden vi har vårt hovedfokus på regionale forskjeller i arbeidstilbud, har vi likevel valgt å la de regionale variablene utgjøre det laveste nivået innenfor testtreet. For de to gjenværende kategoriene har vi, *a priori*, valgt å rangere gårdskarakteristika som mindre betydningsfulle enn husholdskarakteristika, slik at de første restriksjonene vi implementerer i hvert testtre gjelder gårdsspesifikke variabler.

Nedenfor gir vi en rask gjennomgang av teststrukturen og resultatene fra hvert testtre. En mer grundig dokumentasjon av modellspesifikasjoner og beregningsresultater finnes i Bjørnsen og Johansen (2006).

Figur 1. Hypotesehierarki i testtre¹

Testtre 1. Samspilleffekter for regionale karakteristika

Vi starter med en modellspesifikasjon som inneholder alle variabler for kjennetegn ved individ, hushold, gårdsbruket, arbeidsmarked og region. Basiskategorien i beregningene er kornbønder på det sentrale Østlandet. Region og produksjonstype representeres ved bruk av dummyvariabler.

I tillegg til ordinære dummyvariabler for regiontype og landsdel lar vi disse variablene variere med henholdsvis produksjonstype, driftsresultat og med hverandre. Dette kalles *samspill* mellom variabler. Disse samspillene understreker betydningen av at to forhold gjelder samtidig, for eksempel at en bonde *både* er melkeprodusent og bosatt på Vestlandet,

eller at han *både* er bosatt på Vestlandet og i en bygdebyregion. Ved å introdusere slike samspill effekter øker vi samtidig antall frie parametere. Koeffisienten for samspillvariabelen virker som en korrigering av koeffisientverdien til begge variablene som inngår i samspillet, og forsterker betydningen av at de to forholdene gjelder samtidig.

Teststrukturen er vist i figur 1. Den mest generelle modellen, representert ved hypotese H_A , inneholder koeffisienter for totalt 29 samspillsvariabler. Så begynner vi å pålegge restriksjoner. Først antar vi at ingen av variablene for regiontype, landsdel og produksjonstype skal modelleres som samspill med driftsresultat fra bruket. Vi setter koeffisientene til samtlige samspill med driftsresultat lik null samtidig. Denne modellspesifikasjonen er representert ved hypotese H_B . Her har vi 21 gjenværende samspillseffekter.

I neste nivå i hierarkiet tester vi for samspill med produksjonstype. Vi antar at disse samspillene kan ha større betydning for arbeidstilbudet og tester følgelig med høyere detaljeringsnivå. Vi legger restriksjoner på henholdsvis landsdel og produksjonstype samt regiontype og produksjonstype, og får to alternative hypoteser,

H_{C1} og H_{C2} . Disse samles på nivå H_D hvor vi antar at alle koeffisienter til samspill med produksjonstype er lik null. Da gjenstår kun seks samspill i modellspesifikasjonen. Det siste testnivået gjelder samspillseffekter mellom regiontype og landsdel. Det er disse samspillene vi er mest interessert i. Vi har tre alternative hypoteser på dette nivået hvor vi tester henholdsvis: ingen samspill mellom variablene for regiontype og Sørvestlandet (H_{E1}), ingen samspill mellom regiontype og Trøndelag (H_{E2}) og ingen samspill mellom regiontype og Nord-Norge (H_{E3}). Helt nederst i testreet har vi en modellspesifikasjon helt uten samspillseffekter (H_F), men hvor alle individ-, husholds-, gårds-, arbeidsmarkeds- og regionkarakteristika er inkludert som selvstendige variabler.

Testresultatene er gitt i tabell 5 som viser verdien for log-likelihoodfunksjonen til modellspesifikasjonen henholdsvis *med* (L_R) og *uten* (L_U) restriksjoner i hver deltest, likelihood ratio-testverdien og kritisk forkastningsnivå (p-verdi) for (K_1-K_0) frihetsgrader. Hvis vi velger 1 prosent forkastningsnivå for hver deltest, får vi forkastning av H_{E1} mot H_D . Kritisk

verdi er her $\alpha = 0.0089$

Tabell 5. Testtre 1. Resultater fra likelihood ratio-testene

H_0	H_1	K_0	K_1	L_R	L_U	LR test-variabel	p-verdi
H_B	H_A	43	51	-7999,0709	-7994,2333	9,6752	0,2886
H_{C1}	H_B	34	43	-8005,6224	-7999,0709	13,1031	0,1580
H_{C2}	H_B	34	43	-8000,1442	-7999,0709	2,1467	0,9057
H_D	H_{C1}	28	34	-8006,9131	-8005,6224	2,5814	0,8593
H_D	H_{C2}	28	34	-8006,9131	-8000,1442	13,5378	0,1397
H_{E1}	H_D	26	28	-8011,6334	-8006,9131	9,4405	0,0089
H_{E2}	H_D	26	28	-8008,7087	-8006,9131	3,5912	0,1660
H_{E3}	H_D	26	28	-8009,0634	-8006,9131	4,3006	0,1164
H_F	H_{E1}	22	26	-8012,8877	-8011,6334	2,5086	0,6431
H_F	H_{E2}	22	26	-8012,8877	-8008,7087	8,3579	0,0793
H_F	H_{E3}	22	26	-8012,8877	-8009,0634	7,6485	0,1053

Kilde: Bjørnsen, H.-M. (2006): Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households. Ph.D.-dissertation. Universitetet i Oslo.

og forkastningen av H_{E1} er følgelig ikke sterk. Vi finner ingen støtte for å inkludere samspill med driftsresultat og produksjonstype og kan derfor trygt se bort fra disse 23 samspillene. Forkastningen av hypotese H_{E1} mot H_D viser at det kan være riktig å inkludere samspill mellom landsdel og regiontype i modellen, og vi tar disse samspillene med i den generelle modellen for testtre 2. Vi har her kun vist resultatene fra beregningene for det samlede utvalget. Disse testene er også utført for hvert av årene separat, og resultatene er gjengitt i Bjørnsen og Johansen (2006). For 1995-utvalget får vi forkastning av H_{E1} mot H_D tilsvarende som vist her, men for 2002-utvalget fant vi ingen støtte for noen av samspillene slik at H_F framsto som anbefalt modell.

Testtre 2. Årsspesifikke forklaringsvariabler

Den anbefalte modellen i testtre 1 viste betydelige forskjeller fra 1995 til 2002 i koeffisientverdiene for noen region- og individspesifikke variabler. Vi har derfor testet om disse koeffisientene bør ha årsspesifikke verdier når vi gjør beregninger på hele datamaterialet samlet. Basismodellen (nivå A) i testtre 2 blir da den anbefalte modellen fra testtre 1 (H_D), med samspill mellom dummy for år 2002 med alle individ- og regionspesifikke variabler. Dette gir totalt elleve samspill. På nivå B har vi testet tre hypoteser, der vi har lagt restriksjoner på henholdsvis samspill mellom regiontype og år, landsdel og år samt yrkesfrekvens og år. Neste nivå (C) kombinerer disse restriksjonene, men vi antar at alle samspill mellom region og år har koeffisientverdi lik null. Restriksjoner på samspill mellom individkarakteristika og år (nivå D) er gitt som fire alternative hypoteser hvor vi tester for samspill med henholdsvis, kjønn, helse, utdanningsnivå og alder separat. Disse restriksjonene kombineres på nivå E hvor vi ikke inklude-

rer noen samspillseffekter med år. Vi har ikke illustrert testtre 2 grafisk.

Analysen viser at vi kan forkaste hypotesene om at region- og arbeidsmarkeds-spesifikke kjennetegn virker forskjellig på arbeidstilbudet i 1995 og 2002, men ikke hypotesene om at personlige karakteristika har ulik betydning i de to årene. Vi kan ikke se bort ifra at disse forskjellene skyldes seleksjonsskjevhet for de to årgangene. Både andelen kvinnelige brukere og andel brukere med høy utdanning er vesentlig høyere i 2002 enn i 1995, mens andelen brukere med redusert helse har gått ned. Det er veldokumentert at høy utdanning virker positivt på arbeidstilbudet. Statistikken viser også at kvinner og menn ofte tilpasser seg ulikt på arbeidsmarkedet, vanligst ved at kvinner tilbyr færre arbeidstimer enn menn.

Testtre 3. Test av alle basisvariabler i forklaringsmodellen

I testtre 3 har vi testet vi for signifikansen til samtlige (grupper av) forklaringsvariabler. Basismodellen i dette treet inneholder samspillene mellom regiontype og landsdel fra testtre 1 og samspill mellom år og individkarakteristika fra testtre 2 i tillegg til alle basisvariablene for individ, hushold, gårdsbruk, arbeidsmarked og region.

På nivå B tester vi om gårdsspesifikke variabler har betydning for arbeidstilbudet utenfor gården. Nivå B inneholder tre hypoteser hvor vi legger restriksjoner på henholdsvis driftsresultat, tilleggsnæringer og produksjonstype. Disse restriksjonene kombineres på nivå C hvor gårdsspesifikke variabler er helt utelatt fra modellen. Neste nivå tester for husholdsspesifikke variabler. Vi setter koeffisientene til samtlige husholdskarakteristika (ektefelle/samboer og antall barn) lik null samtidig. Nivå E består av fire alternative hypoteser

Tabell 6. Testtre 3. Resultater fra likelihood ratio-testene

H ₀	H ₁	K ₀	K ₁	L _R	L _U	LR test-variabel	p-verdi
H _{B1}	H _A	32	34	-7990,9299	-7987,7591	1,6342	0,0420
H _{B2}	H _A	32	34	-7992,7614	-7987,7591	10,0045	0,0067
H _{B3}	H _A	31	34	-7988,6138	-7987,7591	1,7093	0,4254
H _C	H _{B1}	27	32	-7996,9103	-7992,7614	11,9608	0,0353
H _C	H _{B2}	27	32	-7996,9103	-7990,9299	8,2979	0,1406
H _C	H _{B3}	27	31	-7996,9103	-7988,6138	16,5931	0,0023
H _D	H _C	24	27	-7998,9106	-7996,9103	4,0005	0,2614
H _{E1}	H _D	20	24	-8042,4358	-7998,9106	26,784	0,0000
H _{E2}	H _D	22	24	-8008,0820	-7998,9106	87,0504	0,0000
H _{E3}	H _D	22	24	-8001,0181	-7998,9106	18,3428	0,0001
H _{E4}	H _D	22	24	-8012,3026	-7998,9106	4,2150	0,3777
H _F	H _{E1}	14	20	-8063,8442	-8012,3026	103,0833	0,0000
H _F	H _{E2}	14	22	-8063,8442	-8042,4358	42,8169	0,0000
H _F	H _{E3}	14	22	-8063,8442	-8008,0820	111,5245	0,0000
H _F	H _{E4}	14	22	-8063,8442	-8001,0181	125,6523	0,0000
H _{G1}	H _F	13	14	-8068,6416	-8063,8442	9,5947	0,0020
H _{G2}	H _F	11	14	-8087,2066	-8063,8442	46,7248	0,0000
H _{G3}	H _F	6	14	-8073,7917	-8063,8442	19,8951	0,0005
H _H	H _{G1}	2	13	-8094,6202	-8068,6416	51,9572	0,0000
H _H	H _{G2}	2	11	-8094,6202	-8087,2066	14,8272	0,0958
H _H	H _{G3}	2	6	-8094,6202	-8073,7917	41,6568	0,0000

Kilde: Bjørnsen, H.-M. (2006): Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households. Ph.D-dissertation. Universitetet i Oslo.

hvor vi tester for betydningen av hver av de individspesifikke variablene kjønn, helse, utdanningsnivå og alder. Disse restriksjonene kombineres på nivå F. Helt til sist tester vi for betydningen av regionspesifikke variabler. Vi har en hypotese (H_{G1}) som legger restriksjoner på koeffisientverdien til variabelen yrkesfrekvens. H_{G2} sier at landsdel er uten betydning, og H_{G3} at regiontype er uten betydning. Disse restriksjonene kombineres på nivå H, hvor eneste gjenværende forklaringsvariabel i modellen er dummyvariabelen for år 2002.

Resultatene av testene i testtre 3 er gjengitt i tabell 6. Totalt er det 15 hypoteser i dette testtreet, og antall tester som utføres er 21. Et 1 prosent-signifikansnivå for hver deltest gir signifikans lik 21 prosent for hele testhierarkiet. Det finner vi litt for lite restriktivt. Ved i stedet å velge 10-pro-

sentnivå for hele testen, vil hver deltest forkastes på nivå

$$a = \frac{10}{21} = 0,0048.$$

Det innebærer at vi får forkastning allerede for H_C mot H_{B3}, det vil si at vi ikke kan forkaste hypotesen om at driftsresultat og tilleggsnæringer på bruket har betydning for arbeidstilbudet utenfor bruket. Siden noen gårdsspesifikke variabler ser ut til å ha betydning, velger vi å beholde basismodellen for testtre 3 som vår endelig anbefalte modell. Vi ser av tabellen at spesielt individspesifikke og regionspesifikke variabler er av stor betydning for arbeidstilbudet.

Resultater fra regresjonsanalysen

Etter at testene ovenfor var gjennomført, ble det valgt en modellspesifikasjon. Tabell 7 viser koeffisientestimatene for

den valgte spesifikasjonen. Resultatene viser at gårdbrukerne i utvalget jobber mer utenfor bruket i 2002 enn i 1995. I gjennomsnitt tilbyr de 3 timer mer per uke, alt annet gitt, men standardavviket er stort. Samspillene med år gir anledning til høyere detaljnivå i resultatene. Av tabellen kan vi lese at kvinnelige brukere jobber 18,3 timer mindre enn mannlige i 1995, mens for 2002 gir samspillsvariabelen en positiv korreksjon på 20,8 timer. Det betyr at de kvinnelige brukerne i utvalget faktisk jobbet $(20,8 - 18,3 =)$ 2,5 timer mer enn mennene i gjennomsnitt. Den årsspesifikke korreksjonen for høyere utdanning er også stor. I 1995 virket høyere utdanning negativt inn på arbeidstilbudet, mens det i 2002 virket klart positivt (+12 timer per uke). Både alder og helsetilstand har sterkere innvirkning på arbeidstilbudet i 2002 enn i 1995. Lav helsetilstand reduserer arbeidstilbudet med 11 timer per uke i 1995 og med 16 timer per uke i 2002.

Betydningen av de husholdsspesifikke variablene er i god overensstemmelse med hva vi på forhånd forventet. Det å ha en ektefelle eller samboer virker positivt på arbeidstilbudet. Gifte gårdbrukere jobber i snitt 3,4 timer mer utenfor bruket enn gårdbrukere uten partner. Betydningen av type gårdsproduksjon er imidlertid mer overraskende. Vi finner at de som driver med melk eller husdyr tilbyr flere arbeidstimer utenfor bruket enn de som driver med korn. Dette resultatet rimer dårlig med vårt generelle erfaringsgrunnlag. Løwe (2003) viser for eksempel at en høy andel av melkebøndene i utvalget jobber fulltid på gården. Koeffisientestimatene for produksjonstype er imidlertid små, og resultatene kan skyldes den grove kategoriseringen og heterogeniteten innenfor hver produksjonskategori. Det at det drives tilleggsnæringer på bruket, bidrar til å redusere arbeidstilbudet utenfor gården. Det

er naturlig siden det kreves arbeidsinnsats for å drive disse næringene.

Resultatene viser både separate koeffisientestimater og estimater for samspillseffekter av de regionale variablene. Vi finner negative koeffisientverdier for både landsbygdregion og bygdebyregion sett i forhold til bystrøk. Bønder bosatt i landsbygdregioner jobber 15 timer mindre per uke utenfor bruket enn bønder i byregioner. Bønder i bygdebyregioner jobber 11 færre timer. Vi finner et tilsvarende bilde for landsdelsvariablene. Bønder bosatt på Sør-Vestlandet tilbyr i snitt 11,5 færre timer per uke enn bønder på Østlandet. Trøndelagsbønder jobber ytterligere en time mindre, og bønder i Nord-Norge har det laveste arbeidstilbudet med -16,5 timer i forhold til østlandsbønder. Siden koeffisientestimatene til samspillene mellom regiontype og landsdel alle er positive, vil de korrigere for noe av de regionale forskjellene, men den regionale rangeringen forblir den samme. Bøndenes arbeidstid utenfor bruket avkortes i takt med avstand fra hovedstadsområdet og andre store, regionale arbeidsmarkeder. Disse resultatene gir sterk støtte til vår hovedhypotese om regionale forskjeller i gårdbrukeres arbeidstilbud i arbeidsmarkedet utenfor egen driftsenhet.

Antagelsen om regionale forskjeller i gårdbrukeres arbeidstilbud bygger blant annet på at det er til dels store forskjeller i regionale arbeidsmarkeder. Yrkesfrekvens er inkludert i analysen som en indikator på regionalt arbeidsmarked. Yrkesfrekvensen i en region påvirkes av både tilbudsside- og etterspørselsforhold. Dette bidrar til at tolkningen av variabelens betydning ikke er entydig. En tilbudssidetolkning kan være at arbeidstilbudet er høyt sett i forhold til etterspørselen etter arbeidskraft. Dette innebærer en rasjonering av arbeidstakerne og at det kan være van-

skelig å finne passende sysselsetting i det lokale arbeidsmarkedet. Alternativt kan etterspørselen etter arbeidskraft være høy i forhold til tilbudet. I begge tilfeller vil yrkesfrekvensen vise høy verdi med mindre en høy andel av befolkningen ønsker å stå utenfor arbeidsstyrken. Beregningsresultatene viser at høy yrkesfrekvens har sterk negativ effekt på bøndernes arbeidstilbud.

Den sterke virkningen må sees på grunnlag av at yrkesfrekvensen allerede er svært høy i alle regioner.

Vi ser av tabellen at flere av de valgte variablene, slik som husholdskaraktistika og produksjonstype, ikke har signifikant forklaringskraft i den valgte modellen. Samtidig er det individuell variasjon mel-

Tabell 7. Koeffisientestimer fra regresjonsanalysen. Foretrukket modellspesifisering

Forklaringsvariabel	Koeffisient	Standardavvik
Konstantledd	60,5499**	21,9650
Dummy for 2002	2,9212	19,2365
Dummy for landsbygd	-15,3581**	4,5282
Dummy for bygdeby	-10,9238**	3,8159
Dummy for Sør-Vestlandet	-11,4959**	2,2584
Dummy for Trøndelag	-12,5211**	2,4257
Dummy for Nord-Norge	-16,4715**	2,9400
Sør-Vestlandet *landsbygd	7,6306	4,5681
Sør-Vestlandet *bygdeby	11,6791**	4,2883
Trøndelag *landsbygd	3,4625	4,8254
Trøndelag *bygdeby	8,3953	4,4400
Nord-Norge *landsbygd	10,3602*	5,0737
Nord-Norge *bygdeby	7,3081	5,6870
År 2002 *kvinnelig bruker	20,8493**	4,6738
År 2002 *helse	-4,6155	2,8986
År 2002 *høy utdanning	19,2583**	5,3518
År 2002 *alder	4,7982	7,9520
År 2002 *alder kvadrert	-0,6998	0,8075
Dummy for melkebruk	1,5522	1,6680
Dummy for husdyr	2,1991	1,7058
Dummy for annen produksjon	0,8806	2,0766
Dummy for jakt og fiske	-3,3168**	1,3072
Dummy for annen tilleggsnæring	-4,8694	2,6092
Driftsresultat	0,0197*	0,0082
Driftsresultat kvadrert	-0,0230	0,0135
Dummy for kvinnelig bruker	-18,3160**	3,8201
Dummy for nedsatt helse	-10,9531**	2,0513
Dummy for gift/samboer	3,3757	1,7782
Antall barn 0-5 år	-0,7505	1,2696
Antall barn 6-16 år	-0,6666	0,7587
Dummy for høy utdanning	-8,2729	4,6080
Alder	0,0012	5,8733
Alder kvadrert	0,1029	0,5748
Yrkesfrekvens	-108,5850**	35,9068
Standardavvik av uforklart restledd	30,5704**	0,6406

** indikerer signifikansnivå på 1 prosent, og * indikerer signifikansnivå på 5 prosent.

Kilde: Bjørnsen, H.-M. (2006): Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households. Ph.D.-dissertation. Universitetet i Oslo.

lom brukerne som ikke blir forklart av den valgte modellen, men som gjenspeiles av standardavviket for uforklart restledd. Det kan tolkes som at det finnes andre faktorer som burde vært inkludert i modellen, men som vi ikke har kjennskap til. Dette er et alminnelig problem i individbaserte analyser, og det vil normalt være flere årsaker til at modellen ikke treffer hundre prosent. Ofte er det slik at man ikke har tilgang på tilstrekkelig omfattende og nyansert empiri. Det er et vanlig problem når man benytter utvalgsundersøkelser som datagrunnlag. Videre vet vi at det er svært vanskelig å forklare variasjon mellom individer på grunnlag av tverrsnittsdata. Det kan være betydelig rom for feiltolkninger når atferd kun observeres for én periode. Gitt den empirien som ligger til grunn for analysen og de valg vi har pålagt teststrukturen, gjengir imidlertid tabellen den sammensetning av variabler som best forklarer regionale variasjoner i gårdbrukeres arbeidstilbud. Resultatene viser godt samsvar med våre hypoteser, og estimatene for landsdel og sentralitet er alle statistisk signifikante.

Konklusjoner og politikkrelevans

Vi pekte innledningsvis på at landbruket ikke kan betegnes som noen vesentlig sektor i norsk økonomi, verken når vi måler ut ifra produksjonsverdi eller sysselsetting på nasjonalt nivå. De regionale variasjonene er imidlertid store, og spesielt i periferien må landbruket sies å utgjøre en vesentlig del av økonomien. Vi har vist at vedvarende befolkningsnedgang i mange distriktskommuner har resultert i tilsvarende avtagende tilbud av arbeidskraft. Landbruket representerer arbeidsplasser i distriktene. Landbruksbefolkningens økende deltaelse i arbeidsmarkedet utenfor bruket kan bidra til å redusere nedgangen i lokalt arbeidstilbud, samtidig som det bidrar til å opprettholde nivået på tjeneste- og velferdstilbudet rettet mot lokalbefolknin-

gen. Dermed har landbruksbefolkningens tilbud av arbeid utenfor bruket en tosidig positiv effekt; dels bidrar det til å øke gårdbrukernes egen nytte i form av økt inntekt, og dels bidrar det til å øke aktiviteten i lokalsamfunnet. Denne *double gevinsten* vil være av størst betydning i periferien. I sentrale deler av landet utgjør landbruket en relativt liten del av den totale økonomien. Samtidig er arbeidsmarkedet mer variert og tjenestetilbudet bredere, uavhengig av landbruksbefolkningens arbeidsinnsats utenfor bruket. Selv om det er flere jobber å velge mellom for den enkelte gårdbruker i sentrale strøk, vil altså den samfunnsmessige gevinsten (på lokalt plan) være høyere i distriktene.

Vi har i det foregående forsøkt å finne fram til en modellstruktur som best mulig forklarer bønders arbeidstilbud utenfor bruket, ved bruk av multiple hypotesetester. Utgangshypotesen vår var at det eksisterer systematiske regionale ulikheter i arbeidstilbudet utenfor bruket. Denne hypotesen er basert på flere mikro- og makroforhold, som diskutert innledningsvis. Den empiriske analysen gir klar støtte til denne hypotesen. Regresjonsanalysen viser at arbeidstilbudet er høyest blant gårdbrukere på det sentrale Østlandsområdet, og lavest i Nord-Norge og i periferikommuner. Dette er analysens viktigste funn. I tråd med tidligere analyser finner også vi at det er personlige egenskaper (som helsetilstand og utdanningsnivå) som har størst innvirkning på arbeidstilbudet utenfor bruket.

Beregningene er basert på individdata og på de forhold som antas å påvirke gårdbrukernes individuelle tilpasninger. Vi har etter beste evne forsøkt å implementere makroøkonomiske forhold ved å inkludere forklaringsvariabler som tar hensyn til regionspesifikke kjennetegn. Det er likevel ikke uproblematisk å utvide resultatene til å konkludere om den samfunnsmes-

sige betydningen av bønders arbeidstilbud utenfor bruket, og om hvilken betydning dette bør ha for politikktutforming. De samfunnsmessige effektene kan i noen grad sies å utgjøres av summen av de individuelle effektene, men det er her viktig å huske på at analysemetoden ikke tar hensyn til ringvirkningseffekter i den (regionale) økonomien. Datastrukturen tillater heller ikke å inkludere dynamikk i analysen. Dette innebærer at summen av de individuelle, direkte effektene trolig vil undervurdere de samfunnsmessige effektene (selv om det også er mulig å tenke seg at de overvurderes).

Selv om bønder i distriktene tilbyr færre arbeidstimer enn bønder i sentrale strøk, er det i distriktene landbruket har størst betydning for den lokale økonomiske aktiviteten. Betydningen av bønders arbeidstilbud utenfor bruket vil følgelig også være størst i distriktene. De direkte (inntekt og sysselsetting) og de indirekte (ringvirkninger via underleveranser og inntekt) etterspørselseffektene av landbruket er velkjente og vel dokumenterte (Johansen mfl. 1999, Vårdal 2001, Hegrenes mfl. 2002). I tillegg vet vi at landbruket ivaretar flere andre hensyn. Landbrukets *multifunksjonalitet* har fått gradvis økt oppmerksomhet de senere år, i takt med at matvareproduksjonen utsettes for økende grad av konkurranse.

Landbrukets stilling er kraftig svekket gjennom mange år dersom vi bruker antall gårdsbruk og antall personer knyttet til næringen som mål. Næringen er fortsatt i betydelig grad skjermet, men stadig flere hevder at landbrukssektoren bør dereguleres, blant annet for å gi rom til en mer effektiv allokering av samfunnets ressurser (se for eksempel Vårdal 2003). Vanlige argumenter blant tilhengere av deregulering er at i) norsk landbruksproduksjon er i liten grad konkurransedyktig i inter-

nasjonale markeder, og at ii) norsk klima og topografi er lite egnet for storskalaproduksjon. Ting stiller seg noe annerledes i et regionalt perspektiv. Vi vet at en høy andel av de gårdsbrukene som er minst lønnsomme og minst egnet for effektive produksjonsformer, befinner seg nettopp i distriktene hvor den samfunnsmessige betydningen av landbrukssektoren er størst. I distriktene er det dessuten vanskelig å erstatte landbruket som sysselsetter. Alternativet til å opprettholde landbruksproduksjonen vil derfor ofte være økt sentralisering. Hvorvidt det er ønskelig eller ei, er både et spørsmål om effektiv ressursutnyttelse og et spørsmål om politikk. Distriktpolitisk vil uansett skjerming av landbrukssektoren, og spesielt av småskalaproduksjon, være et viktig virkemiddel.

Referanser

Biørn, E. (1979): *Analyse av sammenhengen mellom forbruk, inntekt og formue i norske husholdninger*, Samfunnsøkonomiske studier 42, Statistisk sentralbyrå.

Bjørnsen H.-M. og E. Biørn (2006): «The Joint Labour Decisions of Farm Couples: A Censored Response Analysis of On-Farm and Off-Farm Work», essay 2 i Bjørnsen, H.-M.: *Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households*, Series of dissertations submitted to the Faculty of Social Sciences, University of Oslo, no. 49, Oslo: Department of Economics, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, Unipub.

Bjørnsen, H.-M. og S. Johansen (2006): «Regional Differences in Off-Farm Labour Supply by Norwegian Farm Operators», essay 4 i Bjørnsen, H.-M.: *Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households*, Series of dissertations submitted to the Faculty of Social Sciences, University of Oslo, no. 49, Oslo: De-

partment of Economics, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, Unipub.

Foss, O. og T. Selstad (1997): *Regional arbeidsdeling*, Oslo: Tano-Aschehoug.

Hegrenes, A., S. S. Gezelius, F. Kann og K. Mittenzwei (2002): *Landbruk og distriktspolitikk. Ein analyse av den norske landbruksstøtta*, NILF-rapport 2002-10, Oslo.

Johansen, S., F. Kann, G.I. Orderud, A. Hegrenes, og I. Hovland (1999): *Norwegian Agriculture and Multifunctionality. The Peripheral Dimension*, joint working paper NIBR/NILF, Oslo.

Johansen, S., H-M Bjørnsen, K-E Hagen og D. Juvkam (2006): *Distriktpolitisk virkeområde for Norge 2006*, Rapport 824, Transportøkonomisk institutt, Oslo.

Lass, D.A., og C.M. Gempesaw (1992): *The Supply of Off-Farm Labour: A Random Coefficient Approach*, *American Journal of Agricultural Economics* **74**, 400-411.

Løwe, T. (2003): *Lange arbeidsdager for gårdbrukeren*, *Økonomiske analyser 2003*, 6, Statistisk sentralbyrå.

NOU (2004:2): *Effekter og effektivitet. Effekter av statlig innsats for regional utvikling og distriktpolitiske mål*, Kommunal- og regionaldepartementet, Oslo: Akademika.

Romano, J.P. og Wolf, M. (2005): *Stepwise multiple testing as formalized data snooping*. *Econometrica* **73**, 1237-1282.

Romano, J.P. og M. Wolf (2004): *Exact and Approximate Stepdown Methods for Multiple Hypothesis Testing*, *Journal of the American Statistical Association* **100**, 94-108.

Savin, N. E. (1984): «Multiple hypothesis testing», kapittel 14 i *Handbook of Econometrics*, Vol. II, Amsterdam: Elsevier.

Selstad, T. mfl. (2004): *Regionenes tilstand. 50 indikatorer for vekstkraftige regioner*. ØF-rapport nr. 07/2004. Østlandsforskning, Lillehammer.

Vårdal, E. (red.) (2001): *Seminar Proceedings on Multifunctionality of Agriculture*. Department of Economics, University of Bergen.

Vårdal, E. (2003): *Støtten til distriktsjordbruket sett i et samfunnsøkonomisk perspektiv*. SNF-arbeidsnotat nr. 13/03, Bergen.

Vedlegg 1

Nærmere om multipel hypotesetesting

Metoden med multiple tester er diskutert i Savin (1984), og blant empiriske anvendelser kan nevnes Biørn (1979) og Romano og Wolf (2004, 2005). Felles for disse studiene er at det anvendes lineære regresjonsmodeller slik at testene kan utføres ved bruk av enkle t- og F-tester. Vår anvendelse blir noe annerledes siden vi anvender maximum likelihood i estimeringen. Vi kan derfor ikke anvende de sekvenser av t- og F-tester som litteraturen viser til, så i stedet konstruerer vi våre testhierarkier som rekker av *likelihood ratio-tester*.

Øverste nivå i hypotesehierarkiet utgjøres av den mest generelle modellspesifikasjonen. Her er vi liberale og tar med alle tenkelige variabler og eventuelle samspill mellom variabler. Andre nivå i hierarkiet kan inneholde flere alternative og likeverdige hypoteser, men felles for dem er at modellspesifikasjonene er mer restriktive enn i øverste nivå. Jo lenger ned i hypotesehierarkiet vi beveger oss, jo flere restriksjoner tillegger vi modellene. Hypotesene på hvert nivå testes mot hypotesene i nivået nedenfor. Formelt kan vi uttrykke dette på følgende måte: Vi kaller den mest generelle hypotesen øverst i hierarkiet for H_A , hypotesene på nivå 2 blir da H_{B_i} ($i=1,2,\dots$), på nivå 3 $H_{C_{ij}}$ ($i=1,2,\dots; j=1,2,\dots$), på nivå 4 $H_{D_{ijk}}$ ($i=1,2,\dots; j=1,2,\dots; k=1,2,\dots$) og så videre, hvor $H_A \supset H_{B_i} \supset H_{C_{ij}} \supset H_{D_{ijk}} \supset \dots$

for alle i, j, k . Tolkningen av dette er at hypotesene på nivå B er definert som spesialtilfeller av A-hypotesen, hypotesene på C-nivået er spesialtilfeller av en eller flere av hypotesene på nivå B, og så videre. Regulært, men ikke nødvendigvis, vil det laveste nivået i hypoteseskjemaet kun inneholde en enkelt hypotese som et spesialtilfelle av alle de øvrige.

Gangen i hypotesestrukturen blir da å teste

H_{B_i} mot H_A for alle i ,
 $H_{C_{ij}}$ mot H_{B_i} for alle i, j ,
 $H_{D_{ijk}}$ mot $H_{C_{ij}}$ for alle i, j, k ,
 og så videre.

Teststrukturen bygger på et ønske om å minimere sannsynligheten for å begå forkastningsfeil av type I minst en gang, det vil si å forkaste den restriktive hypotesen mot den generelle når det faktisk ikke er grunnlag for en slik konklusjon. Den modellspesifikasjonen vi ender opp med vil da være den som er i best samsvar med empirien (Biørn 1979).

Den inferensmetode vi her benytter, er selvfølgelig bare en blant flere mulige. Metodens fortrinn er at den er forholdsvis enkel samtidig som den kan behandle svært komplekse hypotesestrukturer på en mye bedre måte enn alminnelig trinnsvis regresjonsanalyse, som ikke krever at vi spesifiserer hypotesestrukturen på forhånd. Dersom det hadde eksistert en entydig rangordning mellom de hypotesene vi ønsket å teste, ville vi hatt andre måter å formulere inferensproblemet på (for eksempel *nested models*).

Torkil Løwe, Statistisk sentralbyrå

Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere

Denne artikkelen er en bearbejdet versjon av artikkelen «Lange arbeidsdager for gårdbrukeren» (Løwe 2003), og bygger også på artikkelen «Bonden arbeider hardt for føden» (Løwe 2004b).

Innledning

Er en gårdbruker bare en gårdbruker? Hvor arbeidskrevende er det å være gårdbruker? I denne artikkelen skal vi se nærmere på disse spørsmålene. Vi skal se hvor mange og *hvilke* gårdbrukere som har arbeid – og hovedyrke – utenfor bruket, og kartlegge endringer mellom 1995 og 2002. Vi skal også se på gårdbrukernes arbeidstid (timeverk) og på andre relevante aspekter ved arbeidssituasjonen. Analysen baseres på levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002. Med gårdbrukere mener vi i denne artikkelen søkere om produksjonstilskudd, med et bruk over en viss størrelse (se boks).

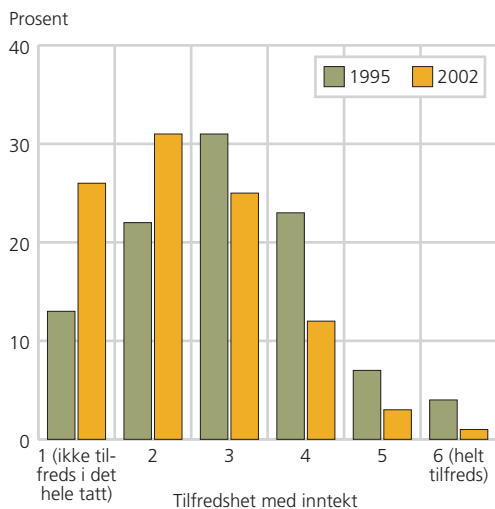
Levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002 er finansiert av Norges forskningsråd, og intervjuingen er gjennomført av Statistisk sentralbyrå. Utvalgene er separate og teller henholdsvis 1 401 og 1 552 gårdsbruk der brukere og andre husholdningsmedlemmer ble intervjuet. Spørsmålene er dels sammenlignbare mellom 1995 og 2002 og dels med de generelle, årlige levekårsundersøkelsene. 2002-utvalget er trukket på grunnlag av alle personer som søkte om produksjonstilskudd i 2001 («gårdbrukere»), og som har minst 20 mål jordbruksareal i drift, eller 5 mål og et visst antall dyr. Datagrunnlaget er nærmere beskrevet av Vågane (2002). Analysen avgrenses til gårdbrukere i alderen 20-79 år.

Analysen viser at gårdbrukere flest er sterkt misfornøyd med inntekten fra bruket. Blant ti gårdbrukere har fire av dem gården som biyrke, herav tre åpenbart av rent økonomiske årsaker. Andelen med annet hovedyrke tiltok mellom 1995 og 2002, trass i et sterkt fall i andelen mindre bruk. Mange gårdbrukere har svært lange arbeidsdager. En gjennomsnittlig arbeidsuke er på over 50 timer når arbeid utenom bruket medregnes, og på nesten 60 timer blant dem med gården som biyrke.

Økende misnøye med inntekten fra bruket

Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 viser at gårdbrukere flest mener næringen kaster for lite av seg økonomisk. Dette er ikke overraskende, sett på bakgrunn av at prisen gårdbrukerne får for varene de produserer stort sett var fallende gjennom hele 1990-tallet. Gitt en seksdelt svarskala er en av fire «ikke tilfreds i det hele tatt» med inntekten fra bruket, mens bare 1 prosent er «helt tilfreds» (figur 1). Det negative synet på inntekten fra bruket er en gjennomgangstone hos alle kategorier av bønder, uavhengig av kjønn, alder og utdanning, og uansett gårdens størrelse, produksjon og region. Misnøyen har vokst betydelig de senere årene. I 1995 var andelen sterkt

Figur 1. **Gårdbrukeres syn på inntekten fra bruket. Svarfordeling etter en 6-delt skala. 1995 og 2002. Prosent**

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

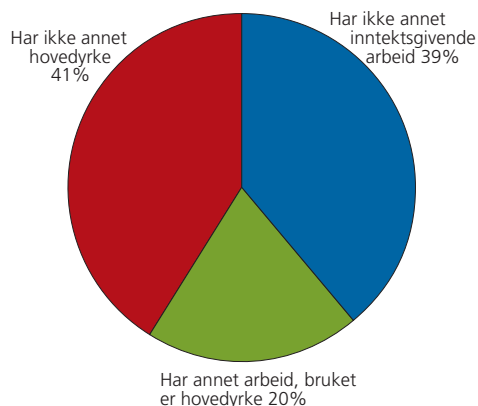
misfornøyde bare halvparten av hva den var i 2002, og andelen som er mer fornøyd enn misfornøyd (svaralternativ 4, 5 eller 6) var dobbelt så høy i 1995 som i 2002.

Tre av fem har annet arbeid

Når gården ikke kaster nok av seg økonomisk, kan dette kompenseres for gjennom inntektsgivende arbeid *utenom* bruket. Dette er – og har til alle tider vært – en vanlig strategi blant norske gårdbrukerfamilier, og siden 1980 har lønnsinntekten vært høyere enn jordbruksinntekten på gjennomsnittsbuket (Jervell og Løyland 1998).

En gårdbruker er med andre ord ikke alltid bare en gårdbruker. Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 viser at godt under halvparten (39 prosent) av norske gårdbrukere er heltidsbønder, i den forstand at de har gårdsdriften som eneste inntektsgivende arbeid. Like mange (41 prosent) har hovedyrke

Figur 2. **Yrkeskombinasjon blant gårdbrukere. 2002. Prosent**

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

utenfor bruket. Svarfordelingen er basert på spørsmål om man har annet arbeid, og hva man selv regner som sitt hovedyrke. Av denne grunn gir nok fordelingen mer uttrykk for gårdbrukerens relative arbeidsbyrde (som vi snart skal se nærmere på) og yrkesidentitet enn hvilke inntektskilder som er viktigst, målt i kroner og øre.

Kjønn, alder, utdanning, produksjon, areal og region har betydning

Om, og i hvilken grad, gårdbrukere kombinerer gårdsdriften med annet arbeid, avhenger naturlig nok av en rekke egenskaper både ved gård og gårdbruker. Kjønn, alder og utdanningsnivå, hvor stor gården er, hvilken produksjon som drives, og hvor gården er lokalisert, har selvfølgelig betydning både for gårdbrukers ønske om, og hans muligheter til å få, annet arbeid.

Tabell 1 viser at jo større bruket er, målt ved fulldyrket jordbruksareal, jo mindre sannsynlig er det at gårdbrukeren har yrke – og særlig hovedyrke – utenom bruket. Dette er opplagt. Men selv på store bruk med over 200 dekar jordbruksareal i drift

Tabell 1. Gårdbrukeres arbeidsinntektskilder, etter kjønn, alder, utdanningsnivå, produksjonstype, jordbruksareal (2001) og landsdel. Prosent

	1) Har ikke annet inntektsgivende arbeid	2) Har annet arbeid, men bruket er hovedyrke	3) Har annet hovedyrke
Alle	39	20	41
Kvinner	44	23	33
Menn	39	20	42
20-29 år	27	33	40
30-44 år	27	23	50
45-59 år	39	19	41
60-79 år	70	13	17
Grunnskole (<11 år)	51	19	31
Videregående (11-13 år)	42	22	37
Høyere/univ. (14 år +)	15	17	68
Melk	61	29	10
Husdyr	31	18	51
Korn	22	12	66
Annet	32	14	54
10-49 mål	25	7	69
50-99 mål	34	12	55
100-149 mål	37	24	40
150-199 mål	40	26	34
200-299 mål	47	27	26
300-999 mål	58	28	14
Østlandet, flatbygder	38	21	42
Østlandet, andre bygder	32	22	46
Jæren	47	17	36
Agder/Rogaland, andre bygder	36	18	46
Vestlandet	39	22	39
Trøndelag, flatbygder	48	11	41
Trøndelag, andre bygder	45	23	33
Nord-Norge	48	21	31

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

(som omfatter knapt hvert tredje bruk), har annenhver gårdbruker arbeid ved siden av bruket, og en av fem har annet hovedyrke. Og blant tidelen med de aller største brukene, over 300 dekar, har to av fem gårdbrukere (42 prosent) arbeid ved siden av bruket – og en av seks har annet

hovedyrke. Blant dem med små bruk på mindre enn 50 dekar har tre av fire annet arbeid, og som regel er dette deres hovedyrke. Så lenge bruket er mindre enn 100 mål, representerer driften i de fleste tilfeller bare et biyrke for gårdbrukeren.

Tabell 1 viser videre at det går et skarpt skille mellom melkeprodusenter, i betydningen gårdbrukere med melk som «arbeidsmessig viktigste produksjon», og andre. Blant melkeprodusenter disponerer tre av fem all sin arbeidstid på gården, mens en av ti kombinerer driften med hovedyrke utenfor bruket. For kornprodusentene er bildet motsatt. Blant disse er bare en av fem heltidsbønder, mens to av tre har annet hovedyrke.

Kvinnelige gårdbrukere konsentrerer seg i litt større grad enn sine mannlige kolleger om gården. Om, og i hvilken grad, gårdbrukere arbeider utenom bruket, henger videre i stor grad sammen med hvor høy utdanning de har. Jevnt over er det slik at jo høyere utdanning gårdbrukeren har, jo mindre rolle spiller bruket. Godt og vel to av tre gårdbrukere med utdanning fra universitet eller høgskole har hovedyrke utenom gården, mot knapt en av tre blant dem uten skolegang etter grunnskolen. Og mens halvparten av sistnevnte gruppe utelukkende arbeider på gården, gjelder dette bare knapt hver syvende (15 prosent) gårdbruker med høgskole- eller universitetsutdannelse. Videre – og dels som følge av dette da eldre har lavere utdanning enn yngre – har eldre gårdbrukere i mindre grad arbeid utenfor bruket enn sine yngre kolleger.

Yrkeskombinasjon varierer mellom landsdeler og er mest utbredt på Østlandet, og Agder og Rogaland utenom Jæren. I disse områdene har nær halvparten av gårdbrukerne annet hovedyrke, mens drøyt en av tre har gården som eneste inntektsgivende arbeid. På Jæren, i Trøndelags utkantbygder og i Nord-Norge arbeider derimot nesten annenhver bruker bare på gården, og bare en av tre har annet hovedyrke. De geografiske forskjellene kan dels forklares ved forskjeller i det lokale og regionale arbeidsmarkedet, men først og fremst må

de sees i sammenheng med systematiske geografiske forskjeller i utdanningsnivå, gårdenes størrelse og produksjonsform.

Multivariat analyse

Flere av dimensjonene i tabell 1 henger sammen, slik at endringer i én gjerne fører med seg en endring i en eller flere av de andre. For eksempel har eldre gårdbrukere lavere utdanning enn yngre, og melkebrukene er som regel ganske store. Tabell 1 forteller ikke om det er utdanning eller alder – eller brukets størrelse eller produksjon – som betinger yrkesvalget. Det kan faktisk tenkes at ett av disse forholdene ikke har noen selvstendig betydning forutsatt at det andre forholdet «holdes fast». Dessuten kan det hende at noen av dimensjonene i tabell 1 får *mer* å si hvis man sammenligner under like forhold langs andre dimensjoner. For eksempel kan vi tenke oss en slik tendens for variabelen kjønn. Da kvinner generelt konsentrerer seg noe mer om bruket til tross for at de har *mindre* bruk enn menn, vil det være interessant å sammenligne graden av yrkeskombinasjon blant menn og kvinner med like store gårder.

Analysemodellen i tabell 2 illustrerer hvordan sannsynligheten for å *ha arbeid utenom bruket* og for å *ha hovedyrke utenfor bruket* avhenger av henholdsvis *kjønn, alder, utdanning, brukets størrelse og produksjon* gjennom en trinomisk logistisk regresjonsmodell av typen «proportional odds» (se boks). Analysen gir informasjon om endringer i sannsynligheten for arbeid og hovedyrke utenom bruket som følge av endringer i hver av forklaringsvariablene, forutsatt at de andre holdes fast. Region er ikke tatt med fordi forskjeller i yrkeskombinasjon mellom landsdeler for en stor del skyldes regionale variasjoner i andre forhold i modellen, særlig areal og produksjon.

Multivariat analyse, lineær regresjon, logistisk regresjon, trinomisk respons

Multivariat analyse gir informasjon om ulike variablers «selvstendige» betydning, nærmere bestemt kontrollert for innflytelsen av eventuell forstyrrende samvariasjon med andre spesifiserte variabler. *Lineær regresjon* er en vanlig multivariat teknikk som brukes til å bestemme verdien på en avhengig variabel, y , ut fra et sett av forklaringsvariabler, x -er:

$$y = \alpha + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 \text{ osv.} + \text{en tilfeldig "feil"}$$

α er et «konstantledd», $\beta_1, \beta_2 \dots$ osv., er stigningstallene eller «effektene» av forklaringsvariablene x_1, x_2, \dots osv., det vil si den forventede økningen i y når den tilhørende x -variabelen øker med én enhet (eksempelvis endres fra 0 til 1 for variabler med to verdier, som for eksempel kjønn).

Logistisk regresjon brukes når den avhengige variabelen, y , bare kan ta verdiene 0 eller 1 med en sannsynlighet $p(x_1, x_2, \dots)$ for at $y = 1$. I stedet for å skrive y på venstre side av likhetstegnet, skriver vi her *logaritmen til «oddsen»* (odds = sannsynligheten for at en begivenhet inntreffer delt på sannsynligheten for at den ikke inntreffer), slik:

$$\log\left(\frac{p(x_1, x_2, \dots)}{1 - p(x_1, x_2, \dots)}\right) = \alpha + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots$$

Konkrete sannsynligheter kan i logistisk regresjon beregnes gjennom basis for den naturlige logaritmen, ($e = 2,718$), slik:

$$p(x_1, x_2, \dots) = \frac{1}{1 + e^{-(\alpha + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots)}}$$

Ved trinomisk respons (avhengig variabel med tre verdier i stedet for to som er vanlig) estimeres to konstantledd som spesifiserer to av tre utfall, i dette tilfelle om gårdbruker har annet yrke overhodet, og om han har annet hovedyrke. Effektene representerer i dette tilfellet et gjennomsnitt av stigningstallene for hvert av de to utfallene.

Analysen viser at variablene (kjønn, alder, utdanning, brukets størrelse og produksjon) hver for seg har en klar statistisk innvirkning på gårdbrukeres valg mellom å bare arbeide på gården, å ha biyrke i tillegg eller ha annet hovedyrke. Menn har større sannsynlighet for å kombinere gårdsdriften med annet (hoved-) yrke enn kvinner. Videre synker sjansen for at en gårdbruker har arbeid utenfor bruket, enten det er hovedyrke eller ikke, med alder, og er høyere for dem med høy utdanning (høgskole eller universitet) enn for andre. Analysen slår fast at sjansen for

at gårdbrukere kombinerer gårdsdriften med annet inntektsgivende arbeid, minker med økende størrelse på gården, og at den er minst for dem med melkeproduksjon og høyest for kornprodusentene, også når de andre forholdene i modellen holdes uendret.

Effekten av kjønn er relativt beskjeden, men er sterkere i modellen i tabell 2 enn i en alternativ, *bivariat* modell – der vi ser på betydningen av kjønn og tillater at de andre (dels kjønnsbetingete) forholdene endres. Dette skyldes, som tidligere

Tabell 2. **Modell for sannsynligheten for at en gårdbruker har arbeid/hovedyrke utenom bruket. Logistisk regresjon med trinomisk respons: 1) Har ikke annet arbeid, 2) har biarbeid og 3) har annet hovedyrke (1 mot 2+3 og 3 mot 1+2). Alle effekter og konstantledd er statistisk signifikante ($P < 0,0001$). $R^2 = 0,33$. $N = 1552$**

	Effekt
Gårdbruker er mann	0,71
Gårdbrukers alder (år)	-0,074
Høy utdanning (høgskole/universitet)	1,06
Fulldyrket areal (dekar)	-0,0043
Hovedproduksjon er melk	-1,60
Hovedproduksjon er korn	0,84
Konstantledd, annet arbeid	4,5
Konstantledd, annet hovedyrke	3,3

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

påpekt, blant annet at kvinner i gjennomsnitt har mindre bruk enn sine mannlige kolleger.

Forskjeller i yrkeskombinasjon mellom produksjonsformer er særlig fremtredende i modellen (tabell 2). Det er klart at det å drive med melkeproduksjon innebærer et betydelig hinder for å kunne ta annet arbeid. Denne typen produksjon er som kjent svært arbeidskrevende, og viktigst, kyr tillater absolutt ikke at man er borte fra gården mange timer i strekk. Modellen viser videre at brukets størrelse generelt har relativt sterk betydning for gårdbrukeres yrkestilknytning, uavhengig av de øvrige egenskapene ved både bruk og bruker.

Forholdene i modellen ser til sammen ut til å kunne forklare en betydelig del (en tredel, $R^2 = 0,33$) av den totale variasjonen i gårdbrukeres yrkestilpasning, konkretisert ved de tre arbeidsalternativene.

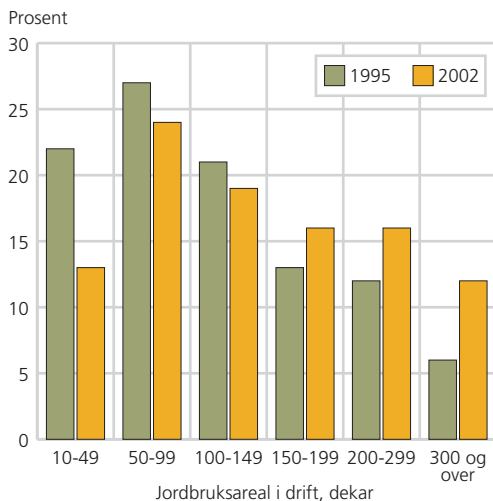
Riktignok viser det seg at vi ved hjelp av forklaringsvariablene i tabell 2 med større treffsikkerhet kan forutsi hvilke gårdbrukere som har annet *hovedyrke*, enn hvem som har annet arbeid overhodet. På den

annen side er det verdt å merke seg at *alder* (det vil si rene generasjonseffekter, uavhengig av utdanning, produksjon og areal) spiller en viktigere rolle for sannsynligheten for om man har annet arbeid, enn for om man har annet hovedyrke.

Flere med annet arbeid – til tross for større bruk

Fra 1995 til 2002 økte andelen gårdbrukere med arbeid utenfor bruket fra 55 til 61 prosent, og andelen med hovedyrke utenom bruket økte fra 37 til 41 prosent. Endringene kan synes beskjedne, men de skjedde i løpet av relativt kort tid, og til tross for betydelige strukturendringer som alene burde tilsi en motsatt utvikling (Løwe 1998). Med strukturendringer menes her at mange små gårdsbruk legges ned, og disse slås gjerne sammen med nabobruk som dermed blir større. Utviklingen mot færre små og flere store bruk gjenspeiles i levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995-2002, slik figur 3 viser. Andelen små bruk (10-49 dekar fulldyrket) sank fra 22 til 13 prosent,

Figur 3. **Andel bruk, etter jordbruksareal. 1995 og 2002. Prosent**

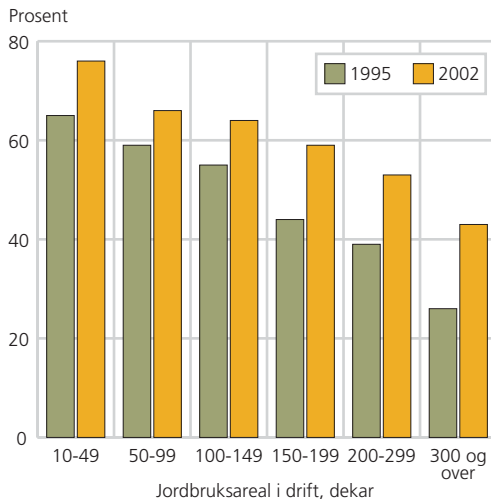

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

mens andelen store bruk (300 daa+) økte fra 6 til 12 prosent.

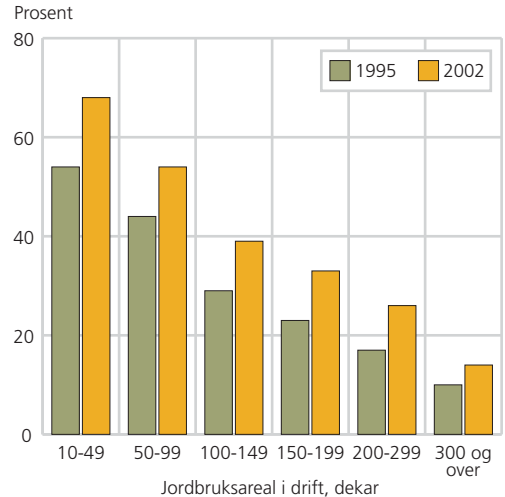
Sannsynligheten for at gårdbrukere har inntektsgivende arbeid utenfor bruket er i utgangspunktet størst på de brukene det har blitt færre av, og lavest på de brukene det har blitt flere av. Når det likevel har vært en viss økning i andelen brukere med annet arbeid, i gjennomsnitt, betyr dette at endringene *innenfor* ulike størrelseskategorier må være større enn den gjennomsnittlige endringen. Figur 4 bekrefter dette, og viser at det har vært en betydelig økning i andelen med annet yrke uansett størrelse på gården. Økningen synes faktisk å ha vært særlig stor på bruk over 150 dekar. Andelen med *hovedyrke* utenfor bruket har også vokst innenfor alle gårdsstørrelser (figur 5). Økningen målt i prosentpoeng (differanse mellom 2002 og 1995) er riktignok her størst på de minste brukene, og minst på de aller største (over 300 dekar).

Figur 4. Andel gårdbrukere med inntektsgivende arbeid utenfor bruket, etter jordbruksareal i drift. 1995 og 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

Figur 5. Andel gårdbrukere med hovedyrke utenom bruket, etter jordbruksareal i drift. 1995 og 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

Økningen i andelen gårdbrukere som har arbeid utenom bruket er ellers størst blant aldersgruppene under 45 år. Videre gjelder veksten bare blant menn. Kvinnelige gårdbrukere arbeidet like ofte utenfor bruket i 2002 som i 1995. Økningen gjelder dessuten uansett utdanningsnivå. Det viser seg riktignok at veksten i andelen med annet *hovedyrke* er helt ubetydelig når det kontrolleres for utdanning. At andelen med hovedyrke utenfor bruket økte, kan dermed dels sees som en konsekvens av at utdanningsnivået blant gårdbrukere ble betraktelig hevet i løpet av perioden 1995-2002. Andelen med grunnskoleutdanning (til og med ungdomsskole) falt fra 28 til 16 prosent, mens andelen med høyere utdanning (høgskole/universitet) steg fra 9 til 15 prosent.

Lange arbeidsdager

Beregninger basert på gårdbrukernes egne anslag over gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid på bruket og i annet arbeid (se boks) viser at gjennomsnittsgårdbrukeren

arbeider 36 timer per uke på bruket og 17 timer utenom (figur 6). Samlet ukentlig arbeidstid blir dermed hele 53 timer. Heldidsbrukeren (uten annet arbeid) arbeider i snitt hele 48 timer per uke på bruket, og brukere med eksternt hovedyrke arbeider 58 timer, hvorav 21 timer på bruket. Hobbybonden arbeider «bare» 21 timer på bruket, men har i gjennomsnitt full jobb på 37 timer per uke utenom bruket. Åtte av ti gårdbrukere arbeider mer enn 41 timer per uke sammenlagt. Store forskjeller mellom ulike typer bruk og – særlig for enkelte produksjoner – sterke sesongmessige variasjoner gjør at enkelte bønder i alle fall til tider har svært lange arbeidsdager.

Melkeprodusenter arbeider i snitt klart mest, med en gjennomsnittlig arbeidsuke på hele 57 timer, hvorav 51 på bruket. Kornprodusenter arbeider i snitt bare 19 timer på bruket i uka, men har som regel full jobb (hovedyrke) utenfor bruket. Arbeidsdagen på gården kan for kornprodusenter riktignok i visse perioder i sommerhalvåret være inntil dobbelt så lang som i vinterhalvåret (Løwe 2004b). Det samlede timetallet stiger med gårdens størrelse. På små bruk – mellom 10 og 100 dekar – arbeider gårdbrukerne alt i alt like mye på som utenfor bruket. Arbeidstiden utenfor bruket synker generelt med brukets størrelse. Samlet arbeidstid stiger likevel til en viss grad med størrelsen på gården.

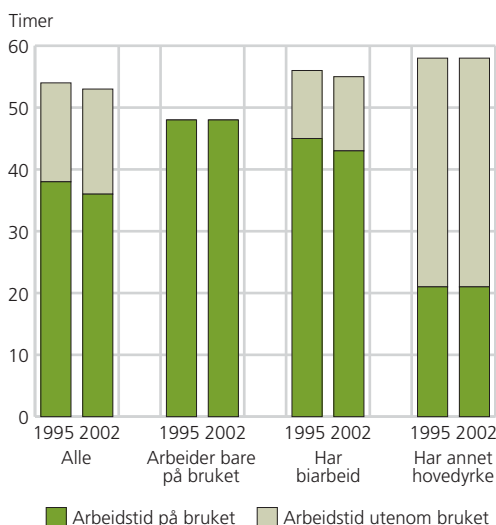
Enkelte gårdbrukere synes å ha særlig stor arbeidskapasitet. En av ti arbeider mer enn 63 timer i uka på gården, eller minst 74 timer når arbeid utenom gården tas med. Sammenlagt arbeidstid er høyest for menn under 60 år. Det er ingen klare forskjeller i gjennomsnittlig arbeidstid på bruket mellom ulike generasjoner, men eldre gårdbrukere arbeider mindre *utenfor* bruket enn yngre. Den totale arbeidstiden avhenger ikke av brukers utdanningsnivå (alt annet likt), fordi arbeidstiden utenfor

gården øker i samme grad som arbeidstiden på gården synker, når utdanningens lengde tiltar.

Ola Nordmanns normalarbeidsuke på 37,5 timer, i full stilling, kan synes å være småtteri i sammenligning med gjennomsnittsgårdbrukerens samlede arbeidstid. Gårdbrukernes anslag på arbeidstid på bruket må riktignok tas med en klype salt (se boks), og det er usikkert i hvilken grad ferie er regnet med. Ferie er for øvrig et knapt gode blant bønder. Annenhver gårdbruker hadde færre enn seks frihelger, og en av tyve kunne fortelle at de ikke hadde hatt en eneste dag fri i 2001.

Å spe på inntekten ved å ta (mer) arbeid utenom bruket er én måte å kompensere for fallende råvarepriser eller reduserte tilskudd. En annen løsning er å øke produksjonen og dermed inntekten fra bruket, for eksempel ved å utvide buskapen (skaffe

Figur 6. **Gårdbrukeres anslag på egen arbeidstid på og utenfor bruket, etter grad av eksternt yrkestilknytning. 1995 og 2002. Timer per uke. Gjennomsnitt**

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

flere dyr), drive et større areal og/eller kjøpe nye/bedre maskiner/utstyr osv. Norske gårdbrukere har i mange tilfeller valgt *begge* strategier. Samtidig med at en økende andel har spedd på inntekten med annet arbeid, arbeidet mange bønder også mer på brukene gjennom 1990-tallet ifølge en undersøkelse (Blekesaune og Bjørkhaug 2003).

Levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen avdekker ingen signifikante forskjeller mellom 1995 og 2002 når det gjelder gårdbrukeres arbeidsbelastning eller -fordeling. Som figur 6 viser, var arbeidstiden både på og utenfor bruket så godt som identisk begge disse årene. Resultatet kan synes overraskende i og med at gjennomsnittsbruket har vokst, og at andelen med ekstern yrkestilknytning har økt. Forskjeller eller endringer i spørsmålsformuleringer, spørsmålskontekst eller i beregningsmåter kan ha svekket muligheten for pålitelige sammenligninger, men dette er neppe alene forklaringen på den tilsynelatende motsetningen mellom tiltakende ekstern yrkestilknytning og stabilt timetall i eksterne yrker. Økende forskjell i avkastning i kroner og øre mellom arbeid på og utenfor bruket, endringer i yrkesidentitet og forskjeller mellom generasjoner kan også her være mulige forklaringer. Dersom inntekten fra bruket faller som følge av sviktende råvarepriser og tilskudd, får inntekten utenfra økt rela-

tiv betydning, gitt at denne er stabil eller vokser i takt med vanlig lønnsvekst. En slik utvikling kan nok alene endre gårdbrukernes vurdering av hva som er «hovedyrke». Dessuten kan nye generasjoner ha en annen yrkesidentitet enn eldre som følge av utdanningseksplasjonen på 1990-tallet.

Mange har manuelle yrker

Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 viser at til sammen to av fem gårdbrukere med hovedyrke utenfor bruket enten arbeider med håndverksfag, er «prosess- og maskinoperatører» eller transportarbeidere. Videre er 16 prosent «administrative ledere eller politikere», 15 prosent har yrker som krever kortere høyskole- og universitetsutdanning, eller de er teknikere, og 12 prosent har akademiske yrker (lærere med mer). Går vi mer i detalj, finner vi at 12 prosent er ledere i store eller mellomstore bedrifter eller i offentlig administrasjon med videre, en av ti er metall- og maskinarbeidere eller elektrikere, og like mange er transportarbeidere eller «operatører av mobile maskiner og lignende».

Gårdbrukernes yrkesvalg må sees på bakgrunn av at ni av ti gårdbrukere (88 prosent) er menn. Deres ektefeller og samboere har som oftest helt andre yrker, og arbeider for det meste med personlig tjenesteyting, i helsevesenet eller i undervisningssektoren. I Levekårsundersøkelsen

Nærmere om måling av arbeidstid

Arbeidsforbruket på gården er basert på gårdbrukernes egne månedsspesifikke anslag over «gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid som ble lagt ned på bruket i de siste tolv månedene». Denne målemetoden innebærer betydelig usikkerhet og fare for overdrivelser (Niemi 1993, Løwe 1998, Holgersen 2000). På den annen side er gårdbrukere flest «på vakt» døgnet rundt, fordi de har dyr, uten at *noen* oppgir dette. Vi må anta at gårdbrukerne i hovedsak meddeler det de oppfatter som effektiv arbeidstid. For å styrke kvaliteten på svarene ble gårdbrukerne forberedt på spørsmålene om arbeidstid gjennom et forhåndsutsendt brev der det ble opplyst at «noe av det vi ønsker å få svar på ... er hvor mye tid gårdsarbeidet tar, og hvordan det varierer i løpet av året». På et vedlagt skjema skulle det føres opp hvor mange timer henholdsvis bruker og ektefelle/samboer hadde «brukt i gjennomsnitt per uke for de ulike månedene i 2001». Det ble presisert at spørsmålet kun gjaldt «arbeid som er direkte knyttet til gårdsdriften». I tillegg ble det forhåndsspurt om hvor mye ferie og fridager gårdbrukeren hadde i 2001.

sen for landbruksbefolkningen 2002 ble hovedyrke utenfor bruket registrert på tosiffernivå etter standard for yrkesklassifisering (Statistisk sentralbyrå 1998). Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 1995 brukte et høyere nivå, og tillot dermed en høyere presisjon når det gjelder konkrete yrker, og spørsmål om yrke ble også stilt til dem som hadde bruket som hovedyrke. Svarfordelingen i 1995 viste at hver femte ektefelle eller samboer jobbet med butikk- eller kontorarbeid, og at like mange arbeidet som hjelpe- eller sykepleiere. Det gikk videre fram at en av tyve gårdbrukere var lærere (Løwe 1998).

Foretrekker egentlig å arbeide på bruket – på heltid

I hvilken grad ønsker gårdbrukerne å arbeide utenom bruket, og i hvilken grad er slikt arbeid økonomisk motivert? For å belyse forholdet mellom preferanser og realiteter her ble gårdbrukerne blant annet spurt om de ville foretrukket å konsentrere seg mer – eller helt og fullt – om gårdsdriften, gitt at inntektene herfra hadde vært til å leve med. Eller om de derimot aller helst kunne tenke seg å ha (eksternt) «heltidsyrke uten gårdsdrift».

Tre av fem gårdbrukere (58 prosent) hevder de «ville foretrekke å arbeide med gårdsdrift på heltid» forutsatt at de «kunne velge fritt uten å ta økonomiske hensyn». Som vi husker, er det bare to av fem som arbeider med gårdsdrift på heltid (39 prosent). Blant dem med *hovedyrke utenom bruket* foretrekker 44 prosent tvert imot gårdsdrift på heltid. Deltidsyrke ved siden av gården ønskes av 30 prosent, mens 12 prosent er tilfreds med å ha hovedyrke ved siden av, slik de har i dag. 14 prosent gir uttrykk for at de helst ville oppgi gården helt. Ser vi svarfordelingen i lys av gårdbrukernes syn på inntektsforholdene i landbruket, står vi igjen med følgende inntrykk: Blant «deltidsgårdbrukere» flest

er det et utbredt ønske om å kunne konsentrere seg mer – eller helt og fullt – om gårdsdriften, men at de ikke gjør det fordi inntekten da ville blitt for mager.

Hvorfor være – eller forbli – gårdbruker dersom det ikke lønner seg? Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 inneholder en rekke spørsmål om årsaker til at en er gårdbruker. Svarene avdekker at motivene her er ulike. Bare 13 prosent av gårdbrukerne sier at inntektsmulighetene lokker dem, og det er få som mener de har valgt et sikkert yrke. To av tre innrømmer at de «føler det som en plikt å drive gården videre». Samtidig verdsetter svært mange den nærheten til naturen som næringen medfører, og fire av fem mener at de som gårdbrukere «bidrar med noe positivt til samfunnet» (Løwe 2004a).

Konklusjoner og diskusjon

Hovedkonklusjonene i denne artikkelen er at de fleste gårdbrukere også har et annet yrke, og at gjennomsnittsbrukeren neppe kan beskyldes for å ligge på latsiden når det gjelder arbeidsinnsats. Det er videre en sterk og økende misnøye med inntekten fra bruket blant gårdbrukerne. Gårdbrukere synes å bli stadig mer avhengig av inntekt utenfor bruket til tross for omfattende småbruksnedleggelse og økende størrelse på de gjenværende brukene.

Når to av tre gårdbrukere sier at de «føler det som en plikt å drive gården videre», kan man spørre om det å overta – og drive – en gård har blitt en *byrde* for flertallet av norske gårdbrukere. På den annen side er det svært mange som foretrekker å arbeide mer på bruket på bekostning av en eksternt yrkestilknytning dersom man kunne velge fritt og uten å måtte ta økonomiske hensyn.

Gårdbrukerne oppgir at de har svært lange arbeidsdager. Dersom vi sammenligner

heltidsbønder, gårdbrukere med biarbeid og brukere med annet hovedyrke, finner vi at arbeidstiden på og utenfor bruket dels står i et komplementært forhold i den forstand at de erstattes av hverandre, men ikke i et en-til-en-forhold. Gårdbrukere med arbeid utenom bruket har i gjennomsnitt lengre arbeidsdager enn dem uten slikt arbeid, og de som har gården som bityrke, arbeider mest.

Referanser

Blekesaune, A. og H. Bjørkhaug (2003): Work and income patterns of men and women of Norwegian family farms; Masculinisation, feminisation, or professionalisation of farm work? Paper for the 6th European Symposium on Farming and Rural Systems Research and Extension, Vila Real, Portugal, 3-8 April, 2003.

Holgensen, L. P. (2000): Bønders tilpassning i arbeidsmarkedet, hovedoppgave i sosialøkonomi, Universitetet i Bergen.

Jervell, A. M. og J. Løyland (1998): Endringer i jordbrukshusholdningenes inntekt utenfor bruket 1986-96, *Landbruksøkonomisk Forum* 1998, 4.

Løwe, T. (1998): *Levekår i landbruket*, Rapport 1998/25, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2003): Lange arbeidsdager for gårdbrukeren, *Økonomiske analyser* 2003, 6, Statistisk sentralbyrå.

Løwe, T. (2004a): Hvem er gårdbrukere, og hvorfor er de det? *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Løwe, T. (2004b): Bonden arbeider hardt for føden, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Niemi, I. (1993): Systematic error interview object behavioural measurement: Comparing results from interview and time budget studies, *Social Indicators Research*, **30**, nr 2-3.

Statistisk sentralbyrå (1998): *Standard for yrkesklassifisering*, NOS C521.

Vågane, L. (2002): Levekårsundersøkelse blant landbruksbefolkningen 2002. Do-

Torkil Løwe, Statistisk sentralbyrå

Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi

Innledning

Den norske bondens økonomiske levekår er i høy grad betinget av politiske prioriteringer og virkemidler, og det meste av primærnæringsinntekten kan tilskrives statlig landbruksstøtte. Støtten består dels av overføringer over statsbudsjettet i form av blant annet produksjonstilskudd (blant annet areal- og husdyrtilskudd) og pristilskudd. Disse overføringene utgjør alene om lag 12 milliarder kroner årlig, tilsvarende i gjennomsnitt vel 200 000 kroner for hvert av Norges knapt 60 000 gårdsbruk (Løwe 2006a). I tillegg kommer skjermingsstøtte av omtrent tilsvarende økonomisk betydning i form av høye tollsatser, som tillater at prisene på varer vi selv produserer er høyere enn på verdensmarkedet¹. Videre finnes en omfattende markedsregulering, som tar sikte på å sørge for at støtteordningene utnyttes maksimalt med tanke på målssettingene om å sikre gårdbrukerne gode og stabile inntekter, uavhengig av geografiske og strukturelle forhold (Tennbakk 2001). Hver vår forhandler staten med Norges Bondelag og Norges Bonde- og Småbrukarlag om detaljer i denne reguleringen og om næringens inntektsgrunnlag generelt.

Til tross for landbruksstøtten, reguleringene og forhandlingsregimet er gårdbrukere

stort sett svært misfornøyd med inntekten fra bruket (Løwe 2004c). På den annen side er gårdbrukere flest godt fornøyd med sin husholdnings økonomi, og de har tilsynelatende en solid økonomi i den forstand at de stort sett tilhører husholdninger som mestrer sine daglige betalingsforpliktelser relativt godt (Løwe 2003). Dette må sees i sammenheng med at gårdbrukeren, slik han avgrenses i denne artikkelen, i høy grad støtter seg på andre inntekter enn dem som kommer fra bruket. Slik yrkeskombinasjon er ikke ubetinget positivt. Dersom gårdbrukernes misnøye med gårdsinntekten er velbegrunnet, er dette ikke bare et problem for næringen selv, men potensielt også for samfunnet, i og med at det er et stort flertall av befolkningen som mener at jordbruket bør opprettholdes som i dag (Almås 2002).

Selv om det er bred politisk og folkelig enighet om at landbruket skal støttes, er det mer uklart *hvordan* støtten skal praktiseres og fordeles. Landbruket står av flere grunner overfor en omfattende omstilling. Næringen har gradvis blitt tildelt en ny rolle som bosettings- og kulturlandskapsgarantist – på bekostning av rollen som ren matprodusent. Landbruksstøtten har de senere årene blitt stadig mer uavhengig av den enkelte bondes matproduksjon.

¹ Ifølge OECDs støtteberegninger var skjermingsstøtten 10,4 milliarder kroner i 2002. Budsjettstøtten var 11,6 milliarder kroner. For 2005 var tallene 8,0 og 10,6 (budsjettnemda for jordbruket).

Dersom både importvernet (tollsatsene) og den *produksjonsavhengige* internstøtten (statsstøtten) må reduseres eller endres ytterligere som følge av internasjonalt inngåtte avtaler (Løwe 2006a), kan dette bidra til at landbrukspolitikken i større grad blir *fordelingspolitikk* enn næringspolitikk. Som en ytterste konsekvens kan bondens økonomiske levekår bli relativt uavhengig av både de priser han stilles overfor, og hans (mat)produksjon (Løwe 2006a).

Bondeinntekten spiller en sentral rolle i landbrukspolitikken, både som middel og som mål i seg selv. Denne dobbeltheten illustreres godt i følgende formulering som er hentet fra den hittil siste stortingsmeldingen om landbrukspolitikken:

- «For å sikre at landbruket skal kunne utføre de mangesidige samfunnsoppgavene som næringen er tildelt, vil Regjeringen føre en aktiv landbrukspolitik og tilby næringen inntektsmuligheter og sosiale vilkår, som sikrer rekrutteringen til næringen, og som gjør det mulig for utøverne i jordbruket å ta del i inntekts- og velferdsutviklingen i samfunnet på lik linje med andre grupper.» (St.meld. nr.19 (1999-2000)).

Medias mange oppslag om «bondeinntekten» gir dels et uklart, og ofte et negativt, inntrykk av gårdbrukernes økonomiske situasjon. I avisene har vi for eksempel kunnet lese at «Norske bønder tjener 62 kroner timen» (Klassekampen 24/4 2003) og at «Bøndene sakter stadig etter» (Nationen 14/4 2005). Statistisk sentralbyrå har videre slått fast at «Halvparten av bøndene er uten personinntekt», og at hvert bruk bare gir «117 000 kroner i jordbruksinntekt» (Statistisk sentralbyrå 2008). Videre påstår bøndene selv at «flere og flere bønder sliter økonomisk med å få endene til å møtes» (NBS 2006). Det er naturlig å spørre hvorfor inntektsanslagene

er så beskjedne og pessimistiske, og hvor relevante tallene og analysene egentlig er som indikatorer på gårdbrukeres økonomiske levekår.

De årlige jordbruksforhandlingene har i hovedsak tatt utgangspunkt i inntektsmålet «vederlag til arbeid og egenkapital per årsverk i jordbruket». Det er begrenset hvor godt dette målet gjenspeiler gårdbrukeres inntektsforhold, og særlig deres økonomiske levekår i bred forstand. Gårdbrukere er en mangfoldig gruppe, og det samme gjelder deres inntektsgrunnlag, som i stadig større grad kan tilskrives virksomhet utenfor bruket (Jervell og Løyland 1998). Fordi både «inntekt» og gårdbruker eller «bonde» kan konkretiseres på flerfoldige måter, får kombinasjonen av disse begrepene (gårdbrukeres inntekt) nærmest utallige frihetsgrader. Da det dessuten ikke er gitt hvem det er riktig å sammenligne gårdbrukerne med, og på hvilke premisser, blir bildet temmelig uklart.

Problemstilling

Hovedmålet med denne artikkelen er å drøfte hvordan bønders inntekt og økonomiske levekår kan måles og vurderes, og å identifisere hvilke premisser som her kan være utslagsgivende og dermed fordelingspolitisk relevante. Diskusjonen disponeres med utgangspunkt i følgende tre grunnleggende spørsmål eller dimensjoner:

1. Hvem kan/bør regnes som «gårdbrukere»?
2. På hvilke måter kan inntekten måles?
3. Hvem kan eller bør gårdbrukere sammenlignes med?

Spørsmålene skal drøftes i lys av tilgjengelig statistikk, tidligere forskning og målsettinger i landbrukspolitikken. Deretter spør vi hvordan gårdbrukeres inntektssituasjon og gårdbrukerfamiliers økonomi fremtrer

gitt et begrenset utvalg av forutsetninger under 1-3 ovenfor.

Om statistikk og forskning på feltet

Den offisielle jordbruksstatistikken gir innblikk i gårdbrukernes inntektsforhold gjennom en rekke inntektsbegrep, målt på ulike måter. For eksempel inngår størrelser som «næringsinntekt fra jordbruk per bruk», «godtgjøring til arbeid og egenkapital per årsverk i jordbruket» og «gårdbrukerens personinntekt fra primærnæringer». I 2002 utgjorde disse henholdsvis 141 000 kroner, 135 000 kroner og 96 000 kroner i gjennomsnitt (Statistisk sentralbyrå 2004; 2005). Videre var 20 prosent av brukene uten positiv næringsinntekt, og en av to gårdbrukere manglet positiv personinntekt fra jordbruket ifølge den samme statistikken.

Målet *vederlag (godtgjøring) til arbeid og egenkapital per årsverk* beregnes både på grunnlag av totalkalkylen for jordbruket fra budsjettnemnda for jordbruket og de årlige driftsgranskingene som gjennomføres av Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF). Når dette resultatmålet benyttes, skilles det ikke mellom kostnader ved leid arbeidskraft og betaling for brukerens eget arbeid. Totalkalkylen er hovedmaterialet som legges til grunn i jordbruksforhandlingene. I driftsgranskingene går økonomien på et utvalg «gårdsbruk der inntekter fra jordbruket har et vesentlig omfang» etter i sømmene (NILF 2005). Sammenligninger med tall fra Det tekniske beregningsutvalget for inntektsoppgjørene viser at et bondeårsverk kaster langt mindre av seg økonomisk enn et årsverk i industrien, og at avstanden til alle yrkesgrupper er stor og har økt de siste ti årene (NILF 2005).

Gårdbrukere henter også inntekter *utenfor* bruket (jamfør artikkelen «Yrkes-

kombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere», i denne publikasjonen). Ifølge ligningsstatistikken representerer lønnsinntekt over halvparten av gårdbrukerens samlede personinntekt (henholdsvis 138 000 og 255 000 kroner i gjennomsnitt, Statistisk sentralbyrå 2006).

Sprikende resultater fra forskningsarbeider om gårdbrukerens inntektsforhold

Tilfanget av nyere undersøkelser om gårdbrukernes inntekt som tar utgangspunkt i individdata, som opererer med en relativt vid målgruppe, og som også tar andre inntekter enn den rene landbruksinntekten i betraktning, er begrenset. Vi vil her se nærmere på bidragene fra Strøm mfl. (1996), Hegrenes (1999), Benedictow (2000), Holgersen (2000), Lund (1998), Lund, Skrede og Løwe (1998), Skrede og Løwe (2000a) og Skrede og Løwe (2000b). Disse analysene konkluderer dels med at gårdbrukere har lavere inntekt enn andre grupper, dels at inntekten er på høyde med, eller høyere, enn andre grupper. Utfallene avhenger av 1) hvem som regnes som gårdbrukere/landbruks-husholdninger (målgruppe), 2) hvordan inntekten måles (inntektsbegrep) og 3) hvem man sammenligner gårdbrukerne med (referansegruppe).

I to av studiene er gårdbrukere definert slik vi også hovedsakelig vil gjøre det i de empiriske analysene i denne artikkelen, nemlig som *alle personer med hovedansvar for driften av et gårdsbruk over en viss størrelse, og som har søkt om produksjonstilskudd* (Lund 1998; Skrede og Løwe 1998; Skrede og Løwe 2000a; Skrede og Løwe 2000b). I en av undersøkelsene ble gårdbrukerne som inngår, trukket fra produsentregistret, og kun aktive brukere ble intervjuet (Strøm mfl. 1996). Lund (1998), Hegrenes (1999) og Benedictow (2000) regner kun personer eller hus-

hold med en viss (absolutt eller relativ) primærnæringsinntekt som gårdbrukere. Hegrenes (1999) benytter tre definisjoner på jordbrukshushold basert på forholdet mellom jordbruksinntekt og andre inntekter. Med unntak av Hegrenes «trange» definisjon, som fordrer at mesteparten av inntekten kommer fra jordbruk, skogbruk eller fiske (og at nettoinntekt fra jordbruk er større enn nettoinntekt fra skogbruk eller fiske), er målgruppene i alle undersøkelsene noenlunde overlappende.

Undersøkelsene benytter en rekke konkrete mål på næringsinntekt, og andre inntektskilder inkluderes i vekslende grad. Dels er andre husholdningsmedlemmer tatt med i analysene, både som bidragsytere til – men også dels som forbrukere av – husholdningens samlede inntekt. Rollen som referansegruppe innehas i undersøkelsene både av hele befolkningen, lønns-mottagere, industriarbeidere, selvstendig næringsdrivende og av pensjonister.

Undersøkelsene har det til felles at *heltidsgårdbrukere* kommer ut med lavere personlig arbeidsinntekt enn så godt som samtlige av de nevnte referansegruppene. Videre er undersøkelsene noenlunde samstemte i at *deltidsgårdbrukere* har et langt sterkere samlet inntektsgrunnlag enn heltidsgårdbrukere, og at landbruksbefolkningens inntektsmessige stilling i forhold til andre grupper styrkes betydelig dersom *husholdningsinntekten* legges til grunn. Riktignok avhenger dette av om en tar hensyn til at husholdningsinntekten i en landbruksfamilie må rekke til å mette flere munn enn hva som er tilfelle i andre husholdninger (Løwe 1998). Ellers bekrefter mangfoldet av både premisser og konklusjoner i de nevnte undersøkelsene at det ikke på langt nær kan gis noe *entydig* svar på om «bønder har høyere eller lavere inntekt enn andre».

En svakhet ved undersøkelsene er at det i begrenset grad er blitt korrigert for alder og kjønn. Disse fundamentale sosiale faktorene representerer markerte skillelinjer i den samfunnsmessige inntektsfordelingen – i alle fall på individnivå – og er særlig relevante fordi *middelaldrende menn* er sterkt overrepresentert blant gårdbrukerne (Løwe 2004a). Videre er det, med unntak av hos Lund (1998), ikke benyttet andre mål for sentraltendens enn gjennomsnitt (gjennomsnittlig inntekt). Sist, men ikke minst, er det i de fleste av undersøkelsene ikke tatt hensyn til hvor stor arbeidsinnsats som ligger bak gårdbrukerens inntekt.

Det kan hevdes at inntektsbegreper og inntektsanalyser som ikke tar hensyn til arbeidsinnsats, er mangelfulle. Dette ikke minst fordi inntektene i landbruket ofte har blitt relatert til årsverk definert som et gitt antall timeverk. Undersøkelser som har sett næringsinntekt og -arbeidstid i sammenheng, antyder at bønder arbeid på bruket bare «avler» om lag halv «time-lønn» sammenlignet med vanlig lønnsarbeid (Almås 2002; Strøm mfl. 1996; Holgersen 2000).

Forskning viser at gårdbrukere arbeider mye

Landbruksbefolkningens mer generelle økonomiske levekår og arbeidsforhold med mer er kartlagt av blant annet Strøm mfl. (1996), Løwe (1998, 2003, 2004a, 2004b, 2004c, 2006b), Melberg (2003) og Rye (1999). Flere av disse bidragene rapporterer at gårdbrukere arbeider mye. Løwe (2003, 2004b) fant at heltidsgårdbrukere uten annet yrke har en gjennomsnittlig arbeidsuke på 48 timer. Dette tilsvarer anslagsvis 2 500 timeverk per år, som er betydelig mer enn et standardårsverk. I tillegg har tre av fem gårdbrukere yrke utenom bruket, hvorav to har det andre yrket som hovedyrke (Løwe 2003). Brukere som har *hovedyrket* utenfor bru-

ket, arbeider naturlig nok mindre på bruket enn heltidsbrukere, nærmere bestemt drøyt 1 000 timer per år i gjennomsnitt. Denne gruppen har riktignok en *samlet* arbeidstid (på og utenfor bruket) på hele 58 timer per uke i gjennomsnitt, som tilsvarer nærmere 3 000 timer per år (Løwe 2003, 2004b).

Ikke overraskende er gårdbrukere flest sterkt misfornøyd med næringsinntekten, og inntektskombinasjon er som oftest en økonomisk nødvendig, men ellers uønsket tilpasning fra gårdbrukernes side (Løwe 2002, 2004c). På den annen side har inntektsforhold begrenset innvirkning på gårdbrukeres livskvalitet (Løwe 2004c; Melberg 2003; Rye 1999). Dette gjelder riktignok også for befolkningen for øvrig (Hellevik 2003). Når inntekt sees *i forhold til arbeidstid*, tyder imidlertid Melbergs analyse på at økonomisk arbeidsutbytte påvirker livskvaliteten mer enn inntekten alene (Melberg 2003). Videre antyder analyser at *arbeid utenfor bruket styrker livskvaliteten, uavhengig av inntekt* (Løwe 2004c, se også Barstad og Løwe i denne publikasjonen). Dette er et interessant paradoks sett på bakgrunn av at de fleste gårdbrukere som har annet arbeid, sier de ville ha konsentrert seg mer om arbeidet på bruket dersom økonomien hadde vært bedre (som beskrevet i den foregående artikkelen).

Målgruppe, inntektsbegrep og referansegruppe i landbrukspolitikken

Bondeinntekten har – og har hatt – en sentral plass i landbrukspolitikken. Å sikre bøndene en levelig inntekt har først og fremst vært et *middel* til å sikre overordnede målsettinger om 1) en forholdsvis høy matproduksjon, 2) spredt bosetting og 3) hensynet til at landet ikke skal «gro igjen». Men det har også vært et politisk *mål* i seg selv å bedre gårdbrukernes økonomiske

velferd. Etterkrigstidens offensive landbrukspolitikk handlet mye om velferds- og inntektsambisjoner for næringen, og her har såkalt jamstilling mellom bønder og andre yrkesgrupper vært et viktig mål. Men hvem er egentlig «bønder» eller landbrukshushold (se blant annet diskusjon hos Hegrenes 1999) og hva er «jamstilling»? Etterkrigstidens landbrukspolitiske målsettinger har på disse punktene vært både upresise og skiftende.

Arbeiderpartiets fellesprogram fra 1945 slo fast at landbrukspolitikken «må gi jordbruket en jevnbyrdig stilling ved siden av andre næringer». Programmet inneholdt også en formulering som siden ble gjentatt og vedtatt av Stortinget i nasjonalbudsjettet i 1947 om at «det må sørges for at jordbrukets lønninger og lønnsevne ikke forverres i forhold til andre næringer» (Almås 2002). Dette vedtaket var lite konkret, og Bondepartiet etterlyste «politisk bindende vedtak – eventuelt i lovs form». Men hvilke inntektsmål man skulle legge til grunn, hvilke bønder og hvilke referansegrupper som skulle være i fokus, og *når* målene skulle nås, var uklart. De to neste stortingsmeldingene om jordbrukspolitikk (nr. 60/1955 og nr. 64/1963-1964) inneholdt heller ikke noe konkret og etterprøvbart mål. At situasjonen var uholdbar syntes klart, da lønnsevnen per time i jordbruket på denne tiden ble anslått til bare drøyt det halve av i industrien (Almås 2002).

I 1965 uttalte Stortingets landbrukskomité at «nettoinntekten per årsverk på et tidsmessig og rasjonelt drevet bruk, stort nok til å gi full sysselsetting for en øvet, voksen person hele året, bør ligge på et nivå som minst svarer til den årslønn voksne menn i gjennomsnitt oppnår i rasjonelt drevet industri» (Almås 2002). I Stortingets «opptrappingsvedtak» fra 1975 refererte man til «yrkesutøverne i landbruket», og politikerne lovet «likestilling mellom inntektene

på et rasjonelt drevet gårdsbruk ... og gjennomsnittlig industriarbeiderlønn» (St. meld. nr.14, 1976-77). Utover på 1970- og 1980-tallet ble det satt ned to offentlige utvalg som arbeidet med inntektsspørsmålet i jordbruket, nemlig Loddenutvalget og Bjerkholtutvalget. I det sistnevnte utvalget ble spørsmålet om å avgrense produksjonstillegg med mer for brukere med annen inntekt viet stor oppmerksomhet (Hegrenes 1999).

I 1982 ble partene enige om at inntektsmålet var nådd, og få år etter mente man at målet ikke lenger skulle prioriteres/innfris. På 1990-tallet ble målgruppe, inntektsmål og referansegruppe mer diffuse. I St. prp. nr. 8 (1992-1993) het det at «regjeringen vil legge til rette for at landbruksbefolkningen kan oppnå inntekter og levekår på linje med den øvrige befolkningen». Her var man dermed langt mer uklar enn i 1965 og 1975. Den hittil siste stortingsmeldingen om landbrukspolitikken var, som innledningsvis nevnt, ikke mye mer konkret på dette punktet (St. meld. nr.19, 1999-2000). Dagens rød-grønne regjering har uttalt at den vil «sikre utøvere i landbruket inntektsutvikling og sosiale vilkår på linje med andre grupper», og at den vil «prioritere bønder som henter en vesentlig del av sysselsetting og inntekt fra gården og fra annen primærnæringsvirksomhet» (Soria Moria-erklæringen).

I grove trekk er dermed både målgruppe og inntektsmål over tid blitt mindre konkrete, mens den tradisjonelle referansegruppen «industriarbeidere» er erstattet med «den øvrige befolkningen» og «andre grupper». Endringen i begrepsbruken illustrerer at inntektsambisjonene har blitt redusert (Veggeland 2000). Dette har skjedd parallelt med – og dels i sammenheng med – at distriktshensyn, og etter hvert «kulturlandskapsbevaring», har blitt

viktigere mål for politikken (Almås 2002; Løwe 2006a).

Data, definisjoner og metode

Vi skal nå drøfte hvordan begrepene «gårdbruker», «inntekt» og «andre grupper» vil kunne operasjonaliseres med utgangspunkt i statistisk relevante størrelser, og hvilke valg vi her gjør i analysen som følger.

Datagrunnlag

Analysen baseres på data fra den landsomfattende intervjubaserte levekårsundersøkelsen blant gårdbrukerfamilier i 2002, samt fra den ordinære Levekårsundersøkelsen 2001. Begge er gjennomført av Statistisk sentralbyrå. Disse personstatistiske kildene er spesielt godt egnet til å kartlegge sammenhenger mellom inntekts-, arbeids- og levekårsforhold, samtidig som det er mulig å skille mellom forskjellige grupper etter et nyansert spekter av personlige og husholdsrelaterte kriterier. Gårdbrukerutvalget består av 1 552 gårdsbruk, hvorav halvparten fikk besøk av en intervjuer fra Statistisk sentralbyrå, mens resten av intervjuene ble gjennomført per telefon. Både den produksjonsansvarlige – som vi kaller «gårdbrukeren» – og dennes eventuelle samboer/ektefelle ble intervjuet. Intervjuundersøkelsen er nærmere beskrevet av Vågane (2002) og Løwe (2004a).

Gårdbruker

Vi har sett at tidligere forskningsarbeider har definert gårdbrukere på ulike måter, og at målgruppen for landbrukspolitikken er, og har vært, diffus og skiftende. Også bøndene selv (og særlig bondeorganisasjonene) er uenige om – og i hvilken grad – henholdsvis fulltidsbønder, deltidsbønder eller «hobbybønder» skal være politikkenes primære målgruppe. Denne diskusjonen skal vi ikke begi oss inn på her. Vi regner ganske enkelt «gårdbrukere» som personer

med formelt produksjons(hoved-)ansvar for driften av et gårdsbruk, nærmere bestemt søkere om produksjonstilskudd i jordbruket. Så godt som alle som driver jord eller har husdyr, har rett til produksjonstilskudd, forutsatt at de er registrert i enhetsregistret og har omsetning. Vi stiller ikke krav om at en viss andel av inntekten eller arbeidstiden skal være knyttet til bruket, verken for gårdbruker eller andre husholdsmedlemmer. Dermed blir målgruppen i analysene relativt vid. Det er imidlertid satt en nedre grense på 20 mål jordbruksareal i drift, eller 5 mål forutsatt at det er et nærmere bestemt antall dyr på gården. Denne begrensningen utelukker de aller minste småbrukene, og med dette en del kvinnelige gårdbrukere (Løwe 2006b). I analysen skiller vi mellom heltids- og deltidbønder. Med «heltidsbønder» mener vi gårdbrukere som bare arbeider på bruket, mens deltid- eller «kombibønder» også har annet inntektsgivende arbeid.

Inntekt

Forenklet kan vi si at gårdbrukerens (netto) næringsinntekt fra gården er det han får fra salg av råvarer og foredelte varer, inkludert produksjonstilskudd og pristilskudd med mer, fratrukket alle driftsutgifter. Selv om dette høres ganske greit ut, er det i praksis temmelig vanskelig å beregne inntekten fra gården. Selvstendig nærings-

drivende er generelt en gruppe der den offisielle inntektsstatistikken sliter med å vise det reelle inntektsnivået (Epland og Kirkeberg 2001), og for gårdbrukere er det særlig *kapitalinnsatsen* som kompliserer bildet.

Ser vi bort fra naturens uvurderlige bidrag, kan alt som produseres på en gård, sees som et resultat av arbeid og kapital. Uten redskap, maskiner og driftsbygninger ville bondens produktivitet vært liten, og han vil stort sett kunne øke utbyttet av sin arbeidsinnsats gjennom å investere i (bedre, nyere eller flere) produksjonsmidler. Foruten å gi lønn for strevet skal bondens salgsinntekter derfor også dekke hans investeringer i slike midler, og fradragspostene kapitalslit (avskrivninger)² og kapitalavkastning (vederlag til kapital)³ korrigerer næringsinntekten. Produksjonskapitalen påvirker også «inntekt av personlig utført arbeid», det vil si *personinntekten*. Personinntekt fra næring er den inntekten som gjenstår etter at et kapitalvederlag (kapitalavkastning) er trukket fra næringsinntekten, og er primært en skattemessig størrelse som inngår ved beregning av trygdeavgift og toppskatt. Personinntekten kan samtidig gi et inntrykk av hva selve gårdsarbeidet kaster av seg, og den vil følge variere sterkt mellom gårdsbruk med ulik grad av mekanisering (kapital).

² Kjøp av maskiner og driftsbygninger og andre utgifter til inntekts ervervelse kan trekkes fra på næringsinntekten. Mindre investeringer trekkes fra det året de ble gjort. Større «varige driftsmidler» (traktor, maskiner, redskap, bygninger med mer med kostpris over 15 000 kroner og/eller en forventet varighet på minst tre år) skal avskrives, det vil si investeringen fordeles og utgiftsføres, og går dermed til fradrag over flere år. Avskrivningene eller «kapitalslit» skal ideelt sett strekke seg gjennom driftsmiddelets levetid, men er i praksis satt til visse satser. Bonden har en viss frihet til å «spare» avskrivninger og til å bestemme hva som skal skrives av først og så videre, og dermed påvirke den skattbare (alminnelige) inntekten (Bjerke 2005).

³ Ifølge delingsmodellen (innført i 1992, endret fra 2006) skal næringsinntekten deles i en «persondel» (personinntekt) og en «kapitaldel» tilsvarende en beregnet avkastning på produktiv kapital i næringen (det vil si en form for kapitalinntekt). Kapitalavkastningen er politisk bestemt og var for primærnæringer 7 prosent i 2004. Gårdbrukeren kan velge å benytte en lavere, eller ingen, kapitalavkastningsrate. Eventuell negativ beregnet personinntekt i en næring kan komme til fradrag et senere år (med positiv personinntekt i samme næring, det vil si spares som fremførbart underskudd) eller i en annen næring samme år forutsatt at næringene naturlig hører sammen (Bjerke 2005).

Tabell 1. **Inntektsvariabler i analysen**

1. Netto næringsinntekt, samlet (fra jordbruk, eventuelt skogbruk og fra annen næring, ikke fratrukket kapitalavkastning/vederlag)
2. Personinntekter fra a) primærnæringer, fra b) andre næringer, fra c) lønn samt d) toppskattgrunnlag (samlet personinntekt med mer).
3. Næringsinntekt fra a) jord og b) skog 2002 (overskudd fra næringsoppgave ført i post 2.7.1 og 2.7.2 i selvangivelsen)
4. Lønnsinntekt
5. Overføringer (skattepliktige og skattefrie: trygder og pensjoner, barnetrygd med mer) ¹
6. Kapitalinntekt (renteinntekt, aksjegevinst, -utbytte med mer)
7. Samlet inntekt (netto næringsinntekt + lønnsinntekt + overføringer + kapitalinntekt)
8. Inntekt etter skatt (samlet inntekt - utlignet skatt)
9. Disponibel inntekt (inntekt etter skatt fratrukket gjeldsrenter)
10. Husholdningens ekvivalente inntekt etter skatt og disponible inntekt (summert for alle medlemmer i gårdbrukers husholdning dividert på kvadratroten av tallet på medlemmer)
11. «Inntekt per arbeidstime på bruket», basert på næringsinntekt og personinntekt (og arbeidsforbruk)

¹ Overføringer må ikke forveksles med «overføringene til landbruket», som inngår i næringsinntekten (landbruksoverføringene i betydningen støtten over statsbudsjettet i form av tilskudd og andre støtteformer).

At gårdbrukere ofte også har lønnsinntekt, samtidig som noe av næringsinntekten *ikke* stammer fra jordbruket, er faktorer som kompliserer inntektsbildet ytterligere. Skal vi få et dekkende inntrykk av gårdbrukerens inntektsituasjon, må både lønn, renteinntekter og overføringer regnes med. Vil vi ha et uttrykk for reelle forbruksmuligheter eller «disponibel» inntekt, må skatt og eventuelt renteutgifter trekkes fra. Først da nærmer vi oss den teoretiske definisjonen på inntekt som «forbrukspotensial ved uforandret nettoformue» (eller sagt på en annen måte: summen av forbruksutgifter og sparing). Når vi ser inntekt i et levekårsperspektiv, er det dessuten relevant å ta hensyn til *andre husholdningsmedlemmer*, både som bidragsytere til – og som forbrukere av – husholdningens samlede inntekt⁴.

Sist, men ikke minst, er det avgjørende om man tar *arbeidstiden* med i betraktningen. Medgått arbeidstid eller arbeidsforbruk er særlig relevant for gårdbru-

kere, nettopp fordi disse ofte har lange arbeidsdager (Løwe 2003, 2004b), og fordi arbeidstiden inngår som nevner i inntektsbegrepet som legges til grunn for jordbruksforhandlingene (NILF 2005). Arbeidsforbruk er ikke bare relevant i et komparativt lønnsperspektiv, men er også vesentlig i et levekårsperspektiv. Forutsetter vi at fritid verdsettes høyere enn arbeidstid, er det å oppnå en gitt inntekt med en mindre arbeidsinnsats en levekårsfordel framfor det å måtte arbeide mer for å oppnå samme inntekt. Andre levekårsfordeler og -ulempen vil også i teorien kunne kvantifiseres og medregnes, for eksempel fordelene av å bo på arbeidsplassen (kort reisevei) og mulighet for uttak av naturalia fra egen bedrift (Hegrenes 1999; Almås 2002), men dette gjøres ikke i denne artikkelen.

Inntektstallene som legges til grunn for analysen, er koblet til intervjuundersøkelsene fra selvangivelse, ligning og andre registre. 2002-undersøkelsens inntektstall

⁴ Et problem her er at ektefeller og andre familiemedlemmer som bidrar til gårdsdriften ikke nødvendigvis får godskrevet sin arbeidsmessige del av næringsinntekten, slik at gårdbrukers inntekt kan bli for høy (Løwe 2006b).

gjelder i hovedsak inntektsåret 2001⁵. Jordbruksinntekten, eller inntekten fra gården, kan fremstilles på ulike måter med utgangspunkt i overskuddet på næringsoppgaven. Som mål på «inntekten fra bruket» velger vi å bruke følgende variabler hentet fra selvangivelse og ligning:

- netto næringsinntekt, det vil si overskudd fra all næringsvirksomhet
- personinntekt fra primærnæringsvirksomhet
- primærnæringspostene 2.7.1 (jord) og 2.7.2 (skog) i selvangivelsen

I tillegg inkluderer vi de mer entydige inntektsbegrepene lønnsinntekt, kapitalinntekt samt trygder og pensjoner, barnetrygd med mer i analysen (tabell 1). Dessuten benytter vi avledete ad hoc-inntektsvariabler som samlet inntekt, inntekt etter skatt og disponibel inntekt⁶, og beregner også mer ukonvensjonelle inntektsbegrep som ekvivalent inntekt og «inntekt per arbeidstime på bruket» (tabell 1). Eventuelle *uregistrerte* inntekter får vi dessverre ikke målt, og det ligger utenfor rammen av denne artikkelen å spekulere i størrelsen på slike. Det samme gjelder omfang og betydning av såkalt «kreativ regnskapsføring».

Om måling av arbeidsinnsats

Opplysninger om arbeidsforbruket på gården er basert på gårdbrukernes egne månedsspesifikke anslag over «gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid som ble lagt ned på bruket i de siste tolv månedene». Denne måten å måle arbeidsforbruket på innebærer betydelig usikkerhet og fare for

overdrivelser (Niemi 1993; Løwe 1998; Holgersen 2000). På den annen side er gårdbrukere flest «på vakt» døgnet rundt, fordi de har dyr, samtidig som det ikke er *noen* som oppgir dette i intervjuene. Vi antar uansett at gårdbrukere flest meddeler det de *oppfatter som effektiv arbeidstid* (jamfør artikkelen «Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere», i denne publikasjonen).

Husholdningens økonomi

Som indikator på husholdningens økonomi benyttes følgende tre spørsmål, hvorav de to første indikatorene på reelle og potensielle betalingsproblemer er gjenganger i Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser:

1. «Har det i løpet av det siste året hendt at du/husholdningen har hatt vansker med å klare de løpende utgiftene til mat, transport, bolig og lignende?»
2. «Var økonomien slik at du/dere størsteparten av året hadde mulighet for å klare en uforutsett regning på 3 000 kroner til for eksempel tannlege eller reparasjon?»
3. «Hvor tilfreds eller utilfreds er du med økonomien i din husholdning?»

Hvem skal, kan eller bør gårdbrukere sammenlignes med?

«Gjennomsnittsnordmannen» er i utgangspunktet den mest opplagte referansegruppen for enhver undergruppe i befolkningen, for enhver levekårsvariabel. Den i politisk sammenheng mest brukte referansegruppen for gårdbrukere har vært «industriarbeidere» («voksne menn ... i rasjonelt drevet industri»). Industriarbeideren har imidlertid etter hvert fått

⁵ Intervjuene ble gjennomført tidlig på året (januar-mars) 2002, slik at «tidsforskyvningen» for enkelte variabler (for eksempel yrkestilknytning) blir ubetydelig. For arbeidstid spiller dette ingen rolle, da denne gjelder de siste tolv månedene.

⁶ Størrelsene samlet inntekt, inntekt etter skatt og disponibel inntekt er basert på definisjonene i Statistisk sentralbyrås inntekts- og formuesundersøkelser (Epland 1998, og Epland og Kirkeberg 2001).

svekket betydning som norm. Som alternativ kan det være aktuelt å sammenligne med gjennomsnittsnordmannen, men med kontroll for utdanning. Utdanningsforskjellene mellom gårdbrukere og andre er imidlertid ikke store.

Da gårdbrukere som regel bor i spredtbygde strøk, der både lønnsnivå og boutgifter er lavere enn ellers, kunne det være relevant å sammenligne dem med andre som bor i spredtbygde strøk. Dessuten kan det være verdt å ta hensyn til at gårdbrukere oftere enn normalbefolkningen er gift, i og med at gifte stort sett har høyere inntekter enn andre.

Ingen av de nevnte kontrollfaktorene er opplagte i forhold til referansegruppeproblematikken. Mindre kontroversielle som kontrollfaktorer er variablene sysselsetting, kjønn og alder. Samtidig som disse representerer grunnleggende skillelinjer i inntektsfordelingen, kan de av flere grunner sies å være særlig relevante når nettopp gårdbrukere skal sammenlignes med «andre». Da gårdbrukere per definisjon er sysselsatte, er det naturlig å sammenligne dem med andre sysselsatte, og da gårdbrukere flest er menn, velger vi i analysen å sammenligne *mannlige gårdbrukere med andre sysselsatte menn*. I tillegg gjør gårdbrukernes spesielle aldersstruktur, med forholdsvis mange middelaldrende (Løwe 2004a), at det er aktuelt å kontrollere for alder. Dette løser vi ved å sammenligne innenfor avgrensede aldersgrupper.

Mål for sentraltendens

Fordi gjennomsnittsbetraktninger gir det beste bildet av en *gruppes* ressurser, og fordi ulike inntektskomponenter skal kunne summeres, uttrykker vi hovedsaklig sentraltendens ved (aritmetisk) gjennomsnitt. Som generalisert uttrykk for egen-

skaper hos en gruppes enkeltindivider egner riktignok gjennomsnitt seg best så lenge «alle er like». I artikkelen supplerer vi derfor gjennomsnittssammenligninger med *median*betraktninger, som i større grad vil gi et uttrykk for hva som er «vanlig» i en gruppe hvor forskjellene er store, og hvor flere har lave enn høye verdier.

Analyseresultater

Den empiriske analysen som nå følger skal gi et innblikk i gårdbrukeres økonomiske levekår, gitt et begrenset knippe av målgrupper, inntektsbegrep og referansegrupper. Vi skal se hvor stor gårdbrukerens næringsinntekt er, både absolutt og relativt til andre inntekter. Vi beregner også «timeavkastning» for arbeidet på gården, og spør hvordan gårdbrukere ligger an inntektsmessig i forhold til befolkningen ellers. Til sist sammenligner vi *gårdbrukerhusholdningenes økonomi* med andre husholdninger. Hypotesen er at landbruksvirksomhet kaster lite av seg, men at gårdbrukere ikke skiller seg vesentlig fra andre når perspektivet utvides til gårdbrukernes samlede inntekt, og videre til landbruksfamiliers økonomiske levekår.

Mindre enn halve inntekten kommer fra bruket

I 2001 hadde fire av fem gårdbrukere i levekårsutvalget (81 prosent) positiv netto næringsinntekt (se forklaring i tabell 1). En av ti hadde negativ næringsinntekt som følge av underskudd i næring⁷. Underskuddene trekker gjennomsnittsinntekten ned, og næringsinntekt (samlet netto) utgjorde knapt halvparten av gårdbrukernes samlede inntekt (i gjennomsnitt 46 prosent, eller 143 000 kroner). Syv av ti gårdbrukere hadde lønnsinntekter, som i gjennomsnitt sto for en nesten like stor andel, 41 prosent av gårdbrukernes samlede inntekt. De resterende 13 prosent av samlet inntekt var

⁷ Med dette menes at salgsinntektene ikke har dekket driftsutgiftene (standard variable kostnader, utgifter knyttet til arbeid, maskiner herunder reparasjoner, avskrivninger, drivstoff og bygninger med mer).

kapitalinntekt og overføringer i betydningen trygd, pensjon, barnetrygd med mer. Så godt som alle hadde kapitalinntekt (3 prosent hadde negativ, 2 prosent hadde ingen) og hver femte mottok overføringer i betydningen nevnt over.

Næringsinntekten er som vi har sett, beskjeden både absolutt og sett i forhold til gårdbrukerens samlede inntekt. Inntekten fra gårdsdriften er riktignok i gjennomsnitt enda noe lavere enn (samlet) netto næringsinntekt. Dette må sees på bakgrunn av at om lag 15 prosent av gårdbrukerne også driver annen næringsvirksomhet. Næringsinntekten reduseres ytterligere dersom vi innrømmer gårdbrukeren avkastning på næringskapitalen (maskiner, bygninger med mer) og trekker denne fra. Selve «arbeidsvederlaget» eller *personinntekten* fra primærnæringer, som da gjenstår, utgjør bare om lag halvparten av (samlet netto) næringsinntekt. Personinntekt fra primærnæringer står videre kun for en tredel (33 prosent) av samlet personinntekt (toppskattgrunnlaget), mens personinntekt fra lønn utgjør over halvparten (54 prosent).

Svært lav inntekt per arbeidstime på gården

Landbruksnæringen hevder gjerne at næringsinntekten må sees i forhold til arbeidstiden som medgår for å skaffe denne inntekten til veie. Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 antyder at gårdsarbeid i så måte kaster lite av seg. I gjennomsnitt ble gårdbrukere i 2002 godtgjort med en «timelønn» på 35 kroner basert på personinntekt fra primærnæringer, 63 kroner basert på næringsinntekt fra jord og skog og 74 kroner beregnet på grunnlag av hele næringsinntekten (tabell 2). Tallene gir ikke et uttrykk for et timelønnsbegrep som er direkte sammenlignbart med andre yrker, men vitner likevel om at det økonomiske utbyttet av arbeidsinnsatsen på gården er beskjedent. Ser vi gårdbrukerparet under ett, blir utbyttet omtrent som for gårdbrukere alene. Melkeprodusenter har svært lange arbeidsdager (Løwe 2004b), men har samtidig såpass høy næringsinntekt at gruppen generelt oppnår en høyere timefortjeneste enn andre gårdbrukere.

Heltidsbønder har lavere inntekt enn andre sysselsatte

Figur 1 viser at gårdbrukere har lavere samlet inntekt enn sysselsatte menn i samme alder. Vi legger merke til at hel-

Tabell 2. **Inntekt per arbeidstime på bruket basert på henholdsvis personinntekt fra primærnæringene (2001), næringsinntekt fra jord og skog (uten sykepenges, 2002) og netto næringsinntekt (2001). Median og gjennomsnitt for alle og for ulike produksjoner (arbeidmessig viktigste produksjon på gården). Alle gårdbrukere. Kroner**

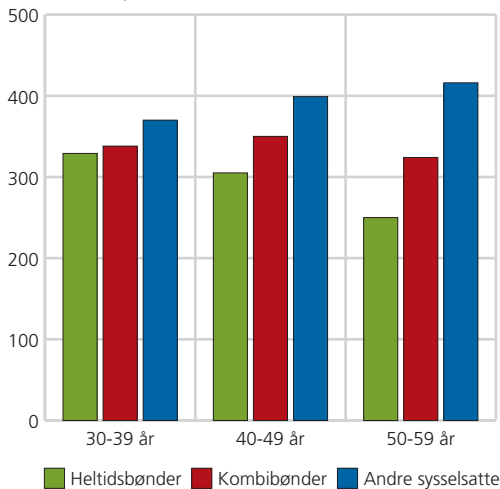
	Personinntekt fra primærnæringer	Overskudd fra jord og skog (2.7.1 + 2.7.2) ¹	Netto samlet næringsinntekt
Median	11	41	53
Gjennomsnitt	35	63	74
Melk	56	80	86
Dyr	21	46	49
Korn	20	68	73
Annet	36	60	118

¹ Negative inntekter (underskudd) er her satt til 0. Totalt 22 prosent av gårdbrukerne har 0, inkludert de som har negative inntekter.

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

Figur 1. Samlet inntekt. Gårdbrukere (heltids- og kombibønder) og andre sysselsatte (1t+ per uke), etter alder. Gjennomsnitt. Menn. 2001. 1 000 kroner

Samlet inntekt, 1 000 kroner

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002 og Levekårsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå.

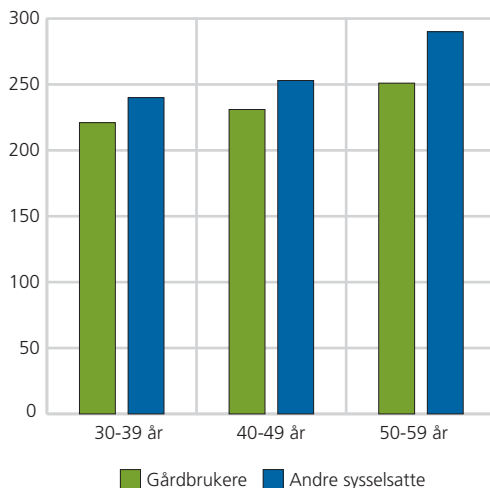
tidsgårdbrukere har lavest inntekt, og at forskjellene øker med alder og er størst i aldersgruppen 50-59 år. Det samme mønstret gjelder for inntekt etter skatt. Dersom vi i tillegg trekker fra renteutgifter (inntekt etter skatt og renteutgifter), blir imidlertid forskjellene mellom gårdbrukere og andre sysselsatte mindre, og yngre deltidsgårdbrukere kommer faktisk noe bedre ut enn andre sysselsatte. I figur 2 tar vi hensyn til at andre husholdsmedlemmer, for eksempel ektefelle, både bidrar til – og legger beslag på – inntekten. Når vi utvider inntektsbegrepet på denne måten, blir forskjellene mellom gårdbrukere og andre sysselsatte alt i alt relativt ubetydelige. Resultatene endres ikke vesentlig om vi sammenligner gårdbrukerne med fulltidssysselsatte.

Ikke dårligere husholdsøkonomi enn andre

Ser vi på økonomisk mestring, finner vi at gårdbrukerhushold kommer godt

Figur 2. Ekvivalent inntekt for gårdbrukerhushold og andre sysselsatte (1t+/u) hushold, etter intervjupersonen alder. Husholdningens inntekt etter skatt dividert med kvadratroten av antall husholdningsmedlemmer. Menn. 2001. 1 000 kroner

Ekvivalent inntekt, 1 000 kroner

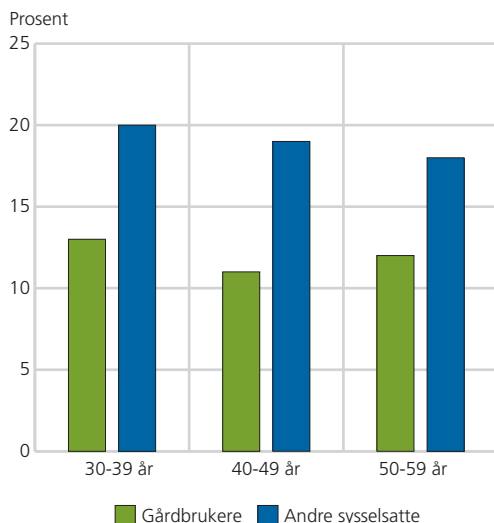

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002 og Levekårsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå.

ut sammenlignet med andre hushold. Gårdbrukerhushold har oftere en økonomisk beredskap med tanke på uforutsette utgifter, og rapporterer sjeldnere om betalingsproblemer enn sysselsatte ellers. Dette gjelder innenfor alle aldersgrupper. Åtte av ti gårdbrukerfamilier hadde ikke problemer med å overholde sine betalingsforpliktelser i forhold til løpende utgifter siste år. Videre mener ni av ti gårdbrukere at økonomien er slik at husholdningen «størsteparten av året hadde mulighet for å klare en uforutsett regning på 3 000 kroner» (figur 3).

Gårdbrukerhusholdenes gunstige økonomiske situasjon må sees i lys av at både gårdbrukerne selv og deres ektefeller og samboere som regel har lønnsarbeid utenom bruket (Løwe 2006b). Åtte av ti gårdbrukere er gifte/samboende, og tre av fire ektefeller/samboere har lønnsinn-

Figur 3. Andel som gjennom størsteparten av året ikke har mulighet for å betale en uforutsett regning på 3 000 kroner, blant gårdbrukerhushold og andre hushold med minst en sysselsatt (1 time+ i uka), etter intervjupersonens alder. Menn. 2001/2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002 og Levekårsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå.

tekt. Alt i alt har dermed majoriteten (55 prosent) av gårdbrukerne ektefelle eller samboer med inntekt utenfor bruket. For ni av ti «utearbeidende» ektefeller/samboere er dette arbeidet deres hovedyrke.

Gårdbrukere flest er mer enn middels tilfreds med husholdningens økonomi, men andelen fornøyde falt kraftig mellom 1995 og 2002 (Løwe 2004c). Det er selvfølgelig mange faktorer som avgjør om man betaler regningene i tide, eller om man til enhver tid har noen kroner i reserve. Her kan «økonomisk sans», forbruksvaner og betalingsmoral være vel så utslagsgivende som inntekt (Gulbrandsen 1999). Hvor tilfreds man er med økonomien påvirkes i tillegg av ens personlige forbrukspreferanser. Det er ikke plass til å komme nærmere inn på denne interessante problematikken her, men det faktum at gårdbrukerhushold

flest har en gunstig økonomi, kan selvfølgelig dels ha sammenheng med at boutgiftene er lave i distriktene.

Konklusjon og drøfting

Vi har sett at gårdbrukeres inntektsforhold og økonomi kan konkretiseres og belyses fra en rekke vinkler både teoretisk og empirisk. For det første er det ikke gitt hvem som skal, kan eller bør regnes som gårdbrukere, det vil si hvor *inkluderende* begrepet (eller alternative betegnelser som bønder, landbrukshusholdninger og landbruksbefolkning) skal være. Videre – og dels avhengig av dette – er det mange måter å måle eller *registrere* gårdbrukeres inntekt på. Herunder hører det fundamentale spørsmålet om, og i hvilken grad, inntekter utenfor bruket skal inkluderes. I tillegg melder spørsmålet seg om det er relevant å kontrollere for arbeidstid. Dessuten vil det ha en viss betydning om skatt og renteutgifter trekkes fra, samt om andre husholdningsmedlemmer tas inn i analysen som bidragsyttere til, og som forbrukere av, inntekten. Sist, men ikke minst, er det langt fra gitt *hvilke andre grupper* det er (mest) riktig å sammenligne gårdbrukerne med. I sum betyr dette at det er svært mange måter å konkretisere og vurdere gårdbrukeres inntekt på, og mangfoldet av både premisser og empiriske resultater viser at det ikke kan gis noe entydig svar på om bønder har høyere eller lavere inntekt enn andre.

Artikkelens empiriske analyser indikerer at næringens misnøye med landbruksinntektene ikke er ubegrunnet. Gjennomsnittsgårdbrukeren har en beskjeden inntekt fra bruket, både absolutt, i forhold til andre inntektskilder og relatert til arbeidstiden. Gårdbrukere flest har til gjengjeld arbeidsinntekter også fra andre kilder. Gjennomsnittsgårdbrukeren henter større inntekter utenfor bruket enn han gjør på bruket. Og han arbeider mye,

særlig når arbeidstiden utenfor bruket tas med. Likevel har han lavere samlet inntekt enn sysselsatte menn i samme alder. Når vi forlater den gjennomsnittlige gårdbrukeren – som har arbeid utenfor bruket – og ser på *heltidsgårdbrukeren*, har han *vesentlig lavere* samlet inntekt enn andre sysselsatte.

Dersom vi tar hensyn til ektefellens og andre husholdsmedlemmers bidrag til inntekten, blir forskjellene mellom gårdbrukere og andre sysselsatte ubetydelige, og under visse forutsetninger finner vi da at gårdbrukerfamilier har høyere inntekter enn andre. Vi har også sett at gårdbrukerhushold har bedre økonomisk beredskap med tanke på uforutsette utgifter, og at de sjeldnere unnlater å betale sine regninger i tide, enn hva som er tilfelle for sysselsatte ellers.

Artikkelens hovedpoeng er at gårdbrukerens inntekt er et mangefasettert fenomen, og at det i beste fall må gis et betinget og nyansert svar – eller flere svar – på om gårdbrukere har bedre eller dårligere økonomiske levekår enn andre. Svaret avhenger i høy grad av hvilket inntektsbegrep man benytter. Målet «vederlag til arbeid og egenkapital per årsverk i jordbruket», som legges til grunn for de årlige jordbruksforhandlingene, er bare ett av svært mange uttrykk for gårdbrukerens inntekt. Begrepet har liten verdi som indikator på gårdbrukeres reelle inntektsforhold og økonomiske levekår. Dette dels fordi nevneren, medgått arbeidstid, er høyst usikker, og fordi gårdbrukere flest henter betydelige inntekter utenfor bruket. På den annen side gir heller ikke gårdbrukerens samlede inntekt noe fullgodt bilde av hans inntektsforhold, samtidig som gårdbrukeres økonomiske levekår i vid forstand alt i alt er en mangelfull indikator på lønnsomheten i jordbruksnæringen.

Valgene av målgruppe og hva som er relevante inntekter/målemetoder og referansegrupper, avhenger både av ideologi og av formålet med analysen. Med ideologi menes her først og fremst om man forutsetter at det kun er heltidsbonden som er den egentlige – og støtteverdige – bonden. Valgene må både tas – bevisst – og de bør presiseres og begrunnes. Her har både media, forskere, organisasjoner og, ikke minst, politikere en jobb å gjøre. Valgene avgjør – og bestemmes av – *om landbrukspolitikk først og fremst skal være næringspolitikk eller inntektsfordelingspolitikk*. Landbrukspolitikken burde generelt ta tydelig stilling til alle de tre dimensjonene som har vært drøftet i denne artikkelen (målgruppe, inntektsmål og referansegruppe). Samtidig må de fordelingsmessige virkningene av – og motivene bak – landbrukspolitikken klargjøres.

Hvorvidt arbeidstiden som ligger bak inntekten fra gården overhodet er relevant når «bondens inntekt» skal vurderes, er et sentralt spørsmål. Politikerne bør ta klarere stilling til hvilke typer av gårdbrukere som er «ønskelige» etter deres yrkesstatus som mer eller mindre «rene» gårdbrukere. Denne avveiningen henger nært sammen med hvilke funksjoner landbruket skal ha. Er det matproduksjon, levende distrikter eller et velpleid kulturlandskap som er hensikten med landbruket og politikken? Uansett prioriteringer mellom disse og andre mål, og dermed mellom ulike typer av bønder, vil utformingen av virkemidler være avgjørende. Det kan riktignok være stor uenighet om hvilke landbrukspolitiske grep som gagnar hvilke bønder, selv om det er aldri så stor enighet om målene.

At de fleste som driver med jordbruk, i dag kombinerer jordbruksinntektene med annet erverv, og at det mer eller mindre til alle tider har vært slik (Almås 2002), tilsier at inntektskombinasjon kan og bør

betraktes som naturlig. I så fall vil inntekter utenfor bruket måtte kunne inngå som en naturlig del av gårdbrukerinntekten. Inntektskombinasjon er på den annen side et symptom på dårlig lønnsomhet i næringen, og det er åpenbart at inntektsgrunnlaget som gården representerer alene, er for magert for mange (Løwe 2003).

Det er både bemerkelsesverdig og heldig at bare et mindretall av dagens gårdbrukere gir uttrykk for at de ønsker å oppgi gårdsdriften helt (se artikkelen «Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere», i denne publikasjonen). Verdier og pliktfølelse, herunder hensynet til forfedre, foreldre, barn og etterkommere, er vesentlige motiver for mange utøvere av «verdens viktigste yrke» (Løwe 2004a, 2004c).

Referanser

Almås, R. (2002): *Norges landbrukshistorie. Frå bondesamfunn til bioindustri*, Samlaget.

Benedictow, A. (2000): *Inntektsforholdene i landbruket: 1992-1997*, Rapporter 2000/14, Statistisk sentralbyrå.

Bjerke, E (2005): Foran årsoppgjøret 2004. URL: www.bondelaget.no/tema/pdf/arsopp_2004.pdf

Epland, J. (1998): *Inntekt etter skatt. Revisjon av inntektsregnskapet i inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger*, Notater 1998/43, Statistisk sentralbyrå.

Epland, J. og M. Kirkeberg (2001): *Dokumentasjon av inntektsstatistikken for personer og familier 1993-1998*, Notater 2001/61, Statistisk sentralbyrå.

Guldbrandsen, L. (1999): *Å betale for sent. Dårlig råd eller dårlig moral?* NOVA-rapport 3/1999.

Hegrenes, A. (1999): *Hushaldsinntekter i norske jordbrukarhushald*, NILF-rapport 1999:8, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.

Hellevik, O. (2003): *Economy, Values and Happiness in Norway*, *Journal of Happiness Studies* 4, 3.

Holgersen, L.P. (2000): *Bønders tilpassning i arbeidsmarkedet*, Hovedoppgave i sosialøkonomi, Universitetet i Bergen.

Jervell, A.M. og J. Løyland (1998): *Endringer i jordbrukshusholdenes inntekt utenfor bruket 1986-96*, *Landbruksøkonomisk forum* 1998, 4.

Lund, K. (1998): *Inntektsfordelinga i den norske landbruksbefolkninga og fordelingsseffektar av direkte støtteordningar*, Notater 98/18, Statistisk sentralbyrå.

Lund, K., T. Løwe og K. Skrede (1998): *Inntektsfordeling og levekår i landbruket*, *Økonomiske analyser* 1998, 3, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (1998): *Levekår i landbruket*, Rapporter 1998/25, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2003): *Lange arbeidsdager for gårdbrukeren*, *Økonomiske analyser* 2003, 6, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004a): *Hvem er gårdbrukere, og hvorfor er de det?* *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004b): *Bonden arbeider hardt for føden*, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004c): *Gårdbrukere flest fornøyd med livet*, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

- Løwe T. (2006a): Bondens kontroversielle inntektsgrunnlag. *Samfunnspeilet* 2006, 1, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe T. (2006b): Landbruk i tyngste laget for kvinner? *Samfunnspeilet* 2006, 1, Statistisk sentralbyrå.
- Melberg, K. (2003): *Landbruket som livsform: Gårdbrukerparets levekår og livskvalitet*, Rapport 18/2003, Rogalandsforskning.
- NBS (2006): Krav til ramme og fordeling ved jordbruksforhandlingene 2006. Arbeidsdokument av 28. april 2006. Jordbrukets forhandlingsutvalg. Norges bonde og småbrukarlag.
- Niemi, I. (1993): Systematic error interview object behavioural measurement: Comparing results from interview and time budget studies, *Social Indicators Research* 30, nr 2-3.
- NILF (2005): *Driftsgranskninger i jord- og skogbruk. Regnskapsresultater 2004*, Oslo: Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.
- Rye, J.F. (1999): *Økonomi og livskvalitet blant landbruksbefolkningen, En kausalanalyse*, Rapport 2/99, Senter for bygdeforskning.
- Skrede, K. og T. Løwe (2000a): Er det størrelsen det kommer an på? En analyse av gårdbrukeres inntektsstruktur. *Økonomiske analyser* 2000, 3, Statistisk sentralbyrå.
- Skrede, K. og T. Løwe (2000b): *Inntektsutvikling for landbruksbefolkningen 1989-1995. Økonomiske analyser* 2000, 8, Statistisk sentralbyrå.
- Statistisk sentralbyrå (2004): *Bøndernes inntekt og formue 2002*, NOS D305, Statistisk sentralbyrå.
- Statistisk sentralbyrå (2005): *Jordbruksstatistikk 2003*, NOS D327, Statistisk sentralbyrå.
- Statistisk sentralbyrå (2006): *Bøndernes inntekt og formue 2003*, NOS D344, Statistisk sentralbyrå.
- Statistisk sentralbyrå (12. mars 2008): «117 000 kroner i jordbruksinntekt»: - URL: ssb.no/emner/10/04/10/binfo/main.html
- St.meld. nr.14 (1976-77): *Om landbrukspolitikk*, Oslo: Landbruksdepartementet.
- St.meld.nr.19 (1999-2000): *Om norsk landbruk og matproduksjon*, Oslo: Landbruksdepartementet.
- St.prp. nr. 8 (1992-1993): *Landbruk i utvikling*, Oslo: Landbruksdepartementet.
- Strøm, B. mfl. (1996): *Levekår for norske bønder*, Rapport 1-1996, Landbrukets utredningskontor.
- Tennbakk, B. (2001): Gir markedsreguleringen overproduksjon i jordbruket? Notat 2001-23, NILF.
- Veggeland, F. (2001): Landbruk, makt og internasjonalisering: Politikk og forvaltning i norsk landbruk 1975-2000. Revidert nettverson av rapport 16, Makt- og demokratiutredningens rapportserie.
- Vågane, L. (2002): *Levekårsundersøkelse blant landbruksbefolkningen 2002. Dokumentasjonsrapport*, Notater 2002/77, Statistisk sentralbyrå.

Tema 2. Levekår og livskvalitet i landbruket

Kjersti Melberg, IRIS AS

«Slekt skal følge slekters gang ...» – livet på gård i et generasjonsperspektiv

«The overriding conclusion of sociological research on the parent-child relationship in the past seven decades has been to debunk the myth of an isolated nuclear family or the elderly as alienated from their children» (Rossi og Rossi 1990)

Innledning Introduksjon

I denne artikkelen vil vi gi et innblikk i hvordan livet på norske gårder er og har endret seg over generasjonene gjennom daglige aktiviteter i arbeid og hjem. Samtidig søker vi å vise hvordan generasjonene fremdeles er bundet sammen gjennom sitt daglige virke. Norsk landbruks eksistens blir ofte fremstilt som bestemt av storpolitikken og internasjonale forhold. Fordi rekruttering til landbruket først og fremst skjer gjennom familie, skapes imidlertid de store trendene i landbruket av de mange små beslutningene om spørsmålene rundt overtagelse, drift og bosetting på gården (Jervell 2002): Bygge ny driftbygning eller legge ned? Selge melkevoter eller gå inn i samdrift? Bli i bygda og jobbe på familiegården eller ta utdanning og se tiden an? Utgangspunktet for denne artikkelen er nettopp en forestilling om at fremtidens landbruk skapes gjennom aktørenes mange små, men viktige beslutninger om drift, bruk, arbeid og hjem – og at disse bærer spor fra

tidligere generasjoners valg og handlinger. Vi fokuserer på generasjonenes gang på norske gårder – som reflektert i intervjuer med tre generasjoner gårdbrukerpar i ti norske familier. Hensikten er å gi innsikt i hvordan livet på gård har artet seg for begge kjønn i ulike generasjoner – samt belyse hva som motiverer de unge til et liv i fremtidens landbruk. Først setter vi søkelyset på generasjonsdynamikken som vi finner på disse gårdene.

Generasjonsdynamikken

Selv om de som lever på gård, på mange måter er som folk flest, er gårdsfamilien karakteristisk på flere vis. Vi sier gjerne at den er en blanding av en storfamilie og kjernefamilie. Selv om familielivet er sentrert rundt kjernefamilien som lever ordinære liv med yrkesaktivitet, fritidssysler og sosial omgang, er det fremdeles vanlig at en tredje og (i noen tilfeller) fjerde generasjon lever på samme gårdstun og deltar i dagliglivet på gården (Melberg 2005). En første antagelse i denne artikkelen er at fordi foreldre og barn er bundet sam-

Dette arbeidet er gjennomført innenfor prosjektet «Tilpasning under press: gårdbrukerparets liv i et generasjonsperspektiv», som er finansiert av Norges forskningsråd (programmene Marked og samfunn/AREAL). Takk til Knud Knudsen, Anders Barstad og Kari Skrede for nyttige kommentarer.

men følelsesmessig, økonomisk og sosialt gjennom generasjoners erfaringer, arv og samvær, er forholdet mellom dem viktig for hvordan de utformer og opplever livet (Hareven mfl. 1996; Bengtson 2001).

Forholdet mellom besteforeldre, foreldre og barn kan vise seg å være en kilde til både glede og frustrasjon, forpliktelse og belønning. Sosial tilhørighet gir støtte og glede, men også ansvar – både i utfordrende og positiv forstand (Melberg 2003). Samtidig er følelsen av ambivalens – en blanding av glede og frustrasjon over å skulle bidra, hjelpe og støtte foreldre, søsken eller barn – vanlig i gårdbrukerfamiliene (Melberg 2005). Vi spør i denne artikkelen: Hvordan arter livet på gård seg i dag? Hvilke drivkrefter avgjør landbrukets fremtid? Hvordan har drivkreftene endret seg med generasjonenes gang?

Å være to – på gård

Denne artikkelen bygger videre på den sosiologiske grunntanken at individet formes gjennom interaksjon med omgivelsene, og da gjerne i to personerforhold til viktige andre. Ved å studere to nære personer (samboere, ektefeller eller partnere) i sammenheng, kan man bedre forstå den enkeltes tilpasning og få kunnskap om paret som felles ramme for sosial handling (Knudsen 2005). Forskningen viser samboer- og ekteskapets positive innvirkning for individets opplevelse av livet, og hvordan de to i gårdbrukerparet påvirker hverandre (Knudsen 2001). Hans og hennes livskvalitet påvirkes så vel av individuelle ressurser som den enkelte bringer med seg inn i paret, som av felles betingelser på bruket. Generelt kan vi si at egen tilfredshet med livet går sammen med god økonomi og bra (psykisk og fysisk) helse, det å ha arbeid også utenfor gården, visshet om at neste generasjon ønsker å overta, samt nærhet til familier og sosiale relasjoner ellers. Egen tilfredshet

avhenger også av hvordan partneren har det (Melberg 2003, se også artikkelen til Barstad og Løwe i denne publikasjonen).

I denne artikkelen vil vi belyse nærmere betydningen av å ha en å dele livet med når en lever på gård, og ha et sideblikk på hvordan dette har endret seg i løpet av generasjonene. Vi antar at ved å studere de to aktørene i sammenheng, vil vi bedre forstå den enkeltes tilpasning og få kunnskap om paret som felles ramme for sosial handling på gården gjennom tidene. Vi spør her: Hvordan har forholdet mellom kvinne og mann og livet de deler i arbeid og hjem, endret seg over generasjonene?

Datagrunnlag

Livshistoriene til tre generasjoner gårdbrukere og deres ektefeller/samboere i ti norske gårdsfamilier belyser artikkelens spørsmål på en egenartet måte. Gjennom hans og hennes refleksjoner over 3-4 generasjoner og et tidsspenn på 80-90 år er opplevelsene av arbeid og hjem mange og ulike. Intervjuene med totalt 56 personer ble gjennomført individuelt med hvert enkelt husholdningsmedlem i 2003/2004, og ble sentrert rundt respondentens livshistorie. Gårdbrukerfamiliene som vi intervjuet, kommer fra Rogaland, Hordaland og Vest-Agder. Disse familiene er ikke representative for sitt geografiske område, visse familietyper eller etter andre kjennetegn, men ble valgt ut med tanke på å skulle vise mangfoldet innenfor sektoren. Gårdene er derfor svært ulikt sammensatt av personer, har ulik størrelse, produksjonsforhold og sentralitet. Det alle familiene har til felles, er generasjonenes tilknytning til gården gjennom århundreders arbeids- og familieliv.

Forhold som arbeidsfordeling, omsorgsoppgaver, sosiale roller på gården, samliv, syn på modernisering/overgangsprosesser og fremtidsutsikter var tema i intervjuene,

og vi hadde et overordnet kjønnspektiv på temaene. Flere av disse temaene går igjen i denne artikkelen. I innsamlingen av dette datamaterialet var vi metodisk inspirert av såkalte retrospektive livsløpsanalyser, der en søker å få et bilde av hvordan forventninger og arbeid er sammenvevd i alle familier og individuelle livshistorier (Bertaux 1981; Bertaux og Thompson 1993). Et flergenerasjonelt perspektiv medfører at visse kjennetegn går igjen i de utvalgte familiene (Brannen, Moss og Mooney 2005). Tre og fire generasjonsfamilier inkluderer per definisjon de med en langlevende eldste generasjon, og bare de som har god nok helse til å kunne delta i undersøkelsen. Vi valgte å ikke intervju personer som var beboere på offentlige institusjoner. Videre var det et par familier der den eldste generasjonen bestod av en enke, slik at vi ikke fikk paradata fra denne generasjonen.

Vi supplerer intervjudataene med resultater fra spørreundersøkelsen Levekårsundersøkelse blant landbruksbefolkningen 2002 (LL2002) og i noen tilfeller Levekår i landbruksbefolkningen 1995 (LL1995), da referert til gjennom funn fra tidligere forskning. Målet er å vise hvordan generasjonene historisk skiller seg fra hverandre i sin hverdagsorganisering, men samtidig er bundet til hverandre gjennom tradisjoner, økonomi og følelser. I 2002 ble i alt 2 010 bruk trukket ut til intervju, mens spørreundersøkelsens nettoutvalg besto av 1 552 bruk. På 1 225 gårdsbruk ble både bruker og ektefelle intervjuet, mens det er de 1 009 parene der mannen formelt er gårdbrukeren og paret sammen har ett eller flere mindreårige barn, som utgjør grunnlaget for de analysene vi referer til i denne artikkelen (med mindre annet er oppgitt). I våre analyser deler vi videre materialet inn i tre generasjoner gårdbrukerpar, kalt generasjon 1 (han er mellom 20 og 39 år, hun er mellom 19 og

45), generasjon 2 (han er mellom 40 og 55 og hun er mellom 26 og 60 år (oftest er alderforskjellene innad i parene 2-6 år), og generasjon 3 (han er mellom 56 og 76, hun er mellom 41 og 75).

Hun og han – hand i hand? Parets og generasjoners gang i arbeid og hjem

Arbeid på og utenfor gården – kvinnefrigjøring og triple karriereløp

Et gjennomgående og ikke overraskende funn fra de ti gårdsfamiliene i vår intervjuundersøkelse er at arbeidsmønsteret på bruket har endret seg mye gjennom de siste generasjonene. Fra å være en arbeidsplass for både hele familien og betalt hjelp, er gården i dag oftest et enmannsforetak med avløser – dog ofte med ubetalt fritidshjelp fra partner, familie og slekt. Som i så mange land er kvinnes innsats i landbruket sterkt redusert de siste 50-60 årene, mens mennene på et tidspunkt kom til å dominere arbeidet på gård. En prosess som henger sammen med denne maskuline individualiseringen av landbruket, er kvinnes inntreden i det generelle, lønnede arbeidsmarkedet. Levekårsundersøkelsene av landbruksbefolkningen (LL1995 og LL2002) viser at stadig flere av de kvinnelige ektefellene/samboerne i alle generasjoner har inntektsgivende arbeid utenfor gården. I det vi har kalt generasjon 1 og 2 (de yngre enn 45 år), gjelder dette åtte av ti kvinner. Kvinnene har også gjennomgående høyere utdanning enn sine mannlige partnere, og flertallet har altså annet lønnsarbeid.

Selv om statistikken gir oss et inntrykk av gårdbrukerparet som yrkesmessig svært aktive, er det fremdeles vanlig at ektefelle og partner hjelper til i gårdsarbeidet. Analyser fra LL2002 viser at så mange som 70 prosent av kvinnene deltar, i det minste til en viss grad, i gårdsarbeidet. Ofte er dette i forbindelse med sesongmessig hektiske

perioder. Gården er først og fremst blitt en ensom arbeidsplass for brukeren, som gjennomfører de daglige gjøremål alene og har avlastning i form av betalt hjelp (gjennom organisert avløserordning). I tillegg har mange bønder annen betalt jobb, og ser på denne som hovedsysselsettingen. Det å være bonde er så mangt i våre dager, fra storbonden med flere ansatte til samdriftsbonden i større kooperativer og fritidsbonden med liten innsats i landbruksproduksjon (Melberg 2002). Det generelle inntrykket er imidlertid en dreining bort fra den familiebaserte, yrkesmessige tilknytningen til gården. Tydeligst er denne utviklingen hos yngre brukerpar (Løwe 1998). De mange mulighetene for unge av begge kjønn til å ta utdanning og ha inntektsgivende arbeid er blant de sentrale drivkreftene bak denne utviklingen. I det hele tatt er livsvalgene mye mer åpne i dag enn for noen tiår siden, og som vi skal illustrere, går ikke disse alltid overens med de eldre generasjoners forventninger til odelsjenta og -gutta. For tidligere generasjoner var livet og arbeidet på gården imidlertid fastlagt gjennom tradisjoner, rutiner og erfaring. Å arbeide på og utvikle gården har vært en viktig drivkraft for mange i den eldre generasjon:

«Det har vore livet for meg å dyrka og få te noko nytt. På 70-talet starta eg å utvide fjøset, og siloar bygde me. Eg har alltid dreve med arbeid. Du kan sei at det som far hadde bygd opp, det ville jo eg prøve å halda ved like så lenge far levde og. Det var spesielt gildt.» (Agnar, 65)

Mange studier av kjønn i landbruket dokumenterer stabiliteten til tradisjonelle kjønnsroller og en maskulin dominans i utøvelsen av bondeyrket (Brandth 2002). Vår intervjuundersøkelse viser at arbeidsmønsteret på mange gårder er todelt, med et skille mellom en «utesfære» (fysisk gårdsarbeid) og en «innesfære» (husar-

beid, matlaging, barnepass). Til tross for en langsom utvikling mot likestilling mellom kjønnene har denne etablerte forståelsen av de to ansvarsområdene lenge konservert kjønnsrollene i landbruket (Melberg 2007). I mange av familiene vi intervjuet, ble ikke bare odelsgutten, men også tidlige generasjoners svigerdøtre møtt med klare forventninger fra (sviger)foreldregenerasjonen om ansvar, arbeidsoppgaver og roller da de kom til gården:

«Eg var eit godt koneemne til gard, eg var nok sikkert det. Nokon med tak i. Ja, eg visste om korleis gangen var på gard. Og eg var nå der med ungene, då. Og hjelptes te når det var noko å gjere på garden. Elles hadde eg ikkje noko med fjøset å gjere dei første åra. Men skulle svigermor reise vekk, var det alltid eg – mannfolk i den tida, dei gjekk ikkje noko i fjøset.» (Eva, 74)

Mens mange i den eldste generasjonen gårdbrukerpar aksepterte og gikk inn i rollen som ble forventet av dem, finner vi flere kvinner i den nå middelaldrende generasjon 2 som gjorde opprør mot den etablerte normen og de forventningene som møtte dem da de kom til gården på 1970- og 1980-tallet:

«Eg pleie å sei at eg var ung og dumme, og det var nok ein fordel på mange måtar.(...) Familien her har aldri sagt det, men eg rekne med det, at dei hadde forventningar, ja. Klart dei hadde det. Og eg rekne heller ikkje med at dei blei spesielt innfridde.» (Anne, 49)

Gjennom å ta seg arbeid utenom gården legitimerte mange kvinner fraværet fra den daglige rutinen på tunet. Annes mann fyller ut bildet:

«Hun er med meg i gardsarbeidet når hun synes synd på meg ... Men hun går det

meste på jobb, så det blir ikkje så mykje at hun har sjanse til å vere med.» (Jacob, 49)

Egen inntekt, sosial kontakt med andre enn familien, bruk av utdanning og selvrealisering er positive aspekt som de yrkesaktive gårdskonene assosierer med egen yrkesaktivitet. Som Inger sier om det å ha lønnet arbeid:

«Det å jobbe ute synes eg e kjekt, for du får treffa mye folk. Det e veldig sosialt arbeid. Så det gjere meg meir tilfreds når eg komme heim og. Og det gjev meg òg meir ro til å vera heime.» (Inger, 40)

I løpet av de siste 30-40 årene ser vi at det har kommet en tredje sfære inn i livet til begge (og spesielt kvinnen) i gårdbrukerparet – lønnet arbeid – «eksternsfæren». For mange av de nå middelaldrende kvinnene som tok et eksplisitt standpunkt om å ha annet arbeid da de giftet seg inn i en gårdsfamilie, ble jobben utenfor en viktig arena for utvikling, inntekt og sosialt liv. I noen familier var det til og med økonomisk nødvendig at en eller begge hadde annen lønnsinntekt; for noen finansierte dette deler av gårdsdriften.

Det er derfor ikke overraskende at blant de familiene vi intervjuet, var det få som forestilte seg at gården i dag og i fremtiden skulle være noe annet enn arbeidsplass for en person. Et unntak er en familie på en større gård som hadde konkrete langtidssplaner slik at både far og sønn skulle kunne drive på med gårdsdrift på heltid. Faren forteller:

«Me helde no på og ska investera ganske mye i dette året. Då ska me utvida drifta til å vere svineproduksjon òg. Ein mulighet var at eg gjekk ut i anna arbeid for å ha eit engasjement og inntekt og slik. Men no har me valt annleis, no ska me byggja ut.» (Jacob, 49)

Samtidig er det mange som fremhever viktigheten av å ha familien, og spesielt partneren, rundt seg på gården, og å ha noen å drøfte små og store avgjørelser med:

«Ja, det er heilt nødvendig å vere to på gard. Ja, sånn e det. Fyrst og fremst er det ein mannsbedrift, det er jo litt meir kva du legg i det, men til å ha heile ansvaret heilt aleine, det er for spinkelt. Og det å leva aleine på ein gard, (...) då ville eg ikkje vore bonde.» (Jens, 54)

Selv om storfamiliens totale arbeidsmessige innsats på gården er kraftig redusert de siste tiårene, er ektefelle, barn og barnebarns tilstedeværelse på tunet av stor betydning for mange bønder. Og selv om konflikter, uenigheter og irritasjon oppstår i familienes hverdag, og de fleste holder separate husholdninger, fremhever mange forventningen om, og gleden ved, å være til stede for hverandre i storfamilien:

«Eg merker det er jo litt meir plikter, når det komme besøk på garden til dømes – då må me vere der. Eg føler me òg har behov for å leve vårt liv. Men samtidig tenkjer eg at me ikkje må lage store ting av det heller. Det gjelde å jenke seg litt. Må sjå positivt på det.» (Jeanette, 28)

En utfordring for landbruket og distriktene er å legge bedre til rette for at begge i gårdbrukerparet kan skaffe seg interessante jobber på og utenfor bruket (Melberg 2003). Familietilpasningen blir med andre ord stadig viktigere, og en jobb- og inntektsmessig løsning både for han og henne, i noen tilfeller for flere generasjoner, er nødvendig. I en av familiene har et ungt par med to små barn tatt over familiegården. Måten de organiserer hverdagen på fungerer godt for dem; han tar mesteparten av gårdsarbeidet, og hun jobber frilans som illustratør, mens de

veksler på å være med barna om dagen:

«Då me flytta hit, jobba me begge 100 prosent 'ute'. Men så fekk me ungar, og eg gjekk i permisjon, så nå er eg mest med ungane mens han har morgonstellet. Så arbeider eg med mine oppdrag før og etter middagstid. Men med kveldsstellet er eg aleine. Det er egentleg ei grei fordeling.» (Camilla, 29)

Hjem og ulønnet omsorg

Gårdsfamilien utgjør en spesielt interessant ramme for studier av forholdet mellom generasjonene og ulønnet omsorg. I gårdsfamiliene lever generasjonene geografisk tett på hverandre, ofte på samme tun eller i samme lokalsamfunn. Vi sier gjerne at ulønnet omsorg inngår i en transaksjonsprosess hos gårdsfamilier; man har etablert et uformelt system for å utveksle hjelp. Mens det har vært vanlig at eldre generasjoner tar del i den daglige omsorgen for barna på gården, har yngre krefter stelt og hjulpet aldrende (sviger) foreldre og besteforeldre. Gårdbrukerfamiliene har lange tradisjoner for å hjelpe hverandre, fastlagt i både uformelle og formelle avtaler. I tidligere tider var det vanlig med kårkontrakter, en formell kontrakt som fastsatte den pensjonerte bondens og eventuelt hans ektefelles rett til å bo på gården og motta materiell og praktisk hjelp (Bolstad 1993). Selv om kårkontrakter er mer sjeldne i våre dager, blir tradisjoner og uformelle avtaler stadig overholdt. I dette avsnittet spør vi: Hvor utbredt er ulønnet omsorg i landbruket, og hva betyr det for dem som er involvert? Hvordan fordeler ulike generasjoner av menn og kvinner i landbruket oppgavene seg imellom?

Mens det før ble forventet, varierer folks evne og vilje til å hjelpe hverandre betydelig i våre familiecaser. Dette er imid-

lertid forhold som har endret seg gjennom generasjonene. I en familie husker bestemoren hvordan hun hadde omsorg for sin svigermor, selv om de ikke hadde noe nært forhold til hverandre:

«Vi tok over i 1963. (...) svigermor blei buande i det same huset. Hun blei buande i mange år, til hun fór på sjukeheim. (...) Ja, eg fekk ta vare på henne, eg. Det er generasjonsskifte, det. Ja, eg huske det, når eg skulle gå nokon plass, vekk i frå garden, så likte hun det ikkje, hun vart urolege.» (Erna, 75)

Tidene har forandret seg fra 1960-tallet, og mange av de kvinnene som flyttet til gård på 1970- og 1980-tallet, hadde andre typer holdninger knyttet til omsorgsoppgaven. I en familie er moderne og tradisjonelle forventninger til omsorg på kollisjonskurs. Mens mor og gårdskonene arbeider i et omsorgsykke i kommunal sektor, håper svigermor å kunne tilbringe alderdommen i kårhuset:

«Ja, når ein tenkjer slik, på å skulle stelle henne (svigermor)... Når det er nødvendig, kan me holde hun med selskap, men eg tenkjer at no er det så godt utbygd heimesjukepleie og heimhjelpsordning at den delen... Det trur eg hun tenker sjølv òg. Ikkje liggje som byrde.» (Turid, 44)

Svigermor vil helst bli boende på gården:

«Me rekne med å bli buande på garden så lenge me klare det. Ja, det trur eg. For han eg bur med, ja, eg sa det no berre te han for å høyra kva han sa: 'Skulle me ikkje flytta te ... (tettstad) og få oss ein lettvinde bustad?' –Flyttar aldri herifrå, eg, sa han.» (Olaug, 79)

Selv om den eldste generasjonen ønsker å forbli på gården, er ønsket uttalt om ikke å være en byrde og belastning for barn og

barnebarn. Både eldre, voksne og yngre forventer derimot at det offentlige stiller opp i de tyngre omsorgsoppgavene og stell av eldre, men ønsker å «være der for hverandre», som én uttalte. I refleksjonene til tre generasjoner ligger holdninger til hjelp og omsorg «mellom linjene»:

«Det ser eg jo på som litt byrde, eller når me bur nær, så må nok me ta mesteparten støyten der. Det e jo på ein måte ein utfordring. Og kva forventningar dei he te det? (...) samtidig så e det jo og ein god velferdsstat at me ikkje ska gå i adle år og slite. Sjølv om me vil, for dei hjelper oss nå, så vil me i neste runde hjelpa dei også. Det vil jo bli naturleg. Så det e ikkje sånn eg går å bekymrer meg, men det e klart det vil jo bli ein utfordring.» (Camilla, 29)

Intervjusitatene over gir grunnlag for tre konklusjoner. For det første har man i dag ikke de samme forventningene til at familien skal ha forpliktende oppgaver overfor hverandre, og det er vanlig at man benytter seg av barnehager, hjemmehjelp og offentlige sykehjem. Resultater fra LL2002 viser for eksempel at 50 prosent av dem som har barn mellom 0 og 10 år benytter seg av barnehage eller skolefritidsordning. Likevel er det mange som hjelper hverandre med barnpass, ærender, husarbeid og så videre; mellom 20 og 40 prosent bekrefter at de hjelper nære familiemedlemmer. Det er kanskje overraskende for noen at det er omtrent like mange menn som kvinner som sier at de hjelper den eldre generasjonen. Dette kan ha sammenheng med at dette gjelder mannlige gårdbrukere og omsorgen for deres foreldre. Funnene får oss til å konkludere at den fysiske og emosjonelle nærheten på gårdene fører til at menneskene som bor der mer enn andre stiller opp for hverandre, men at de ikke alltid er så bevisst på den innsatsen de gjør for hverandre (Melberg 2005). Å se etter barnebarna eller å komme innom

svigerforeldre med middag fortolkes ikke som utøvelse av ulønnet omsorg. Mange sier de ikke forventer hjelp når og hvis de skulle trenge det, men *gårdsfamilien har likevel en kultur for støtte og praktisk hjelp som de ikke alltid er bevisst.*

Et tredje funn er at mange, som vi var inne på tidligere, har et ambivalent forhold til omsorg for nære familiemedlemmer. Begrepet ambivalens refererer her til motstridende følelser mange har i sitt forhold til andre mennesker, og beskriver de motsetningene som mennesker gjerne møter i nære relasjoner (Bengtson mfl. 2002). Vi kan oppleve våre forhold til andre mennesker som både positive og negative; vi både setter pris på og blir frustrert over å skulle hjelpe og å måtte motta hjelp fra mennesker som står oss nær. Såkalt *intergenerasjonell ambivalens* viser mer spesifikt til motsetninger i forholdet mellom foreldre og voksne barn (Willson mfl. 2003). Mennesker opplever da et paradoks mellom nærhet og avstand, mellom intimitet og grensesetting. Et voksent barn kan for eksempel oppleve omsorgen for en aldrende forelder som både krevende og tilfredsstillende, både nært og stressende. Så er tilfelle i mange gårdsfamilier; en gårdbruker kan føle takknemlighet og nærhet for sin aldrende far i kårhuset, men samtidig føle seg fornærmet over hans kritiske holdninger til sønnens valg.

Husarbeid, likestilling

Kjønnsrollene er i mange tilfeller mer tradisjonelle i landbruket, og forskning viser at endringene i forholdet mellom kjønnene går saktere i denne sektoren enn i resten av samfunnet. I vår undersøkelse av gårdsfamilier antok vi at vi ville finne kjønnsforskjeller i både holdninger, livsstil og arbeidsoppgaver. Kvinner blir gjerne sett på som mer omsorgsfulle og relasjonsorienterte enn menn og forventes å ha større glede av å gi omsorg. Hvorfor

er det slik? Vi tror det har sammenheng med at arbeidsmønsteret og tradisjonene for opplæring og sosialisering stabiliserer det satte kjønnsrollemønster på gårdene. I tidligere tider var arbeidsfordelingen tydelig kjønnsdelt:

«Eg hadde arbeid på gard i mange år, så eg var vant med slikt, visste korleis gangen var. Eg var med svigermor i fjoset. Hun overtok og styrte – 'no må du gjere slik og slik'. Det var kvinnfolkarbeid å gå i fjoset – mannfolk i den tida, dei gjekk ikkje i fjoset.» (Erna, 75)

Et par eksempler på hvordan kjønnsrollene, til tross for den generelle samfunnsutviklingen, vedblir, har vi fra Inger og Camilla, som har levd en lengre periode av livet sitt utenfor gården:

«Det er jo ein del ting som eg føler at me delte meir på før, så eg ser me må bare ta kvar sitt ansvar, sant, for han gjer nok ute på garden, tykkjer eg.» (Inger, 40)

«Han jobba veldig mye ute. Kveldsstell og kveldstimane med ungane er eg alltid aleine med. Det syns eg va negativt. Og no begynner hu eldste og ska på ting, og då må du kjøre, og då e det alltid eg som må gjer det aleine, og det syns eg har vore ei ulempe, men samtidig så er det jo mange som har det sånn då. Men det syns eg gjerna han kunne vert med på.» (Camilla, 29)

Inger beskriver videre hvor utenkelig det var for henne som ungdom å skulle overta gården:

«Det var jo litt styr med det at bror min gjekk ute, og det var han som gjekk i fjoset, og det var han som var odelsgutten, og eg tenkte ikkje på at det var aktuelt seinare å overta garden. Eg var egentlig berre glad te at eg ikkje hadde odell, eg.» (Inger, 40)

Mannen hennes beskriver de rollene som deres barn har:

«... hun dotter vår er litt jente, ho vaskar huset her ein gong i veka. Det blir liksom hennar oppgåve. Hu har jo vore med meg viss eg har spurt henne, men då har ho òg sine faste ting som hu gjer. Litt sånt tradisjonelt. Egentlig 'burde' vel han (sønnen) ha gått inne og hu gått 'ute'...» (Jan, 41)

Fordelingen av arbeidsoppgavene bærer preg av sedvane og tradisjoner i mange familier. Selv om holdningen tilsynelatende er at barn av begge kjønn gis like sjanser og like oppgaver på gården, finner vi gjerne at sosialiseringen preges av et gitt sosialt mønster. Dette er tema i avsnittet under.

«Me tvinger ingen te å overta, men ...» Generasjonenes syn på arv og overtagelse

Arv og overtagelse har lenge vært del av gårdsfamiliens langtidsplanlegging. For å sikre videreføring av gårdsdriften og forvaltning av verdifull eiendom ble arvtageren i tidligere tider ofte utpekt i ung alder. Til tross for lovverk og sedvane bringer disse temaene gjerne med seg forvirring, usikkerhet og i verste fall splittelse mellom de involverte. På den annen side kan god planlegging gi gårdsfamilien en følelse av forutsigbarhet og trygghet for alle generasjoner (Symes 1990). Både eldre og yngre generasjoner har forventninger og interesser knyttet til hva som skal skje ved et generasjonsskifte. Disse er imidlertid ikke alltid sammenfallende (Jervell 2002): Hvem av barna skal overta og til hvilken pris? Hvilke behov har den eldre generasjonen i pensjonsalderen?

Hovedproblemet i norsk landbruk i dag er at det mangler folk som vil overta familiegården, noe som åpenbart er en utfordring for sektoren og for bosettingen

i distriktene. I litteraturen snakkes det om «odelseffekten»; tilstedeværelsen av en arvtager fører til at den sittende bonden investerer tid og ressurser i gården, planlegger samt inkluderer og lærer opp odelsjenta/gutten (Potter og Lobley 1992), noe som bidrar til å stabilisere rekrutteringen. Tidligere forskning viser også at denne sosialiseringen til landbruket er kjønnet; i mange tilfeller lærer den mannlige gårdbrukeren ubevisst eller bevisst opp eldste gutt til å overta gården (Melberg 2007). Slik vedlikeholdes den patriarkalske linjen i landbruket. Vi ser at det gjerne er slik at forventningen om overtagelse ofte har blitt rettet mot guttene, og at det i mange familier er sterke bånd mellom mannlige gårdbrukere og deres sønner. Som en gårdbruker uttrykker det:

«Som odelsgut og barn i si tid så var eg då veldig viktige og forventa, så det var nokså sjølv sagt alt før eg varte fødde, trur eg, at det var eg som skulle ver bonden. Det passet ganske greitt for meg, det gjorde det.» (Jakob, 52)

Om sine egne barn og forholdet til odel sier han:

«Odelsguten, han er opplært til å ta over, men har han eit opent val (...) så, det er klart det ligge i oss dette med odel, me he nok dette i oss, ja, at det er den fyste som, det er vel den som ein rekne med.»

Generelt kan vi si at foreldrenes strategi for oppdragelse har vært en kritisk faktor for å påvirke beslutninger inn fremtiden. Det har vært og er fremdeles vanlig at alle søsken av begge kjønn i en gårdsfamilie bidrar i gårdsarbeidet. Jon, som ikke var odelsgutt, men som i dag driver familiegården, beskriver hvordan han og søsknene alle deltok i gårdsarbeidet:

«Gardsarbeid var nok mest tvang då eg vaks opp. Ikkje tvang, då, det er gal ordbruk, det var ein forventning, då, te å vere med å hjelpe. Eg trur ikkje me hadde vondt av det sånn sett, men me måtte jo ver med. (...) Viss eg vil at barna mine skal ha interesse for gard, så trur eg at eg må involvera dei i arbeidet. Men samtidig må det ver ein valfridom for henne (odelsjenta), at hu ikkje blir pressa.» (Jon, 32).

Fremtidssyn og fremtidsutsikter

Rekruttering til bondeyrket er en viktig fremtidsindikator for landbruket (se artikkelen til Forbord og Bjørkhaug i denne publikasjonen). Tall fra LL 2002 viser at de aller fleste (91-98 prosent) gårdbrukere i alle tre generasjoner sier at de har en arving til gården. Det er imidlertid bare 50 prosent som tror at arvingene kommer til å ta over gården og drive den, slik forholdene er i dag. Det er også slik at flere unge (56 prosent) og middelaldrende (44 prosent) brukere enten er usikre på hvorvidt arvingen kommer til å ta over eller sikre på at de ikke kommer til å ta over gården, enn hva tilfellet er i den eldste generasjonen (gjelder 35 prosent) (Melberg og Berg 2006). Når det gjelder motivene for ikke å ta over, er den hyppigst oppgitte årsaken at lønnsomheten ikke er god nok i næringen. En av fire i den eldste generasjonen sier at årsaken er at odelsjenta eller -gutten har bedre betalt jobb utenfor landbruket.

Vi ser i «våre» familier at mange er usikre på om neste generasjon kommer til å ta over. I andre familier er veien frem til at den endelige arvtageren er etablert, ofte lengre enn i tidligere generasjoner. Hos flere har først en person (gjerne den med odel) i familien overtatt gården, for så å mislykkes på ulike vis (trivsel, driftsmessig, økonomisk), før et annet familiemedlem har tatt over. Noen sitater fra ulike familiemedlemmer kan illustrere dette. I én familie byttet bror og søster gård mot

enebolig i byen etter noen år. Selv om hun aldri hadde vurdert å bo på gården i voksen alder, ble det valget da broren tilbød henne og familien hennes å overta. Etter ti år som gårdbruker sa broren åpent at han mistriivdes, og ønsket seg bort fra gården fordi han hadde tilbud om annen jobb. Søsteren tok over, de to familiene byttet bolig, og mannen hennes (som ikke kom fra gård) ble den aktive bonden:

«Det var bror hennar så dreiv her. Han hadde drive meste ti år då. Han var leie, og så her i et selskap så ble det nemnt. Også måtte jo me òg tenkje på om me kunne tenkje oss. Så me hadde vel ein runde då, me tvila Men så hoppe me jo på, då. Eg trur ikkje me har trega på det, då. Ja, dei he huset vårt. Så dei overtok der, og så overtok me då her. Eg tur han er fornøgde, og me er fornøgde. Kan ikkje klaga då...»
(Jan, 41)

I en annen familie overtok et ungt par gården etter at hans bror sa fra seg retten til å drive den. Da var de tidlig i tyveårene. Den første arvtageren beskrives av alle familiemedlemmene som lite interessert i dyr og gårdsliv. Likevel bygde han hus på gården, etablerte seg med familie der og hadde fulltidsjobb utenfor gården. Han var hele tiden klar på at han ikke ville arbeide fulltid på gården. Tilsynelatende gikk denne mannen halvhjertet inn i bondeyrket av forpliktelse. Moren hans beskriver det slik:

«Han hadde sine plikter og hjelpte når me trengte det, og hadde nok alltid i tankane at han skulle overta, sjølv om han hadde full jobb på skulen og vel så det.» (Ella, 67)

Da eldstemann sa fra seg gården, så den yngste broren dette som en mulighet som passet han og familien:

«Eg liker nok praktisk arbeid godt. Det e jo et yrke som krevje kunnskap, og du må vida litt kva du drive på med. Eg trur nok eg liker godt å bestemme øve meg sjølve. Det e jo òg et ganske resultatorientert yrke. I mange tilfeller får du jo resultat etter den innsatsen du legge nedi. Men det e jo sjølvfølgjelig avhengig av mye anna òg. Men legge du inn ein ekstra innsats så e der ganske god sjanse for å henta ud noe ekstra.» (Jon, 32)

Begge disse arvingene kan vi si vokste opp som tradisjonelle, førstefødte odelsgutter. De ble oppdratt til overta familiegården, og overtok av plikt og delvis under press. Men det gikk 10-15 år med mistrivsel og til dels mislykket gårdsdrift før familien kom frem til en god ordning.

Hvilke drivkrefter finner vi så blant unge gårdsfamilier? Hvilket syn har de på modernisering og rekruttering? De følelsene og den gleden knyttet til arbeid som denne eldre, pensjonerte bonden beskriver er typisk for hans generasjon, og finnes sjeldent hos yngre generasjoner i vårt materiale:

«Det har vore livet for meg å dyrka og få te noe nytt. På 70-talet starta eg utvidning av fjoset, og siloar bygde me. Og har alltid drive med arbeid. Du kan sei, det som far har bygd opp, det ville eg prøve å holda ved like så lenge far levde òg. Det var spesielt gildt. Han interesserte seg for utvidning og i garden i det heile.» (Agnar, 65)

Hvilke sider ved livet på gård fremhever gårdbrukerne av i dag? I vår studie finner vi flere likhetstrekk mellom de to familiene vi har beskrevet over og i andre eksempler. For det første har vi fleksibiliteten; til tross for at bondeyrket kan ses på som bundet av fjøs og dyr, sesongmessige variasjoner og lignende, fremhever mange unge brukere fleksibilitet og frihet som et gode. Dette gjelder ting som frihet til å organ-

isere egen arbeidsdag og arbeidsoppgaver, frihet til å være «sin egen herre» og til å utvikle egen arbeidsplass. Det kan i tillegg være at en har noen til å passe barna, at en har en far som er frisk nok og interessert i å gjøre en jobb på gården. Mange har noen til å ta seg av barna, og fremhever kontakten mellom generasjonene som et gode. Familien som flyttet fra «feltet» til gården, er blant dem som setter pris på at hverdagslivet har blitt litt roligere. De trenger ikke pendle til arbeid, men er i stedet hjemme når barna kommer fra skolen. Denne fleksibiliteten som mange fremhever, kan bli en av drivkreftene bak fremtidens landbruk og verdsettes av dem som har prøvd livet i by og tettsted:

«Eg skulle i alle fall ikkje bli bondekjerring. Det sko eg ikkje bli, men... det blir litt annleis når du plutselig får eit val. Når du kommer opp i den stillingen som me gjorde då. Det var litt annleis då. Og vi syntest det var greitt å komma vekk får bygatene au.» (Inger Hole, 41)

En annen gårdbruker representerer dem med investeringslyst og positiv innstilling til fremtiden:

«(...) me står overfor den store utbygginga, då he me òg ein litt spesielle måte me ska gjere det på. Det ska ver et aksjeselskap, og der ska me ver i lag med ein utanforståande person. (...) Økonomisk he me alltid hatt det godt, men me mangle kapital til å utvikla garden. Det er det så ha vore det vanskelege Så nå me ha funne denne løysinga, så tykkjer me det er eit glansbilde for oss.» (Jacob, 52)

På en annen gård har arvtagerne kommet i ungdomsalderen. Foreldrene er tilfreds med sin egen beslutning om å ta over, men er som mange andre bønder i den generasjonen tilbakeholdne med å gjøre større investeringer på gården:

«I forhold til investering så blir det jo litt passiv haldning, for at du kan seie eg er jo litt redde for å sette meg for mye i gjeld. Du kan seie at eg er nøydde til å driva med det same korleis utsiktane er, berre for å få det til å gå i hop. No kan eg berre kvitta meg med maskiner og dyr, så kan eg berre bu her.» (Ottar, 43)

Dette standpunktet er knyttet til at tenåringsbarna viser åpenbar motvilje mot å overta gården:

«Han eldste er med litt i fjøset. Han liker det nok ikkje så valdsamt. (...) Det er nok like mykje at han har behov for pengar at han er med. (...) nei, neste generasjon veit me ikkje mykje om. Eg føler at eg må vite om dei vil ta over før de er 25 (...) viss ikkje kan me jo vurdere syskenbarn? Det er ikkje særlig interessant å byggja ny låve te fleire millionar om ikkje nokon vil ta over.» (Ottar, 43)

Faren hans er på sin side åpent skeptisk til de unges holdninger og til sønnens manglende investeringsvilje:

«Dei sitte meir på gjerdet no, og veit ikkje kva dei skal gjere. (...) han veit ikkje kva han skal gjere. Eg synest han kunne investert litt, for det e te forfall no. Eg hadde vel investert litt og haldt det litt meir i orden. Om ikkje dei store summane.» (Agnar, 65)

Avslutning. Landbruket inn i solnedgangen?

Målet med denne artikkelen var å vise hvordan drivkrefter, innsats i arbeid og hjem samt forholdet mellom menneskene har endret seg og samtidig er knyttet til generasjonenes gang på norske gårder. Selv om sterke bånd og emosjonelle, praktiske og økonomiske overføringer mellom familiers generasjoner trolig har eksistert til alle tider og i mange sektorer i samfunnet, er gårdsfamilien spesiell i så hen-

seende. Fremdeles finner vi storfamilier på mange av gårdene rundt om i landet vårt, og den samhandlingen de har i hverdagen, skiller seg ofte fra vanlige norske familier. Utvalget på ti gårdsfamilier som denne artikkelen har basert seg på, gir innsikt i hvordan livet på gård har vært, og hvordan det er i et knippe familier i dag, mens funn fra levekårsundersøkelsene av landbruksbefolkningen utfyller med mer generelle beskrivelser innenfor temaene arbeid, hjem, ulønnet omsorg, arv og overtagelse samt generasjonenes fremtidssyn.

Den populære forestillingen er at gårdsfamiliene er familiefokuserte, og at båndene på tvers av generasjonene er sterke. Forskingen bekrefter at det er tette bånd og god kontakt mellom medlemmene i den utvidede gårdsfamilien. De følelsesmessige båndene og ansvaret de har for å forvalte en arv gjennom stor arbeidsinnsats, er imidlertid en kilde til både glede, uenighet og konflikt. For det første gir generasjonenes tilstedeværelse på gårdstunet utfordringer knyttet til både gårdsarbeidet, sysselsetting utenfor gården og ulønnede omsorgsoppgaver. Like viktig er det at det i tradisjonen ligger en forventning om at familiemedlemmene skal delta i mange typer arbeid. Odelsloven gir fremdeles føringer for forvaltningen av arven (se artikkelen til Heggem og Bjørkhaug i denne publikasjonen). Generasjonsfellesskapet innebærer at arbeid og hjem er knyttet sammen; den nye bonden overtar en arbeidsplass for seg og (fremdeles til en viss grad) sin familie.

Bondens foreldre blir ofte boende på gården, og fortsetter å observere og påvirke det «indre liv». En konklusjon fra analysen over er at selv om de ulike generasjonene mener at de lever separate liv i arbeid, hjem og fritid, binder fysisk tilstedeværelse og sosialt samvær dem sammen. Det er vanlig å forvente at det

offentlige skal stille opp med barnehageplasser, hjemmehjelp og så videre, men likevel er de til en stor grad til stede for hverandre med omsorg og hjelp. Noen ganger oppleves dette givende, i andre tilfeller belastende. Livet på gård i dag består av motsetninger. Både nærhet gjennom samvirke i generasjonene – og avstand mellom generasjoners ulike levessett og forventninger. Både forpliktelse til å forvalte tradisjoner – og frihet til søke en verden som ikke var der for besteforeldrene. Både krav fra mange nære – og ensomhet i det daglige ansvar.

Tross likheter mellom de ulike gårdsfamiliene kan vi imidlertid ikke si at det finnes en modell eller typisk gårdsfamilie. Tvert imot er de kjennetegnet av diversitet og kompleksitet. Mangfoldet er større enn noen gang; hver familie og hver generasjon finner sine løsninger i hverdagslivet, og er ofte tydelige på at de «gjør ting på sin egen måte». Vi kan si at tross tradisjoner og arv går hver generasjon sin egen vei og skaper sine egne historier. Intervjusatatene over illustrerer nettopp hvordan generasjonene på sine ulike vis ser på bondegjeringen, og hvordan forventningene til livet på gårdstunet har endret seg gjennom det knappe århundret som er den tidsmessige rammen i vår undersøkelse. Mens plikt til langsiktig å forbedre og bygge opp gården tidligere var en selvfølge, går nå realisme, nøkternhet og kortsiktighet igjen i yngre bønders visjoner for fremtiden. Riktignok finnes de som satser optimistisk på nye driftsbygninger, samdrifter og alternativ drift, men de hverdagslige beslutningene om fremtidig drift preges først og fremst av en avventende holdning til hva politiske beslutninger og økonomiske rammevilkår for sektoren vil kunne bety for dem. Slik påvirkes de «små» avgjørelsene også av storpolitikken.

Med den usikkerheten som er knyttet til

næringen, er det ikke overraskende at gårdsdrift, overtagelse og fremtiden er hyppig debatterte og gjerne omstridte tema i gårdsfamiliene (Melberg 2003). Den som overtar en gård, vil måtte ta beslutningen om dette både i lys av avgjørelser om drift som ble tatt av andre for mange tiår siden – og basere den på de personlige, på sektorens og på det offentlige forventninger til fremtiden. Eksterne forhold som rammevilkår, offentlige velferdsgoder og kvaliteten på livet i distriktene vil kunne ha en innvirkning. Familielandbrukets utvikling og fremtid avhenger til sist av odelsgenerasjonens valg av livsvei, og det er derfor naturlig å avslutningsvis spørre: Hva motiverer de unge? Eventuelt: Hvilke forhold støtter landbrukets rekrutter fra seg? For mange handler det om stedbundethet, tradisjoner, familieforhold, forpliktelser og ønske om god livskvalitet. Men som Jan her sier:

«Det er jo det som er litt av utfordringa framover (...) viss ikkje økonomien blir brukbar, så komme ikkje eg til å vere bonde av velgjerd ... viss ikkje folk vil betala for mat og sånt, så får eg finna på noko anna å gjer. Men det er klart det er litt passiv haldning i forhold til investering ... eg er litt redd for å setja meg i for mykje gjeld. Nei, korleis det blir med neste generasjon, veit me ingenting.» (Jan, 41)

Referanser

- Bengtson, V. L. (2001): Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds, *Journal of Marriage and Family* **63**, 1–16.
- Bengtson, V. L., R. Giarrusso, J. B. Mabry og M. Silverstein (2002): Solidarity, conflict, and ambivalence: Complementary or competing perspectives on intergenerational relationships? *Journal of Marriage and Family* **64**, 568–576.
- Bertaux, D. (red.) (1981): *Biography and Society: the Life History Approach in the Social Sciences*, London: Sage.
- Bertaux, D. og P. Thompson (1993): *Between Generations: Family models, Myths and Memories*, Oxford: Oxford University Press.
- Bolstad, T. B. (1993): «Kårkontrakter – menns avtaler om kvinners arbeids- og livssituasjon», i B. Brandth og B. Verstad (red.): *Kvinneliv i landbruket*, Oslo: Landbruksforlaget.
- Brandth, B. (2002): Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review, *Sociologia Ruralis* **42**, 181–200.
- Brannen, J., Moss, P. og Mooney, A. (2005): *Working and caring over the Twentieth Century: change and continuity in Four-Generation Families*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Hareven, T. K. (red.) (1996): *Aging and Generational Relations over the Life Course*, New York: Walter de Gruyter.
- Jervell, A.M. (2002): «Tradisjon og forandring – generasjonsskifte som rekruttering til landbruket», i Rødseth, T. (red.): *Landbruket ved en korsvei*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Knudsen, K. (2005): Sosiologisk grep på dyaden: Paranalyse med Structural Equation Modeling (SEM), *Sosiologisk Tidsskrift* **13**, 133–156.
- Knudsen, K. (2001): Samspill i paret: tilfredshet med livet for ektefeller på norske gårdsbruk, *Sociologisk forskning* **38**, 67–90.
- Løwe T. (1998): *Levekår i landbruket*, Rapporter 1998/25, Statistisk sentralbyrå.

Melberg, K. (2002): «Landbruket som livsform: en livsstilsanalyse av norske gårdbrukere», i T. Rødseth (red.): *Landbruket ved en korsvei*, Bergen: Fagbokforlaget.

Melberg, K. (2003): Landbruket som livsform. Gårdbrukerparets levekår og livskvalitet, Report RF-2003/018, Stavanger: Rogaland Research.

Melberg, K. (2005): Family Farm Transactions in Norway: Unpaid Care Across Three Farm Generations, *Journal of Comparative Family Studies* **36**,419-441.

Melberg, K. (2007): «Socialisation and succession in Norwegian farm families: Gendered responses to modernity», kommer i Morell, I.A., og Bock, B. (red.): Gendered regimes, citizen participation and rural restructuring, Elsevier, Rural Studies Series.

Melberg, K. og Berg, C. (2006): «The Future of Farming in Norway: Processes of recruitment and intergenerational transitions», i Langeveld, H. og Röling, N. (red.): *Changing European farming systems for a better future*, Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Potter, C. og Loblely, M. (1992): Aging and succession on family farms, *Sociologia Ruralis* **32**, 317-334.

Rossi, A.S. og Rossi, P.H. (1990): *Of human bonding: parent-child relations across the life course*, New York: Aldine de Gruyter.

Symes, D. G. (1990): Bridging the Generations: Successions and Inheritance in a Changing World, *Sociologia Ruralis* **30**, 280-291.

Willson, A. E., K. M. Shuey og G. H. Elder (2003): Ambivalence in the relationship of adult children to aging parents and in-laws, *Journal of Marriage and Family* **65**, 1055–1072.

Anders Barstad og Torkil Løwe, Statistisk sentralbyrå

Livskvalitet og sosial integrasjon i landbruket

Innledning

I denne artikkelen skal vi se nærmere på to sentrale sider ved gårdbrukernes velferd: I hvilken grad er gårdbrukere sosialt integrert, og hvordan opplever de kvaliteten på sine liv? Disse to spørsmålene henger nært sammen. En rekke undersøkelser har påvist en sammenheng mellom sosial integrasjon og subjektiv livskvalitet (se oversikter hos eksempelvis Layard 2005; Haller og Hadler 2006). Begrepet sosial integrasjon kan forstås på mange måter. Her vil vi se på gårdbrukernes faktiske deltagelse i ulike sosiale enheter eller grupper (familie, arbeidsliv, vennskap med mer) og på deres opplevelse av fellesskap med andre. Vi skal også se på hvilke bidrag sosial integrasjon kan gi til forståelsen av gårdbrukernes livskvalitet.

Datagrunnlaget for artikkelen er de to landsomfattende levekårsundersøkelsene gjennomført i 1995 og 2002 av Statistisk sentralbyrå (Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 1995 og Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002), ved siden av de generelle undersøkelsene av levekår for den voksne befolkningen som helhet (1995, 2001 og 2002). Når det gjøres sammenligninger på grunnlag av disse undersøkelsene, har vi stort sett avgrenset oss til å sammenligne mannlige gårdbrukere i alderen 30-69 år med sysselsatte menn i samme alder. Relativt få gårdbrukere er under 30 år,

og 88 prosent av gårdbrukerne er menn. Framstillingen av gårdbrukernes livskvalitet bygger i stor grad på tidligere analyser gjort av Løwe (2004b, 2004c).

Utviklingen av ulike former for sosial integrasjon 1995-2002

Samlivsstatus: ikke flere enslige

Parforhold har stor betydning for subjektiv livskvalitet. Å leve i parforhold betyr blant annet langt mer enn andre former for sosial integrasjon, med hensyn til menns risiko for å oppleve ensomhet. Menn som er samboende eller gifte, har langt lavere risiko for å føle seg ensomme enn andre menn (Barstad 2000, 2004).

Gjennom populærkulturen og tv-programmer som «Jakten på kjærligheten» kan en få inntrykk av at gårdbrukere har spesielt store problemer med å finne seg en partner. Dette ser imidlertid ikke ut til å være tilfelle. Mannlige gårdbrukere er stort sett like ofte etablert i parforhold som andre sysselsatte. Bildet av forskjellene blir omtrent det samme hvis vi isteden sammenligner med heltidssysselsatte (35 timer +). Blant eldre gårdbrukere (over 60 år) er det imidlertid en klar overrepresentasjon av enslige, sammenlignet med sysselsatte menn i samme alder (tabell 1).

Fra 1995 til 2002 var det for befolkningen som helhet en økning av andelen enslige i aldersgruppene under 50 år¹. En slik

Tabell 1. **Andel enslige blant gårdbrukere og blant sysselsatte (1 time+) i ulike aldersgrupper. Menn. 1995 og 2002. Prosent**

	Gårdbrukere		Alle sysselsatte	
	1995	2002	1995	2002
20-29 år	45	48	49	59
30-39 år	23	23	19	24
40-49 år	18	17	13	18
50-59 år	12	17	14	13
60-69 år	28	22	13	8

Kilde: Landbruksbefolkningens levekår 1995 og 2002, levekårsundersøkelsene 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

økning ser ikke ut til å ha funnet sted i landbruket. Tendensen til en overrepresentasjon av enslige blant gårdbrukere 30-49 år som ble påvist i 1995, kunne ikke gjenfinnes syv år seinere.

Store husholdninger og nær kontakt med foreldre

Tidligere analyser har vist at gårdbrukere langt sjeldnere bor alene enn befolkningen for øvrig (Løwe 1998). 12 prosent av mannlige gårdbrukere mellom 30 og 69

år bor sammen med foreldrene i samme hus, mens hele 26 prosent har foreldrene boende på samme tun. Sammenlignet med 1995 ser det ut til å ha vært en viss nedgang i andelen som deler hus med foreldrene, mens det til gjengjeld har blitt flere som deler tun.

Dette innebærer at gårdbrukerne har langt hyppigere kontakt med foreldrene enn en gjennomsnittsnordmann (tabell 2). Mens noe over halvparten av mannlige sysselsatte treffer sine foreldre minst en gang i uka, gjelder dette hele 86 prosent av de mannlige gårdbrukerne². Den hyppige kontakten har delvis sammenheng med at foreldrene bor på «kår». Det er tradisjon for at den yngre generasjon, representert ved odelsberettigede barn, overtar driften når tiden er moden for det, og at foreldrene da fortsetter å bo på gården i en «kårstue» eller har sin egen husholdning i hovedhuset (Løwe 1998: 47). For andre former for slektskontakt er det langt mindre forskjell

Tabell 2. **Andel som ukentlig eller oftere har kontakt med ulike familiemedlemmer, blant gårdbrukere og sysselsatte i forskjellige aldersgrupper. Menn. 1995 og 2002. Prosent**

	Gårdbrukere					
	Foreldre		Søsken		Voksne barn	
	1995	2002	1995	2002	1995	2002
30-39 år	88	87	50	52	:	:
40-49 år	85	83	40	39	57	59
50-59 år	86	89	42	39	60	67
60-69 år	:	:	43	41	72	75
	Sysselsatte i alt					
	Foreldre		Søsken		Voksne barn	
	1995	2002	1995	2002	1995	2002
30-39 år	57	57	44	38	:	:
40-49 år	49	50	27	33	51	51
50-59 år	53	57	25	28	56	59
60-69 år	:	:	31	15	73	66

Kilde: Landbruksbefolkningens levekår 1995 og 2002, levekårsundersøkelsene 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

¹ Denne tendensen bekreftes av annen statistikk. Det har vært en økning av andelen menn utenfor samliv i aldersgruppene mellom 30 og 50 år, men ikke for menn 20-29 år (<http://www.ssb.no/emner/02/01/20/samboer/tab-2005-11-24-02.html>).

² Det er en viss usikkerhet knyttet til denne sammenligningen. Vi forutsetter at de som bor sammen med foreldrene, i samme hus eller tun, også faktisk «treffer hverandre» minst ukentlig. I de generelle levekårsundersøkelsene inngår svaralternativet «bor sammen med foreldre», men det er ikke skilt mellom å bo i samme hus og på samme tun.

ler. Gårdbrukere har imidlertid hyppigere kontakt med søsken enn befolkningen for øvrig, og har også noe mer kontakt med voksne barn som har flyttet hjemmefra. Men særlig i det sistnevnte tilfellet er det bare snakk om små forskjeller.

Hyppig nabokontakt, men færre har fortrolige venner

Gårdbrukere har atskillig hyppigere nabokontakt enn befolkningen som helhet. Helt sammenlignbare spørsmål om dette finnes imidlertid bare for 1995. Da oppga vel en tredjedel av mannlige sysselsatte at de var sammen med naboer ukentlig eller oftere, sammenlignet med over halvparten (56 prosent) av gårdbrukerne. Forskjellen var omtrent den samme i alle aldersgrupper. Endringene i nabokontakten fra 1995 til 2002 var helt minimal. Også i 2002 pleide mer enn halvparten av de mannlige gårdbrukerne omgang med naboer ukentlig eller daglig.

Vennskap er i større grad enn naboskap og slektsrelasjoner basert på valg (riktignok kan både naboer og slektninger fungere som gode venner). Det har tradisjonelt vært stilt to spørsmål om vennskap i levekårsundersøkelsene. I det ene blir det spurt om intervjupersonen har «... noen som står deg nær, og som du kan snakke fortrolig med» utenom familien. Det andre spør om personen har «gode venner her på stedet», også i dette tilfellet utenom

familien. Ved sammenligning med befolkningen for øvrig (andre sysselsatte menn) er det to ting som er slående (tabell 3): Det ene er at menn i landbruket sjeldnere enn andre gir uttrykk for at de har fortrolige venner. Dette gjelder både i 1995 og 2002. Forskjellene har imidlertid blitt mindre i løpet av perioden; det har vært en klar økning i utbredelsen av fortrolige vennskap blant mannlige gårdbrukere. Det andre er at gårdbrukere i aldersgruppene over 50 år i større grad enn andre sysselsatte har gode venner på bostedet, og har hyppig kontakt med slike venner. Disse forskjellene ser ikke ut til å ha endret seg over tid (dessverre er ikke tallene for kontakthypighet med venner helt sammenlignbare i levekårsundersøkelsene 1995 og 2002).

Hyppigere nabokontakt og mer kontakt med gode venner på stedet har sannsynligvis sammenheng med et mer oversiktlig lokalmiljø, og at det finnes en sterkere lokal forankring av de sosiale nettverkene på bygda enn i byen (Villa 1999). Når det forholder seg noe annerledes med fortrolige vennskap, kan det ha sammenheng med flere forhold. Fortrolige vennskap har ikke nødvendigvis en lokal forankring, i motsetning til «gode venner på stedet». Det er også mulig at fortrolighet er en verdi som har stått særlig sterkt i urbane miljøer, og som seinere har spredd seg til spredtbygde strøk. Som Mariann Villa (1999) peker på, er risikoen ved å utøve fortrolighet i

Tabell 3. **Andel som har en fortrolig venn utenom familien, andel som har en god venn på stedet, og andel som har kontakt med slike venner en gang i uka eller oftere. Menn. 1995 og 2002. Prosent**

	Fortrolige venner				Gode venner på stedet							
	Har fortrolige venner				Har venner på stedet				Minst ukentlig kontakt			
	Gårdbrukere		Sysselsatte i alt		Gårdbrukere		Sysselsatte i alt		Gårdbrukere		Sysselsatte i alt	
	1995	2002	1995	2002	1995	2002	1995	2002	1995	2002	1995	2002
30-39 år	65	76	81	90	92	96	94	94	64	72	66	..
40-49 år	61	76	75	79	93	92	91	90	56	61	52	..
50-59 år	63	68	73	73	96	95	87	90	54	54	41	..
60-69 år	50	63	62	74	93	89	85	84	50	60	39	..

Kilde: Landbruksbefolkningens levekår 1995 og 2002, levekårsundersøkelsene 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

et oversiktlig «alle kjenner alle»-samfunn større enn i samfunn hvor nettverkene er mindre tette.

Utbredt og tiltagende ensomhet i arbeidet

For bare få tiår siden var det vanlig at hele familien deltok i gårdsdriften. Kona på gården var en viktig del av arbeidsstokken. I dag tar hver fjerde ektefelle eller samboer ikke del i gårdsdriften i det hele tatt, selv ikke i hektiske perioder av året. På knapt hver tiende gård deltar gårdbrukerens foreldre som er bosatt på gården, i den daglige driften. Vi vet ikke i hvilken grad barn bidrar. Hele syv av ti gårdbrukere sier at de ofte er alene i sitt daglige arbeid på bruket. Bare 15 prosent sier de sjelden eller aldri arbeider alene, og like mange arbeider av og til alene (Løwe 2004a).

Mange gårdbrukere trives tydeligvis ikke med å arbeide alene. To av tre gårdbrukere mener at «arbeidsmiljøet på bruket er preget av at det er ensomt» (62 prosent er enig, 9 prosent sier både-og). Et stort flertall gir dermed uttrykk for at de savner noen å dele gårdsarbeidet med. På små bruk (under 100 dekar) rapporterer gårdbrukerne noe sjeldnere om ensomhet i arbeidet enn på middels store og store bruk, til tross for at andelen som arbeider alene her, er den samme. Dette må sees i sammenheng med at sannsynligheten for at man kombinerer gårdsdriften med annet arbeid er større på små enn på store bruk (se artikkelen «Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere» i denne publikasjonen). De vanlige levekårsundersøkelsene gir dessverre ingen informasjon om ensomhet i arbeidssituasjonen hos andre sysselsatte.

Andre undersøkelser tyder på at bønder i økende grad har blitt misfornøyd med den sosiale kontaktflaten i arbeidet. Opplevelsen av å være «ensom som bonde» har

tiltatt (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002). Den viktigste årsaken til denne ensomheten, slik gårdbrukerne selv ser det, er mangelen på arbeidskolleger. Melkebønder er særlig utsatt for å føle seg «ensom som bonde». Dette har sannsynligvis sammenheng med at melkebøndene er mer bundet til gården, og i utstrakt grad er heltidsbønder. Gårdbrukere med deltidsarbeid utenfor bruket er mindre ensomme. For dem som driver med annet enn melkeproduksjon, er antall arbeidstimer på gården den viktigste forklaringsfaktoren med hensyn til opplevd ensomhet (Fjeldavli og Bjørkhaug 2002).

Også økende generell ensomhet

Ensomhet kan defineres som den uønskede opplevelsen av å stå utenfor et sosialt fellesskap, i motsetning til opplevelsen av å høre til i, være medlem av, et slikt fellesskap. Den uønskede atskillelsen ledsages gjerne av følelser som rastløshet, depresjon og lengsel (Barstad 2000). Mannlige gårdbrukere gir noe oftere enn andre sysselsatte uttrykk for at de ofte eller av og til føler seg ensomme. Flere gårdbrukere rapporterte om slike følelser i 2002 enn i 1995, henholdsvis 27 og 20 prosent. Spørsmålet om ensomhet ble ikke stilt i Levekårsundersøkelsen 2002, slik at vi her bare kan sammenligne med Levekårsundersøkelsen 1998. I aldersgruppene over 40 år er det betydelige forskjeller, med mer enn dobbelt så mange ensomme blant gårdbrukerne som blant andre sysselsatte i samme alder (tabell 4). Det er som nevnt store forskjeller i ensomhetsopplevelse knyttet til om personer lever i parforhold eller ikke. Blant alle sysselsatte er det om lag tre ganger så mange ensomme blant enslige som blant gifte/samboende (figur 1). Denne forskjellen er noe mindre i landbruksbefolkningen, men betydelig også her. Tendensen til sterkere ensomhet blant gårdbrukere enn blant alle sysselsatte er til stede uansett sivilstand (det er ikke kontrollert for alder i figur 1, men tenden-

sene er stort sett de samme uansett alder, endringene over tid er også i hovedsak de samme).

At gårdbrukere er mer ensomme enn andre sysselsatte, kan ha sammenheng med at så mange av gårdbrukerne arbeider alene på bruket. 2002-undersøkelsen viser at de som synes arbeidsmiljøet er ensomt, langt oftere gir uttrykk for en generell ensomhetsfølelse enn de som ikke synes dette. Sannsynligheten for å føle seg ensom er noe lavere dersom man er tilknyttet det eksterne arbeidsmarkedet. Blant dem som ikke har annet arbeid, er 7 prosent ofte ensomme, mot 2 prosent av dem som har annet inntektsgivende arbeid i tillegg til gårdsdriften. Melkebønder er oftere ensomme enn kornbønder. Det er ingen store forskjeller mellom mannlige og kvinnelige gårdbrukere (Løwe 2004a).

I tråd med antakelsene om at bondeyrket i økende grad har blitt et ensomt yrke, viser nyere selvmordsstatistikk at gårdbrukere nå er blant yrkesgruppene med høyest selvmordsdødelighet, i motsetning til situasjonen på 1960-tallet (Borgan 2007).

Livskvalitet

Hva er livskvalitet?

Begrepet *livskvalitet* («quality of life») er forholdsvis nytt. Det skal visstnok første

Tabell 4. **Andel som ofte eller av og til opplever ensomhet blant gårdbrukere og blant sysselsatte i ulike aldersgrupper. Menn. 1995 og 2002 (1995 og 1998 for alle sysselsatte menn). Prosent**

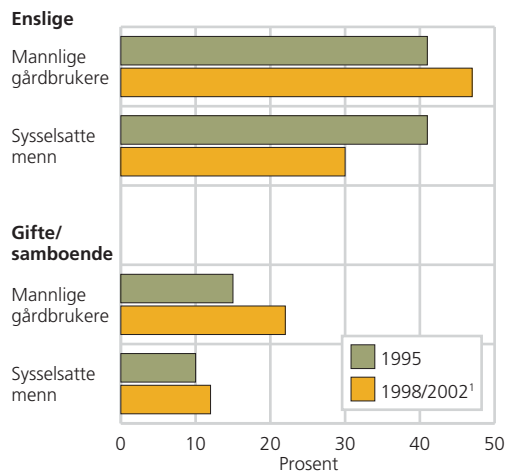
	Gårdbrukere		Sysselsatte i alt	
	1995	2002	1995	1998
30-39 år	23	19	14	17
40-49 år	20	29	13	16
50-59 år	20	28	21	13
60-69 år	17	28	13	12

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1995 og 1998, og levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

gang ha blitt brukt av den amerikanske fjernsynskommentatoren Eric Sevareid i 1956, i en karakteristikk av presidentkandidaten Adlai Stevenson (Seim 1989). President Lyndon B. Johnson brukte det i en tale i 1964, da han uttalte at kriteriet på framskritt ikke kan være bankboken, men kvaliteten på det livet folk fører (Ringen 1978). I dag brukes begrepet ofte synonymt med «det gode liv». Livskvalitet kan både sees som en *del* av levekårene og som et *resultat* av levekårene. Begrepet avgrenses i forhold til materielle levekår som bare regnes som midler, mens livskvalitet er utfall og endelig mål. Begrepet representerer med dette en videreføring av dreiningen bort fra de rene økonomiske mål på velferd som levekårsforskningen startet.

Den subjektive livskvaliteten betegnes ofte som sammensatt av *vurderinger* og av positive og negative *følelser*, for eksempel lykke, angst eller ensomhet. Fenomenet kan blant annet måles ved å spørre om

Figur 1. **Andel som ofte eller av og til opplever ensomhet, blant gårdbrukere og blant alle sysselsatte 30-69 år. Enslige og gifte/samboende menn. 1995 og 2002 (1995 og 1998 for alle sysselsatte). Prosent**

¹ Tall for sysselsatte er fra 1998 og for gårdbrukere fra 2002. Kilde: Levekårsundersøkelsene 1995 og 1998, og Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

hvor tilfreds man er med forskjellige sider ved livet sitt, eller hvor «lykkelig» man er. Å måle livskvalitet på denne måten er ikke uproblematisk. Livskvaliteten er relativt stabil over tid (Næss 2001), men vil også avspeile dagsform og påvirkes av midlertidige gleder og skuffelser. Dessuten vil man kunne rapportere høy livskvalitet fordi man synes man *burde* være tilfreds (Næss 2001). Dermed vil også metoden som brukes for å spørre om livskvaliteten kunne påvirke svarene, med intervju ansikt til ansikt (som «hever» livskvaliteten) og anonymt spørreskjema som ytterpunkter (Veenhoven 1996, Barstad og Hellevik 2004). Fordi vi «venner oss til» det meste, blir forskjeller i livskvalitet mellom individer og mellom grupper ofte beskjedne. Studier har vist at sammenhengen mellom materielle kår og subjektiv livskvalitet er svak, men at synet på slike kår har en del å si (Rye 1999). Dette har sammenheng med at tilfredshet vel så mye er bestemt av hvilke *krav og forventninger* man har som av de kår man objektivt sett lever under. Hvordan andre har det, og hvem man sammenligner seg med, kan være avgjørende. Likevel er det interessant å avdekke forskjeller i subjektiv livskvalitet mellom grupper av befolkningen, og forsøke å finne ut hvilken betydning levekår kan ha.

Hvordan har livskvaliteten i landbruket utviklet seg fra 1995 til 2002?

Tilfredshet med ulike sider ved livet

Det er stilt flere ulike spørsmål om tilfredshet i levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen. De fleste av disse er dessverre ikke sammenlignbare med de generelle levekårsundersøkelsene. Vi skal først se på noen av spørsmålene om tilfredshet med ulike sider ved gårdbrukertilværelsen, før vi ser på det generelle spørsmålet om tilfredshet med livet.

Økende misnøye med inntektsforhold – og med yrket

Det er velkjent at bønder ofte klager over at gårdsdriften kaster lite av seg økonomisk. Når gårdbrukerne ble bedt om å vurdere inntekten fra bruket langs en seksdelt skala i 2002, valgte en av fire laveste verdi: «sterkt misfornøyd», mens bare 1 prosent sa seg «helt fornøyd». Knapt en av fem uttrykte at de var mer fornøyd enn misfornøyd, gjennom å plassere seg på den positive halvdel av skalaen (4, 5 eller 6). Svarfordelingen skiller seg i betydelig grad fra sysselsatte ellers, der flertallet generelt er fornøyd med sin lønn/inntekt (Levekårsundersøkelsen 2000, se Løwe 2004b). Gårdbrukeres misnøye med inntekten fra bruket har dessuten økt kraftig de siste årene (se artikkelen «Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere» i denne publikasjonen).

De som er minst fornøyd med inntekten, er brukere som har kjøtt som hovedproduksjon, og brukere på Vestlandet og Trøndelag unntatt flatbygdene. Brukere på Jæren og på Østlandets flatbygder, og brukere med svært høy næringsinntekt – og med svært store bruk – er mest fornøyd.

På spørsmål om hvor tilfredse de er med økonomien i husholdningen, uttrykker de fleste gårdbrukere – 57 prosent – at de er mer tilfreds enn utilfreds, gjennom å velge seks eller høyere på en tidelt skala der svært utilfreds (1) og svært tilfreds (10) er ytterpunkter. Det er likevel mange som er misfornøyd, og andelen som har svart fem eller lavere, har vokst betydelig – fra 30 til 43 prosent – i perioden 1995-2002. Gifte eller samboende gårdbrukere, samt gårdbrukere med høy samlet inntekt eller med korn som hovedproduksjon og med hovedyrke utenom bruket, er mest fornøyd.

Gårdbrukere er med andre ord mer fornøyd med husholdsøkonomien enn med

inntekten fra bruket. Dette må sees i sammenheng med at de aller fleste gårdbrukerhushold – 84 prosent – har arbeidsinntekter fra andre kilder enn gårdsdriften. Blant annet har vel halvparten av gårdbrukerne ektefelle/samboer med inntektsgivende arbeid utenfor bruket.

På spørsmålet «Alt tatt i betraktning, hvor tilfreds eller utilfreds er du med arbeidet ditt i landbruket?» plasserer to av tre (68 prosent) seg på den positive siden av en tidelt svarskala. I 1995 var det imidlertid tre av fire (77 prosent) som gjorde det samme, noe som gir et klart inntrykk av at gårdbrukerne er blitt mindre fornøyd med yrkesvalget sitt (Løwe 2004a).

Depresjon, angst og bekymringer

Studier har vist at bønder kommer dårlig ut med hensyn til forekomst av depresjon og angst sammenlignet med andre yrkesgrupper (Sanne mfl. 2004). Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002 støtter dette inntrykket. Hver sjettede gårdbruker forteller at de av og til eller ofte er plaget av nervøsitet, angst eller rastløshet. Like mange har følt seg «deprimert og nedfor, slik at de ikke orket noen ting».

Det som særlig bekymrer gårdbrukerne, er været og brukets økonomi. Slagregn og uvær eller langvarig tørke kan ødelegge avlingen. En av tre gårdbrukere har siste halvår vært så bekymret for været på grunn av frykt for avlingsskade og lignende at det virkelig har plaget dem. Forholdet mellom inntekter og utgifter på bruket skaper også hodebry for mange gårdbrukere. En av ti sier de *ofte* går rundt og bekymrer seg for brukets økonomi, mens knapt en av tre bekymrer seg «av og til». Sannsynligheten for å være plaget av denne typen bekymringer er lavere dersom bonden har en ekstern yrkestilknytning. Gårdbrukerne har blitt mye mer

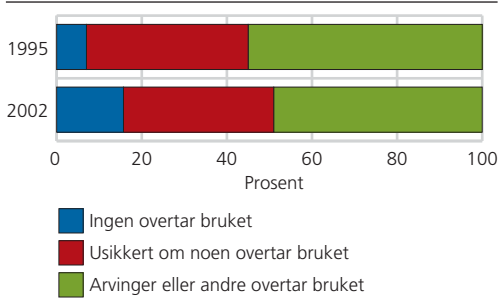
bekymret for brukets økonomi enn hva de var i 1995. På den annen side er fremdeles over halvparten av brukerne overhodet ikke bekymret.

Pessimisme for fremtiden

Internasjonale forhandlinger om friere handel med matvarer (WTO) – som vil føre til et svekket importvern og redusert intern støtte til jordbruket – har lenge skremt norske bønder. Synet på gårdens framtidige inntektsgrunnlag er ganske pessimistisk. Halvparten av gårdbrukerne trodde i 2002 at «inntektsmulighetene på bruket de neste fem årene» blir «dårligere enn i dag». En av tre tror inntekten holder seg «omtrent som i dag». Bare vel en av ti gårdbrukere er optimistiske og tror inntektsmulighetene på bruket blir «bedre enn i dag». Yngre brukere er mest optimistiske, nesten hver fjerde gårdbruker i alderen 30-39 år tror at inntektsmulighetene vil bli bedre. Synet på framtidig inntekt varierer lite med gårdstype, men kornbønder er noe mindre optimistiske enn andre gårdbrukere. Pessimismen har ikke tiltatt for dette sentrale, økonomiske spørsmålet siden svarfordelingen er omtrent den samme i 2002 som i 1995.

Gårdens skjebne ser likevel ut til å bli oppfattet som tiltagende usikker. På spørsmålet «Kommer noen arvinger eller andre til å overta bruket etter deg og drive det videre, slik det ser ut nå?» svarer halvparten av gårdbrukerne bekreftende i 2002. I ni av ti tilfeller er dette arvinger. En av tre mener det er usikkert om noen kommer til å drive bruket videre. Hver sjettede gårdbruker mener at driften sannsynligvis (11 prosent), eller helt sikkert (5 prosent), vil opphøre etter dem. I 1995 var det flere som var optimistiske enn i 2002 (figur 2). Gårdens skjebne synes dermed mer usikker for mange. Vi må huske at disse tallene gjenspeiler gårdbrukernes mer eller mindre realistiske forventninger om

Figur 2. **Gårdbrukernes syn på om noen vil overta bruket og drive det videre. 1995 og 2002. Prosent**

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

rekruttering og om at gården vil overleve i neste generasjon. I to av tre tilfeller der arvinger ikke ønsker å overta, er årsaken at dette ikke lønner seg for dem.

Pessimismen har etter alt å dømme fortsatt å prege landbruket etter 2002. Spørreundersøkelsen «Trender i norsk landbruk 2006» viste at om lag to av tre norske bønder hadde opplevd at inntektene fra gårdsbruket var blitt redusert de siste fem årene, og like mange forventet en ytterligere nedgang i inntektene fra bruket de neste fem årene. Likevel, pessimismen overfor den økonomiske utviklingen på bruket var enda større i 2002 enn i 2006. Den sterke pessimismen syntes å være noe på retur (Rye 2006). Vurderingen av husholdøkonomien var atskillig mer positiv, her var det «bare» en av fire bønder i 2006 som forventet at den ville utvikle seg i negativ retning, en noe lavere andel enn i 2002.

Generell tilfredshet

Intervjuet med gårdbrukerne ble avsluttet med følgende spørsmål: «Hvis du tar alt i betraktning, hvor tilfreds er du med livet ditt for tiden?» Svaret skulle gis langs en tidelt skala med 1) «svært utilfreds» og 10) «svært tilfreds» som ytterpunkter. Svaret

fra gårdbrukerne sier noe om deres subjektive (selvopplevde) livskvalitet. Figur 3 viser at de fleste gårdbrukerne velger relativt høye verdier, og det er svært få som plasserer seg på de tre-fire laveste. Hele en av tre gårdbrukere velger verdi 8 som dermed skiller seg ut som en klar favoritt.

Svarfordelingen har ikke endret seg vesentlig siden 1995. Det er imidlertid litt færre som har valgt de to høyeste verdiene i 2002, og livskvaliteten blant gårdbrukere ser dermed ut til å ha falt noe. Endringen kan være en ren metodeeffekt, i og med at andelen av intervjuene som foregikk per telefon – i motsetning til personlig besøk – var 50 prosent i 1995 og hele 90 prosent i 2002. I den videre analysen skal vi se både på andelen som har «lav» livskvalitet indikert ved at de har svart 1-5, og på gjennomsnittlig skår som i 2002 var 7,9.

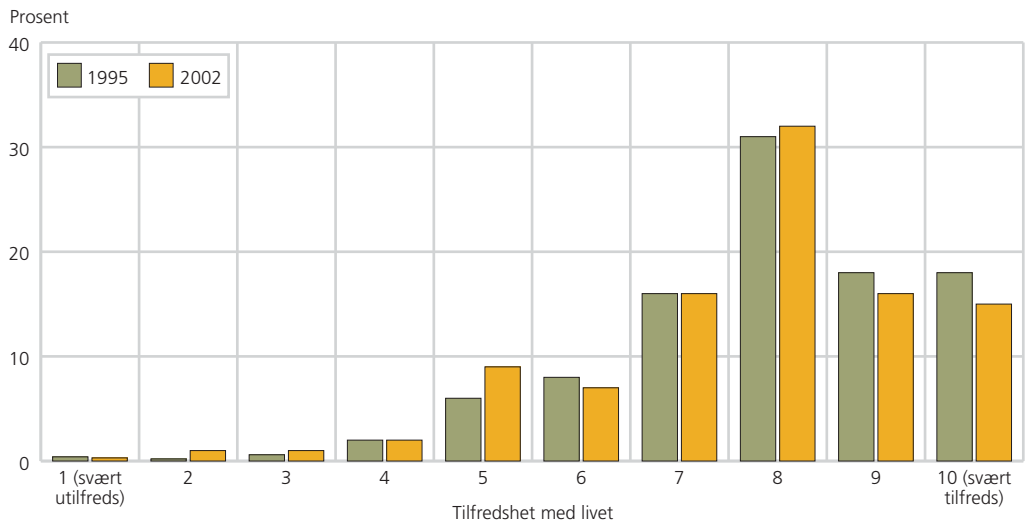
Livskvaliteten varierer til en viss grad med geografiske og strukturelle kjennetegn ved brukene. Gårdbrukere i Agderfylkene og i Rogaland har relativt høy livskvalitet – gjennomsnitt 8,1. Det samme gjelder småbrukere med under 50 mål. Melkebønder har litt lavere livskvalitet – gjennomsnitt 7,5 – enn brukere med andre hovedproduksjoner.

Alt i alt er det klare tegn til redusert subjektiv livskvalitet over tid i det norske landbruket. Dette bekreftes også i en multivariat analyse (Bjørnsen 2006). Færre bønder ga uttrykk for høy grad av tilfredshet med livet som bonde og med livet i sin alminnelighet i 2002 enn i 1995. Nedgangen har vært særlig sterk i perifere strøk av landet. Fallet har vært sterkest for tilfredsheten med livet som bonde.

Samme livskvalitet som andre?

Spørsmål om hvor tilfreds man er med livet, finnes i Verdiundersøkelsen 1996 (NTNU 1997) og i Den europeiske sam-

Figur 3. **Gårdbrukeres svarfordeling på spørsmål om hvor tilfreds de er med livet alt i alt. 1995 og 2002. Prosent**

Kilde: Levekårsundersøkelsene blant landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

funnsundersøkelsen 2002. Sammenlignbarheten med levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen er imidlertid begrenset. Verdiundersøkelsen hadde identiske spørsmålsformuleringer og svarmuligheter som i undersøkelsene av landbruksbefolkningens levekår, men her var hele 96 prosent personlig intervju. I Den europeiske samfunnsundersøkelsen avviker både spørsmål («Alt i alt, hvor tilfreds er du med livet nå om dagen?») og svarmuligheter («Ekstremt misfornøyd/ekstremt fornøyd», og skalaen var 0-10 i stedet for 1-10). I begge undersøkelsene kom spørsmålet dessuten tidligere i spørreskjemaet, og ble stilt i en annen sammenheng, noe som også kan påvirke svarene (Næss 2001).

Tidligere analyser basert på 1995-undersøkelsen vitnet om at landbruksbefolkningen hadde noe høyere livskvalitet enn andre (Rye 2000, Melberg 2003). Med forbehold for den begrensede sammenlignbarheten synes gårdbrukere i dag å

være om lag like tilfreds med livet som andre (Løwe 2004b).

Mulige forklaringer på variasjonene i livskvalitet

Livskvalitet har sammenheng med ulike sider av sosial integrasjon. Hele to av tre gårdbrukere som «ofte» føler seg ensomme, har lav generell livskvalitet (<6 på skalaen fra 1-10). Vi finner også relativt mange med lav livskvalitet blant enslige og aleneboende, blant dem som ikke har barn, og blant dem som mangler en fortrolig eller lokalt bosatt venn.

Gårdbrukere som har ektefelle eller samboer, har i gjennomsnitt høyere livskvalitet enn enslige. Det viser seg imidlertid at denne sammenhengen er betinget av ektefellens livskvalitet. Dersom ektefellens livskvalitet er lav (under 6 på skalaen fra 1-10), er gårdbrukerens livskvalitet i gjennomsnitt også lav. Mer enn hver tredje gårdbruker med en misfornøyd partner er selv misfornøyd (Løwe 2004c). Livs-

kvaliteten formes gjennom de gjensidige påvirkningene i paret. Nære relasjoner kan i mange tilfeller gi oss et ekstra løft, men de har også et smertebringende potensial, for eksempel hvis partneren rammes av en alvorlig sykdom. I landbruksbefolkningen ser det ut til at det først og fremst er mannens livskvalitet som er betinget av ektefellens livskvalitet. Knudsen (2001) ser dette funnet i sammenheng med «...mannsrollens isolerte karakter i moderne landbruk» (s. 83). En supplerende og mer generell tolkning er at kvinner har større tilgang til fortrolige og støttende relasjoner utenfor familien. Menn ser på sin side ut til å være mer avhengig av familien (i mange tilfeller ensbetydende med ektefellen) for tilgang til intimitet og sosial støtte (Barstad 2004).

Tilfredshet med livet ser også ut til å være sterkt avhengig av hvordan gårdbrukeren vurderer sin helsetilstand. Halvparten av dem som mener helsa er meget dårlig, har lav livskvalitet.

Hva med de økonomiske forholdenes betydning for livskvaliteten? Tidligere forskning har vist at gårdbrukernes *vurderinger* av inntekten har mer å si for livskvaliteten enn inntektsnivået i seg selv (Rye 1999). 2002-undersøkelsen viser at synet på inntekten fra bruket og synet på livet henger sammen, ved at de som er sterkt misfornøyd med inntekten (hver fjerde gårdbruker) har relativt lav livskvalitet. Blant dem som «ikke er tilfreds i det hele tatt» med inntekten fra bruket, er så mange som en av fire misfornøyd med livet. Det er også en sterk sammenheng mellom hvordan man vurderer husholdningens økonomi og den generelle tilfredsheten med livet.

Det er et interessant fenomen at gårdbrukere med arbeid utenfor bruket har høyere livskvalitet enn gårdbrukere som ikke har

slikt arbeid. I 2002 hadde vel en av fem gårdbrukere som bare arbeidet på bruket, lav livskvalitet, sammenlignet med en av ti av dem som også hadde arbeid utenfor. Det er ingen vesentlig forskjell mellom dem som har annet arbeid som biyrke eller som hovedyrke, det avgjørende er om man har annet arbeid. Blant den tiendedelen av gårdbrukerne som bare arbeider på bruket, men som ønsker de hadde en ekstern yrkestilknytning, har hele tre av ti lav livskvalitet (Løwe 2004b).

Gårdbrukere flest ønsker ikke egentlig å arbeide utenom bruket, men gjør dette av økonomiske årsaker (Løwe 2003). Sett på bakgrunn av dette er sammenhengen mellom deltidsbruk og livskvalitet noe uventet. En mulig årsak til at deltidsbøndene er mer tilfredse med livet enn heltidsbøndene, er det sosiale miljøet som en annen arbeidsplass byr på. Dette er særlig verdifullt for gårdbrukere fordi arbeidet på gården ofte er ganske ensomt (som vist tidligere). Vi vet dessverre ikke om det sosiale er avgjørende, men vi kan undersøke om det kan være helt andre årsaker til at gårdbrukere med yrke utenom også er de mest tilfredse. De som kombinerer driften med annet arbeid, kan for eksempel være mer tilfredse fordi de er yngre, har bedre helse og oftere er gift eller samboende, eller rett og slett fordi de har høyere samlet inntekt.

Multivariat modell

En statistisk modell der det tas hensyn til flere påvirkningsfaktorer, kan med større sikkerhet fortelle hvilke forhold som påvirker livskvaliteten blant gårdbrukere. Er det slik at arbeid utenfor bruket og andre forhold knyttet til sosial integrasjon har en selvstendig betydning for subjektiv livskvalitet? I tabell 5 er det satt opp en regresjonsmodell hvor tilfredshet med livet på en skala fra 1 til 10 er avhengig variabel. Forklaringsvariablene er yrkes-

tilpasning, gårdbrukers samlede inntekt, om melk er hovedproduksjon, opplevd helsetilstand, alder, sivilstatus, om man har venner, kjønn, ensomhet, syn på framtidig drift, feriemuligheter, syn på arbeidsmiljø og husholdsøkonomi (se tekstboks for definisjon av de ulike variablene). Modellen indikerer at en ekstern yrkestilknytning styrker gårdbrukernes livskvalitet, uavhengig av inntekt, produksjon, helse og andre faktorer. Nærmere bestemt øker livskvaliteten med 0,3 poeng dersom man har yrke utenom, «alt annet likt». Effekten er beskjeden, men synes å være større enn effekten av å ha en nær eller fortrolig venn eller å ha en tilfredsstillende økonomi. Et annet interessant trekk ved modellen er at inntekt ikke ser ut til å ha noen selvstendig innvirkning. Det som slår sterkest ut er – ikke overraskende – helsetilstand og ensomhet.

Resultatene av regresjonsanalysen må tolkes med stor forsiktighet. På grunnlag av slike tverrsnittsundersøkelser som benyttes her, er det umulig å ha noen sikker formening om hva som er årsak og virkning. For eksempel er det fullt mulig å tenke seg at opplevelsen av generell misnøye kan forsterke opplevelsen av ensomhet eller dårlig helse. Og selv om inntekt ikke har noen betydning i seg selv, kan inntekten ha en indirekte betydning for livskvalitet ved å påvirke graden av økonomisk tilfredshet.

Samsvarer funnene med annen forskning?

Hvordan stemmer disse funnene med annen norsk forskning på gårdbrukernes livskvalitet? I den gjengitte modellen er det forutsatt at sammenhengen mellom inntekt og tilfredshet er lineær, det vil si at tilfredsheten er jevnt stigende med økende inntekt. På grunnlag av 1995- og 2002-undersøkelsene finner imidlertid Bjørnsen (2006) at sammenhengen mellom husholdsinntekt og tilfredshet med livet er

u-formet, altså at tilfredsheten er lavest for dem med midlere inntekter. På grunnlag av 1995-undersøkelsen fant Rye (2002a) at inntektsnivået har liten betydning for bøndernes subjektive livskvalitet. Med referanse til et kvalitativt materiale forklares dette med at forventningene til materielt forbruk reduseres i tråd med forbrukerkapasiteten. Den tradisjonelle «nøysomhetskulturen» i bondenæringen bidrar til at de relativt lave inntektene er til å leve med. Men det er en grense for hvor langt tilpasningsevnen går. Hvis inntekten blir *kritisk* lav, får det også store konsekvenser for livskvaliteten. For gårdbrukerne skjer dette når gårdsbruket ikke lenger kan opprettholdes som før og brukeren må trappe ned eller finne seg et annet yrke. «[Pengene] betyr ingenting hvis en har nok. Har en for lite, betyr det alt.» (sauebonden Asbjørn, i Rye 2002a: 133).

Inntekten kan også slå negativt ut hvis den står i et misforhold til samlet arbeidsinnsats i og utenfor bruket. Knudsen og Melberg (1999) og Knudsen (2001) omtaler dette som *forholdstap*. Blant de mannlige gårdbrukerne innebærer lavt økonomisk utbytte i forhold til arbeidsinnsats lavere tilfredshet med livet (Knudsen 2001). For noen blir den lave timefortjenesten et symbol på manglende anerkjennelse fra storsamfunnets side. Den symbolske effekten av å være en lavinntektsgruppe («ingen setter pris på oss lenger») reduserer livskvaliteten (Rye 2000, 2002a). En lav timefortjeneste har i tillegg indirekte betydning ved å bidra til at gårdbrukerne må arbeide mer enn andre for å opprettholde samme levestandard. Mangelen på fritid oppleves som problematisk, ikke minst fordi den gjør barna skeptiske til å overta gårdsdriften (Rye 2002a: 43). Sikkerhet for at noen vil ta over, øker tilfredsheten med livet som bonde (Bjørnsen 2006).

Betydningen av sosial integrasjon bekrefte-tes av annen forskning. For eksempel viser Knudsen (2001) at hyppig kontakt med slektninger, naboer og andre i de sosiale omgivelsene er forbundet med høyere livskvalitet. At gifte/samboende er mest tilfreds, bekrefte-tes også av Marte Bjørnsen (2006). Antall barn har derimot en negativ innvirkning, sammen med dårlig helse.

Den positive innvirkningen av arbeid utenfor bruket er bekrefte-tes i flere tidligere analyser av 1995- og 2002-undersøkelse-ene (Knudsen og Melberg 1999; Knudsen 2001; Bjørnsen 2006). Sistnevnte finner at arbeid utenfor bruket bidrar til å øke den generelle tilfredsheten, men at slikt arbeid også reduserer tilfredsheten med livet som bonde. Man må likevel spørre seg om den positive sammenhengen kan skyldes andre forhold som det ikke er tatt tilstrekkelig hensyn til i undersøkelsen. I tillegg kommer de nevnte vanskelighetene med å trekke slutninger om årsaksspørsmål på grunnlag av tverrsnittsundersøkelser.

Rye (2001) diskuterer spørsmålet om hvorfor deltidsbøndene (det vil si de som har hovedyrke utenfor bruket) er mer tilfreds enn dem som bare arbeider på bruket. For noen er ønsket om å utvide det sosiale nettverket grunnen til at de arbeider utenfor bruket. Deltidsbøndene er mindre ensomme enn fulltidsbøndene. Rye konkluderer med at det først og fremst er deltidsbondens mulighet til å unngå problemene i det moderne landbruket som forklarer en høyere tilfredshet, det vil si problemer som ensomhet, dårlige fysiske arbeidsbetingelser og dårlig helse. Preferansene er imidlertid avgjørende. Deltidsbøndene som føler seg tvunget til å velge denne tilpasningen, enten av økonomiske eller andre grunner, har et tilfredshetsnivå som ikke skiller seg så mye fra fulltidsbonden.

Den økende andelen deltidsbønder kan forstås som et uttrykk for at mange klarer å finne en løsning som de er fornøyd med på problemene i landbruksarbeidet. På den annen side er det mange som helst vil være heltidsbønder. De som føler seg tvunget til en deltidsløsning, er ikke mer tilfreds enn gjennomsnittsbonden.

Velferdsmessig kan det derfor argumenteres for at det er viktig å legge til rette for begge løsninger, både heltids- og deltidstilpasningen. Disse bidrar sannsynligvis også til å realisere ulike målsettinger for den norske landbrukspolitikken. Deltidsløsningen kan være spesielt viktig med hensyn til målet om å ivareta spredt bosetting og kulturlandskapet i perifere strøk (Rye 2002b, se også artikkelen til Bjørnsen og Johansen i denne publikasjonen).

Konklusjon

Utviklingen i landbruket synes å ha vært forholdsvis negativ med hensyn til forskjellige sider ved opplevd livskvalitet i de seinere årene. Misnøyen har tiltatt på en rekke områder. Gårdbrukerne er mindre fornøyd med inntektene fra bruket, med livet som bonde og i noen grad også med livet i sin alminnelighet. Ensomhet ser ut til å være et økende problem, både målt ved fornøydhet med kontakter, gjennom spørsmål om ensomhet i arbeidssituasjonen og gjennom generelle spørsmål om ensomhet. Ensomheten er særlig utbredt i aldersgruppene over 40. Økningen i utbredelsen av ensomhet har skjedd på tross av at andelen enslige har endret seg lite, at flere arbeider utenfor bruket, og at betydelig flere rapporterer at de har fortrolige venner. Det virker rimelig å se disse utviklingstendensene som del av en generell marginaliseringsprosess av landbruksnæringen, med tilhørende pessimisme, usikkerhet og opplevelse av manglende anerkjennelse fra storsamfunnets side. Bekymringer for brukets økonomi,

Tabell 5. **Lineær regresjonsmodell for gårdbrukeres livskvalitet (hvor tilfreds man er med livet, skala fra 1 til 10). 2002¹**

Dårlig helse (subjektivt)	-0,8
Er ensom ofte/av og til	-0,7
Er gift eller samboer	0,4
Har tilfredsstillende fysisk arbeidsmiljø	0,4
Har yrke utenom bruket	0,3
Alder 40-59 år	-0,3
Har fortrolig eller lokal venn	0,2
Tilfredsstillende husholdøkonomi	0,2
Samlet inntekt (egen)	-
Hovedproduksjon melk	-
Kjønn (mann)	-
Er usikker/tviler på framtidig drift	-
Hadde verken fri eller ferie forrige år	-
Modellens forklaringskraft (R ²)	0,23

¹ «-» = ikke statistisk signifikant, ellers p<0,05.

Kilde: Torkil Løwe: Gårdbrukere flest fornøyd med livet, Samfunnsspeilet 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

framtid og skjebne tynger mange og stadig flere gårdbrukere. Samtidig er det grunn til å understreke at de fleste gårdbrukere tross alt er tilfredse med husholdningens økonomi og med tilværelsen generelt, på linje med befolkningen for øvrig

Referanser

Barstad, A. (2000): Hvem er de ensomme og isolerte? *Tidsskrift for Velferdsforskning* 3, 67-84.

Barstad, A. (2004): På isolerte, men mange er plaget av ensomhet, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Barstad, A. og O. Hellevik (2004): *På vei mot det gode samfunn?* Statistiske analyser 64, Statistisk sentralbyrå.

Bjørnsen H.-M. (2006): «Living conditions and subjective well-being of farmers: An ordered response analysis of regional differences over time», i Bjørnsen, H.-M.: Labour Supply and Living Conditions in Norwegian Farm Households, Series of

dissertations submitted to the Faculty of Social Sciences, University of Oslo, no. 49, Oslo: Department of Economics, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, Unipub.

Borgan, J.K. (2007): Høyest dødelighet blant ufaglærte menn, *Samfunnsspeilet* 2007, 3, Statistisk sentralbyrå.

Fjeldavli, E. og H. Bjørkhaug (2002): «Ensomme bønder – i klemme mellom arbeid og fritid», i Almås, R., M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.): *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 109-128.

Haller, M. og Hadler, M. (2006): How social relations and structures can produce happiness and unhappiness: An international comparative analysis, *Social Indicators Research* 75, 169-216.

Knudsen, K. og K. Melberg (1999): Livet i par: Subjektiv livskvalitet for henne og han på gården, *Sosiologisk Tidsskrift* 7, 91-111.

Knudsen, K. (2001): Samspill i paret: tilfredshet med livet for ektefeller på norske gårdsbruk, *Sociologisk forskning* 38, 67-90.

Layard, R. (2005): *Happiness. Lessons from a New Science*, London: Penguin Books.

Løwe, T. (1998): *Levekår i landbruket*, Rapporter 1998/25, Statistisk sentralbyrå.

Løwe, T. (2003): Lange arbeidsdager for gårdbrukeren, *Økonomiske analyser* 2003, 6, Statistisk sentralbyrå.

Løwe, T. (2004a): Bonden arbeider hardt for føden, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004b): Gårdbrukere flest fornøyd med livet, *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

- Løwe, T. (2004c): Livskvalitet og syn på fremtiden blant norske gårdbrukere, paper presentert på den nordiske sosiologkongressen i Malmö, august 2004 (upublisert).
- Melberg, K. (2003): *Landbruket som livsform: gårdbrukerparets levekår og livskvalitet*, Rapport 18/2003, Rogalandsforskning.
- NTNU (1997): *Verdiundersøkelsen 1996*, ISS-Rapport 49, NTNU, Trondheim.
- Næss, S. (2001): *Livskvalitet som psykisk velvære*, Rapport nr. 3, NOVA.
- Ringen, S. (1978): Moderasjon og vidløftighet i velferdsteorien, foredrag ved Symposium om livskvalitet, 15-18. oktober 1978, Aarhus Universitet.
- Rye, J. F. (1999): *Økonomi og livskvalitet blant landbruksbefolkningen. En kausalanalyse*, Rapport 2/1999, Senter for bygdeforskning.
- Rye, J. F. (2000): *Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra? En studie av sammenhengene mellom levekår og livskvalitet i landbruket*, Rapport 3/2000, Senter for bygdeforskning.
- Rye, J.F. (2001): *Why are part-time farmers so happy?* Paper nr. 2/2001, Norsk senter for bygdeforskning.
- Rye, J.F. (2002a): «Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra?», i Almås, R., M.S. Haugen og J.P. Johnsen (red.): *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 129-139.
- Rye, J.F. (2002b): Heltid eller deltid? En gjennomgang av bøndenes preferanser, *Landbruksøkonomisk Forum* 2002, 4, 5-16.
- Rye, J. F. (2006): Bønders syn på den økonomiske utviklingen innen landbruket («optimisme-barometer»). Utvikling 2002-2006, Notat nr. 1/2006, Norsk senter for bygdeforskning.
- Sanne, B., A. Mykletun, B. E. Moen, A. A. Dahl og G. S. Tell (2004): Farmers are at risk for anxiety and depression: The Hordaland Health Study, *Occupational Medicine-Oxford* 54, 92-100.
- Seim, S. (1989): «Livsmønster — livskvalitet», i Bø, O. og S. Seim (red.): *Aldring i kulturhistorisk og psykologisk perspektiv*, Norsk selskap for aldersforskning, Skriftserie nr. 1/1989.
- Veenhoven (1996): Developments in satisfaction research, *Social Indicators Research* 37, 1-58.
- Villa, M. (1999): Sosial kontakt i bygdene – familie, venner og naboer, *Tidsskrift for samfunnsforskning* 40, 442-466.

Definisjoner

Definisjon av variablene i regresjonsanalysen som er gjengitt i tabell 5:

Alle variablene er dikotome (har bare to verdier), med unntak av gårdbrukers samlede inntekt, som er kontinuertlig.

Dårlig helse: Har svart «meget dårlig» eller «dårlig» på spørsmålet «Hvordan vurderer du din helse sånn i alminnelighet. Vil du si at den er meget god, god, verken god eller dårlig, dårlig eller meget dårlig?» (5 mulige svar)

Er ensom ofte/av og til: Har svart «ofte» eller «av og til» på spørsmålet «Hender det ofte, av og til, sjelden eller aldri at du føler deg ensom?» (4 mulige svar)

Tilfredsstillende fysisk arbeidsmiljø: Har svart verdi 4, 5 eller 6 på en seksdelt skala (med 1 som «ikke tilfreds i det hele tatt» og 6 som «helt tilfreds») på spørsmålet «I hvilken grad er du tilfreds med det fysiske arbeidsmiljøet i din nåværende jobb på bruket?»

Har yrke utenom bruket: Har svart ja på spørsmålet «Har du inntektsgivende arbeid ved siden av ditt nåværende arbeid på bruket?»

Alder 40-59 år: Gårdbruker er i denne aldersgruppen, alle andre eldre er referansegruppe (både de som er yngre eller eldre enn dette).

Fortrolig venn: Svart ja på spørsmålet «Bortsett fra medlemmer av din egen familie, har du noen som står deg nær, og som du kan snakke fortrolig med?»

Tilfredsstillende husholdningsøkonomi: Har svart verdi 10 (svært tilfreds), 9, 8, 7 eller 6 på en 10-delt skala der 1=svært utilfreds på spørsmålet «Hvor tilfreds eller utilfreds er du med økonomien i din husholdning?»

Hovedproduksjon melk: Melkeproduksjon «er arbeidsmessig den viktigste produksjonen på bruket» i motsetning til husdyrhold, kornproduksjon, annen planteproduksjon eller annen produksjon.

Er usikker/tviler på framtidig drift: Har svart «nei, sannsynligvis ikke» eller «usikkert om noen kommer til å drive bruket videre» på spørsmålet «Kommer noen arvinger eller andre til å overta bruket etter deg og drive det videre?» Andre svaralternativer «Ja, arvinger» og «Ja, andre».

Hadde verken fri eller ferie forrige år: ingen feriedager og ingen fridager utenom helg og ferie i 2001.

**Tema 3.
Framtidsutsikter, rekruttering
og rammebetingelser**

Magnar Forbord og Hilde Bjørkhaug, Norsk senter for bygdeforskning

Rekruttering til landbruket – hva mener organisasjonene og forvaltningen?

Introduksjon

Temaet for denne artikkelen er rekruttering til landbruket og virkemidler i den sammenhengen. For å få en forståelse av rekruttering til landbruket og faktorer som påvirker dette, er det nødvendig å diskutere innholdet i begrepet landbruk. Landbruk kan utøves på flere måter. Begrepet «landbruk» kan også oppfattes ulikt. I tillegg er begrepet i endring. Det betyr at rekruttering ikke bare blir et spørsmål om å stimulere mennesker til å gå inn i et landbruk med et bestemt innhold, men også hva landbruket er, hva det kan bli, og hvordan det påvirkes av de menneskene som rekrutteres, og av de politiske og forvaltningsmessige virkemidlene.

I denne artikkelen skal vi ta utgangspunkt i politiske initiativ for å påvirke rekrutteringen og vise hvordan sentrale aktører i landbruket i dag definerer landbruket og ser på rekrutteringen. Spørsmål er blant annet: Hva er egentlig landbruk? Hva kjennetegner et «ønskverdig» land-

bruk? Hva slags egenskaper bør framtidens bønder ha? Hvilke virkemidler er aktuelle og ønskelige? Hvilken betydning har for eksempel kompetanse og lover? Er det andre forhold som virker inn?

Rekruttering som begrep

Ordet rekruttering betyr «ny vekst» eller «gjenvekst» (Webster's 1989). I en samfunnsmessig sammenheng betyr rekruttering at nye medlemmer kommer inn i en gruppe, organisasjon eller lignende. Rekruttering kan foregå systematisk og formelt som i det militære, eller mer uformelt, «taust» og tilsynelatende tilfeldig. I landbruket foregår det til stadighet rekruttering, selv om tallet på gårdsbruk synker med 3-4 prosent hvert år (Statistisk sentralbyrå 2006). Hvis vi sier at eiertiden for gårder er 30 år i Norge, skjer det omtrent 1 800 overdragelser i året på gårder som er i aktiv drift (det vil si mottar produksjonstillegg).¹ Dette betyr at hver dag kommer det inn noe over fem nye medlemmer («rekrutter») til landbruket. At det er enda

¹ Antallet aktive jordbruksbedrifter var i 2005 53 200 (Statistisk sentralbyrå 2006). Det totale tallet på landbrukseiendommer er om lag tre ganger høyere. I 2000 var det i Norge i alt 183 000 bebygde landbrukseiendommer. 26 prosent av disse, særlig eiendommer med mindre enn 50 dekar jordbruksareal, var ubebodd (Statistisk sentralbyrå 2002).

Takk

Forfatterne ønsker å takke kolleger i prosjektet, Jahn Petter Johnsen og Reidun Heggem, for gode innspill til artikkelen. Vi takker også redaktørene av denne publikasjonen, Anders Barstad og Kari Skrede, for viktig rettleiding og gode kommentarer til arbeidet.

Boks 1. Fakta om de tre lovene

Odelstloven

Odelstloven er en familierett og gir familiemedlemmer/slekt fortrinn ved overdragelse/ervert av landbrukseiendom som det hviler odel på. Trolig er andelen odelsjord i Norge 80-85 prosent. Andelen odelseiendommer er noe lavere, om lag 75 prosent. Det har vært gjort endringer i odelsloven over tid. Nåværende lov ble vedtatt i 1974. En viktig endring da var at kvinner ble likestilt med menn når det gjaldt odelsrekkefølgen. Andre viktige bestemmelser i odelsloven er krav til eiendomsstørrelse (minst 20 dekar jordbruksareal, 100 dekar skog), hevdstid (20 år), avgrensning av odelskretsen (rett stadigende linje fra eier samt linjen til søsken av eier), løsningsstid (1 år), regulert pris (odelstakst, ved overdragelse innenfor familien også åsetesavslag) og bo- og driveplikt. Kilde: Forbord (2006).

Jordloven

Jordloven av 1928 hadde først og fremst til formål å sikre jord til de som hadde behov for det, blant annet til bureising. Loven av 1956 hadde rasjonalisering av jordbruket som hovedformål, blant annet gjennom statlig forkjøpsrett og forbud mot deling av jord. Dagens lov av 1995 har et mer variert formål: «Legge til rette for at jordarealene i landet med skog og fjell og alt som hører til, kan bli brukt på den måten som er mest nyttig for samfunnet og de som har yrket sitt i landbruket.» Deling av landbrukseiendommer uten samfunnets samtykke og vanhevd er fremdeles ikke lov. Det er et mål å legge til rette for en variert bruksstruktur ut fra forholdene i et område der hensynene til bosetting og driftsmessig gode løsninger sidestilles. Det skal også tas hensyn til kommende generasjoner, miljø og kulturlandskap, og liv, helse og trivsel for mennesker, dyr og planter. Kilde: Forbord (2006).

Konsesjonsloven

Omsetning av landbrukseiendom der kjøper ikke har odel, er regulert ved at det kreves konsesjon fra det offentlige. Også her gjelder kravet eiendommer over 20 dekar jordbruksareal eller 100 dekar skog. Ved vurdering av om kjøper skal få konsesjon, skal myndighetene (fra 1. januar 2004 kommunen) skjele til at formålet med loven er å oppnå et effektivt vern om landbrukets produksjonsarealer og eier- og bruksforhold som er mest gagnlige for samfunnet. Blant annet skal en tilgodese behovene til framtidige generasjoner, landbruksnæringa, behovet for utbyggingsgrunn, hensynet til miljøet, allmenne naturverninteresser og friluftinteresser, og hensynet til bosettingen. Andre krav for å gi konsesjon er bo- og driveplikt, at prisen tilgodeser en samfunnsmessig forsvarlig prisutvikling, og at erververen er skikket. Konsesjon kan nektes dersom eiendommen skal brukes til fritidsformål. Kilde: Forbord (2006).

flere som går ut av landbruket daglig, er en annen sak som ikke er tema for denne artikkelen.

Rekruttering til landbruket har historisk sett ikke vært resultat av systematisk søk etter en rekrutt.² Fortsatt er det oftest slik at rekrutter til landbruket «fødes» inn i

virksomheten. Hvem som skal rekrutteres, hvordan og hvorfor er ikke gjenstand for mye debatt. Det som kanskje diskuteres, er tidspunktet for overdragelsen, pris og andre praktiske forhold rundt en overdragelse. Selvfølgelig kan det skje endringer mellom rekruttens fødsel og overdragelse som gjør at en må lete etter en ny rekrutt,

²Grunnen til at rekruttering til landbruket i Norge i så stor utstrekning oppfattes som identisk med overdragelse, er at norske bønder (de som rekruttene skal erstatte) i stor utstrekning er selveiere og samtidig vanligvis er hovedarbeidskraften på gården eller driftsenheten. Således er det vanskeligere å betrakte for eksempel tilfeldig sesongarbeidskraft som rekruttering til landbruket. Derimot kan det være lettere å anse sesongarbeidere som vender tilbake år etter år som rekruttering til landbruket. Rekruttering innebærer altså en viss stabilitet (regelmessighet og varighet) i forholdet mellom den som går inn (rekrutten), og det denne går inn i (i vårt tilfelle landbruk).

eller at slike eventuelt melder seg. Dette har sammenheng med at vi i Norge har en odelslov (se boks 1).³ Denne er over 1 000 år gammel (Gjerdåker 2001). Tilstedeværelsen av uformelle normer, at det har vært og fortsatt er tradisjon med familieoverdragelse innenfor landbruket, virker også inn (Gulliksen 1999). Dette kan bety at rekrutteringen på gårdsbrukene er preget av tradisjoner og tause forventninger og i mindre grad av «rasjonell» gjennomtenkning og åpen dialog mellom de involverte parter. Disse prosessene kan være særegne for hvert gårdsbruk, for eksempel er det funnet forskjeller i holdninger og praksis med hensyn til kjønn (Bjørkhaug og Heggem 2005; Bjørkhaug 2006).

Det er også helt klart at politikk og forvaltningsmessige forhold påvirker rekruttering. Vi har allerede nevnt odelsloven. Jordloven, konsesjonsloven og hovedavtalen mellom staten og bondeorganisasjonene er også eksempler på måter å strukturere og regulere omgivelsene for de enkelte bruk på.

Disse ordningene påvirker hva som er mulig å gjøre på det enkelte bruk, og derigjennom også rekrutteringen. Vi vet at mulighetene for inntekt spiller inn, og utformingen av landbrukspolitikken influerer sterkt på mulighetene for inntekt på norske gårdsbruk.⁴ Et annet forhold som virker inn, er selvsagt hvordan rekrutt, men også overdrager, ser på mulighetene for et akseptabelt sosialt liv ved å gå inn i landbruket. Her kommer slike ting som muligheter for ferie og fritid og kontakt med andre mennesker i løpet av arbeids-

dagen inn (Rye 2000; Fjeldavli og Bjørkhaug 2002), se også artiklene til Barstad og Løwe, Heggem og Bjørkhaug samt Melberg i denne publikasjonen. Også slike forhold påvirkes eller forsøkes påvirket gjennom landbrukspolitikken (Forbord og Johnsen 2004). I tillegg kommer faktorer som status og prestisje. Dette er faktorer som landbrukspolitikken har begrenset styring over, men som i stor grad også beror på omgivelsene rundt det enkelte gårdsbruk (Farstad 2006). Rekruttering henger slik sett sammen både med forhold på den enkelte gården og med forhold utenfor gården.

Er det etisk å stimulere tilgangen av dyktige næringsutøvere i landbruket hvis det viser seg å ikke være behov for så mange, eller at det landbruket en har kvalifisert seg for, viser seg å ha endret seg kraftig? For eksempel var det i den nye landbrukspolitikken av 1992-93 atskillig kritikk av den forrige landbrukspolitikken (av 1976-77) for å ha skapt urealistisk optimisme og rekruttering til landbruket (St.prp. nr. 8 1992-93). I det hele tatt, det kan være grunn til å være oppmerksom på hva «rekruttene» har behov for og ønsker seg, og ikke bare hva «landbruket» trenger.⁵ Dette viser også at det kan være fruktbart å ha et bilde av «verden» som dynamisk når en skal vurdere rekruttering til landbruket. I stor grad handler rekruttering om framtid og dermed endring. Dette stemmer også bra med betydningen av ordet rekruttering – «ny vekst» eller «gjenvekst». Det er altså ikke snakk om ren utskiftning av utslitte deler i et system for at dette skal fortsette å fungere uendret. Rekruttering innebærer

³ Norge er ikke det eneste landet som har lovbestemmelser som ligner en odelslov. Også Island, Færøyene, Sveits, Østerrike og enkelte «länder» i Tyskland har arvelovgivning med elementer som ligner den norske odelsloven (Gjerdåker 2001; NOU 2003: 26).

⁴ En av begrunnelsene for beslutningen om å trappe opp inntektene i landbruket i 1975 var at gjennomsnittsalderen i næringa var blitt uønsket høy, med andre ord var det et rekrutteringsargument bak den nye landbrukspolitikken fra midten av 1970-tallet (St.meld. nr. 14 1976-1977; Almås 2002; Forbord og Johnsen 2004).

⁵ Dette er en av grunnene til at det forskningsprosjektet som har frembrakt denne artikkelen, ble kalt «Rekruttering til landbruket – et spørsmål om landbrukets rekrutter eller rekruttene landbruk?»

også potensiell endring av systemet – i dette tilfellet landbruket.

Å finne politiske eller organisatoriske tiltak for rekruttering til landbruket er viktig. Men forståelsen av problemet er også viktig. Fenomenet rekruttering til landbruket må settes inn i en sammenheng. Et spørsmål er for eksempel hva en mener med begrepet landbruk. Utvalg for likestilling og rekruttering i landbruket (1998) opererte med begrepet «aktivt landbruk», det vil si at landbruket defineres som noe en lever av og ikke for. I en slik definisjon faller trolig mange av dem som blir rekruttert gjennom tiltaket «gardsbruk. no» ut, og trolig ekskluderes også mange av de personer og grupper Lønning (2000) foreslår det skal bli lettere å skaffe seg landbrukseiendom for. Dette er fordi landbruket for disse gruppene ikke er noe en skal leve av (næringsvirksomhet), men for (for eksempel rekreasjon). Følgelig kan det være nødvendig å diskutere landbruksbegrepet før en går inn i en debatt om rekruttering og rekrutteringstiltak i landbruket. Ett landbruksbegrep kan aktualisere visse tiltak. Et annet landbruksbegrep kan gjøre andre tiltak mer aktuelle.

Landbrukets Utredningskontor AS gjennomførte i 1996 og 1997 prosjektet «Faktorer som påvirker rekruttering til landbruksyrket – ulikheter mellom kjønn». Dette resulterte i tre rapporter, en om odelsberettigede, en om landbruksskoleelever og en mer oppsummerende og utdypende om rekruttering til landbruket (Eldby 1996, 1997). Ved jordbruksoppkjøret i 1997 ble det nedsatt et utvalg for

likestilling og rekruttering i landbruket (Utvalg for likestilling og rekruttering i landbruket 1998). Utvalget hadde representanter fra ulike organisasjoner i landbruket, flere departementer, fylkesmannen og kommunene og ble ledet av Landbruksdepartementet. Utvalget foreslo tiltak på flere områder, blant annet at det ble innført ordninger med etablerings-tilskudd til yngre bønder, førtidspensjonering for eldre bønder og avkorting av produksjonstillegg ved 67 år samt etter- og videreutdanningstilbud og mer kunnskap om hvordan juridiske virkemidler påvirker rekruttering.⁶ Ordning med førtidspensjonering ble vedtatt ved jordbruksoppkjøret i 1998, og utvalgets synspunkter var viktige ved utforming av ny landbrukspolitikken (St.meld. nr. 19 1999-2000). Blant annet er det i denne meldingen et eget kapittel og egne målsettinger om rekruttering. De to temaene rekruttering og likestilling behandles for øvrig i samme kapittel og utgjør til sammen ett av målene i den nye landbrukspolitikken. Tidligere meldinger og proposisjoner har vært mer indirekte i omtalen av rekruttering (Forbord og Johnsen 2004). Blant annet inspirert av kompetansereformen på 1990-tallet ble det ved jordbruksoppkjøret i 2000 bevilget 5 millioner kroner til et kompetanseutviklingsprogram for landbruket (St.prp. nr. 82 1999-2000). Her settes altså kvalitative egenskaper ved bøndene på dagsorden og indikerer at rekruttering ikke bare handler om antall. I kjølvannet av dette ble det igangsatt en rekke etter- og videreutdanningkurs i landbruket (EVU-kurs). Vi kan derfor si at (de sentrale) myndighetene i landbruket fra slutten av 1990-tallet inn-

⁶ Utvalget anbefalte følgende mål for rekruttering: «At forholdene ligger til rette slik at det er god tilgang på dyktige næringsutøvere som ønsker å drive et aktivt landbruk». Utvalget anbefalte sju strategier for å nå målet. Disse omfattet økonomiske tiltak, tidligere generasjonsskifte, velferd, utdanning/kunnskap og kompetanseheving, innflytelse, holdningsskapende arbeid/informasjon samt videre kunnskapsinnhenting og utredninger. Vi kan legge merke til at målet, slik det er formulert, egentlig ikke er et mål, men en beskrivelse av en ønsket tilstand.

førte i hvert fall tre typer virkemidler for å påvirke rekrutteringen: *økonomiske virkemidler*, *juridiske virkemidler* og *kompetansemessige virkemidler*. Etableringstilskudd til yngre bønder og førtidspensjonering er typiske økonomiske tiltak. Økning av minstearealet for konsesjon og odel er et klart juridisk virkemiddel, mens etter- og videreutdanningstilbud er et typisk kompetansetiltak.

Til tross for disse virkemidlene har det etter 2000 kommet innlegg blant annet fra forskerhold om at inngangen til landbruket er for «smal». Rekrutteringen er for intern. Mennesker og grupper med svak eller ingen forbindelse til landbruk, men som kunne tenke seg en landbrukseiendom, «slipper ikke til» (Lønning 2000). Det kan bety at politikk og virkemidler som ble utformet for ti år siden ikke trenger å være like godt egnet i dag, når både landbruk og rekrutterer er i endring. At regjeringen i 2001 satte ned et utvalg for å utrede odelslovgivningen, viser interessen hos politikere og myndigheter for å se på mulighetene for «flere veier inn i landbruket» enn den tradisjonelle via slekt og familie (NOU 2003: 26). Hittil har imidlertid ikke denne utredningen gitt seg utslag i konkrete endringer i lovgivningen. På den annen side har det fra flere hold en stund vært drevet prosjekter for formidling av ledige landbrukseiendommer (Mæland og Lønning 2005; gardsbruk.no 2006), noe som også kan sees på som et rekrutteringsvirkemiddel.

Rekruttering til landbruket har blitt satt på dagsorden av organisasjoner og myndigheter flere ganger opp gjennom årene. Årsakene til at temaet har blitt tatt opp, har variert. Noen ganger har bekymringen vært *antallet* nye personer som går inn i næringa, noe som har slått begge veier. På 1970-tallet var en bekymret for at for få gikk inn i næringa. På 1990-tallet var en

opptatt av at det ikke måtte bli for mange som gikk inn. Men ofte har bekymringen gjeldt *kvaliteter* ved de som går inn. På 1970-tallet var en urolig, dels for den lave kvinneandelen, dels for alderssammensetningen. Bekymringen for kvinneandelen har egentlig vært der hele tiden siden. På 1990-tallet begynte en også å uroe seg for rekrutteringen til bygdene og ikke bare landbruket. På 2000-tallet var en bekymret for at rekrutteringen til landbruket var for smal sosialt sett – for få nye grupper «utenfra» kommer inn. Personer som vil utvikle næringsvirksomhet med basis i landbruksressurser eller rett og slett «bare» bo på en landbrukseiendom, har vanskelig for å komme inn, har det blitt hevdet.

Hva sier organisasjoner og myndigheter?

Hva dokumenter sier og forskere mener kan være interessant i debatten om rekruttering til landbruket. I denne artikkelen retter vi imidlertid hovedfokuset mot hva organisasjoner og myndigheter mener om spørsmålet. Slike aktører kan ha direkte innvirkning på rekrutteringen gjennom at de utformer og forvalter virkemidler, driver kampanjer og opplæring og gjennomfører prosjekter. Vi har intervjuet sentrale personer i tre viktige organisasjoner og i forvaltningen. De er valgt enten fordi de representerer relevante interesser og selv til dels driver tiltak for rekruttering, eller fordi de har som oppgave å sette landbrukspolitikken ut i livet (forvaltning). Det er tre organisasjoner: Norges Bondelag, Norsk Bonde- og Småbrukarlag og Norges Bygdekvinnelag. Fra forvaltningen er det Landbruks- og matdepartementet. I tillegg til å representere landbruket på nasjonalt nivå er de to førstnevnte organisasjonene interessante i denne sammenheng også fordi de er parter i jordbruksforhandlingene hvor viktige virkemidler i landbruket vedtas. Vi har sett at noen av disse angår

rekruttering. Den tredje organisasjonen er viktig fordi den også representerer kvinner som er tilknyttet landbruket, og er opptatt av andre sider av landbruket enn det rent næringsmessige. Disse fire aktørene utgjør derfor tyngde og er autoriteter innenfor landbruket. Det de uttrykker, beslutter og iverksetter, har betydning for hvilket landbruk vi får.

Vi formidler disse aktørenes svar på spørsmål som: 1) hvilken bonde og hvilket landbruk ønsker de seg, 2) hva er viktig for rekrutteringen til landbruket, og 3) hvilke virkemidler er egnet og/eller ønskelige? I denne sammenheng er vi blant annet opptatt av hvordan bestemte lover i landbruket (odelsloven, konsesjonsloven og jordloven) virker inn på rekrutteringen

og tilvekst av nye grupper til landbruket. Vi er også opptatt av synet på kompetanse og betydningen av former for opplæring, samt hvordan den generelle økonomiske situasjonen i næringa påvirker rekrutteringen. Hva ansees som problemer? Hva betraktes som vesentlig og ønskelig med tanke på rekruttering og landbruk? Vi skal se at de fire aktørene har noe ulike syn når det gjelder disse spørsmålene, men også at det er noen sammenfall.

Den metoden vi har benyttet for å skaffe opplysninger, er halvstrukturerte, personlige intervjuer. Vi har valgt, eller har blitt ledet til disse informantene ut fra at de arbeider med oppgaver eller prosjekter som på en eller annen måte gjelder rekruttering, eller fordi de representerer aktø-

Boks 2. Fakta om de fire aktørene

Landbruks- og matdepartementet

Landbruks- og matdepartementet har ansvar for matpolitikken og landbrukspolitikken vedtatt av Stortinget. Matpolitikken skal sikre forbrukerne trygg mat av riktig kvalitet. Landbrukspolitikken omfatter blant annet arealforvaltning, jord- og skogbruk, husdyrhold, utvikling av nye næringer med utgangspunkt i landbruket og kunnskapsgrunnlaget. Departementet skal blant annet sørge for at lover på landbruksområdet (jordloven, odelsloven, konsesjonsloven med mer) etterleves. Kilde: www.regjeringen.no/nb/dep/lmd/dep/ansvarsomraader.html?id=652

Norges Bondelag

Norges Bondelag er den største fagorganisasjonen for bønder i Norge og har rundt 60 000 medlemmer. Formålet er blant annet å samle alle som kjenner seg knyttet til bondeyrket, fremme felles saker, trygge landbruket og ivareta bygdens interesser. For å realisere målene arbeider organisasjonen for at det enkelte medlem får slike vilkår at han/hun finner seg til rette i sitt yrke og i bygda, at næringa oppnår full likestilling økonomisk, sosialt og kulturelt, og utvikle og sikre bygdesamfunnet. Kilde: www.bondelaget.no/

Norsk Bonde- og Småbrukarlag

Norsk Bonde- og Småbrukarlag er en medlemsorganisasjon for landbruks-, bygde- og distriktspolitikk. Organisasjonen har om lag 8 000 medlemmer. Formålet er blant annet å arbeide for å skape et aktivt og levende nærings- og kulturliv på bygdene og i distriktene med landbruket i sentrum. Organisasjonen skal fremme all næringsutvikling på bygdene og i distriktene basert på forsvarlig og bærekraftig bruk av naturressurser og menneskelige ressurser. Kilde: www.smabrukarlaget.no/

Norges Bygdekvinnelag

Norges Bygdekvinnelag arbeider for kvinnenes og bygdens interesser. Medlemstallet er 16 000. Bygdekvinnelaget er en møteplass for kvinner som ønsker å dyktiggjøre seg selv og bidra til utvikling av levende lokalsamfunn. Formålet er å samle alle kvinner som føler tilknytning til primærnæringene og bygdemiljøet, og ivareta bygdefolkets økonomiske, sosiale og kulturelle interesser. Satsingsområder er blant annet kultur, mat og miljø. Kilde: www.bygdekvinnelaget.no/

ren mer bredt (generalister eller ledere). Intervjuene varte omtrent 1 til 1,5 timer og ble gjennomført høsten 2004. I Landbruks- og matdepartementet gjennomførte vi et gruppeintervju med tre informanter: en spesialrådgiver, en ekspedisjonssjef og en ekspert på landbruksjus, særlig odelslovgivningen, det vil si at alle er profesjonelle representanter i sine respektive stillinger og ikke tillitsvalgte eller politiske ledere. I Bygdekvinnelaget intervjuet vi en person (generalsekretæren), mens vi både i Bondelaget og Bonde- og Småbrukarlaget gjorde to individuelle intervjuer, ett med generalsekretæren og ett med en person som jobbet mer direkte med spørsmål knyttet til rekruttering. Vi mener at de vi har intervjuet, i stor grad representerer aktørenes syn på det temaet vi er opptatt av, selv om det også kommer fram mer personlige oppfatninger i intervjuene.⁷

Hva er landbruk, og hvem er bøndene?

Som vi var inne på, kan innholdet i begrepet landbruk variere. Landbruket som næring har stadig måttet omstille seg i takt med nye politiske signaler, krav og betingelser for ulike driftsformer. Hva landbruket skal være, er et sentralt spørsmål med tanke på rekruttering. I en tekstanalyse av offentlige landbrukspolitiske dokument identifiserte Forbord og Johnsen (2004) tre distinkte bondetypologier med utgangspunkt i politisk retorikk fra tre ulike perioder etter 1970. «Den statsgaranterte produktivisten» fra 1970-tallet var en av disse typene der idealer for det norske landbruket var effektiv produksjon, en produksjon der staten i stor grad var garantist for bondens produksjon og inntekt. Denne ble i de politiske dokumentene erstattet med «den markedsorienterte

entreprenøren» på 1990-tallet. Bøndene ble i større grad introdusert for krav om å være markedstilpasset. Basis var likevel i landbruksproduksjonen. «Den multifunksjonelle produsenten av fellesgoder» er det ferskeste produktet av landbrukspolitiske ideal. Nytenkende bønder som er dyktige til å ta i bruk ressursgrunnlaget på bruket på nye måter, blir premiært gjennom ulike ordninger. Hvordan disse typologiene kommer til uttrykk og vektlegges i landbrukspolitikken, har betydning for rekrutteringsspørsmålet. Rekruttering til et (mono)produktivistisk landbruk vil være forskjellig fra rekruttering til et multifunksjonelt (eller multiproduktivistisk) landbruk. De ulike informantene ble presentert for typologiene. Jevnt over var det stor enighet om at typologiene ga et godt bilde av politikken i de aktuelle tidsrommene, og at det også har skjedd en forholdsvis stor endring i synet på hva som er en bonde. Det er interessant å merke seg noen av variasjonene i syn på hva som er realiteten og konsekvensen av de retoriske endringene i politikken.

Fra Bondelagets (NB) ståsted kommer det fram at volumproduksjon er og bør være kjerneaktiviteten for landbruket:

NB: *«Det var mer volumorientert før. Men en må jo utvikle det nye uten å forkaste det bestående. Det daglige brød for Kari og Ola Nordmann vil fortsatt være gjenstand for volumproduksjon, sånn vil det være. Men så må vi utvikle det nye i tillegg, mangfoldet, spesialiteter, nisjer. Det ser jo ut for at markedet er modent for det, i alle fall segmenter av det.»*

Informanten fra Norsk Bonde- og Småbrukarlag (NBS) anerkjente retorikken, men

⁷Utgangspunktet for intervjuene var spørsmålet om hvordan et knippe lover (odelsloven, konsesjonsloven og jordloven) virker inn på rekrutteringen til landbruket. Samtalen kom imidlertid ganske raskt inn på hva landbruk er, og hva som kan regnes for landbruk. Vi tolker dette som en bekreftelse på at det er vanskelig å se for seg en bonde og diskutere rekruttering uten at en også har en oppfatning av aktiviteten landbruk.

mente likevel at realiteten for den norske bonden fremdeles er slik at det er den markedstilpassede produsenten fra 1990-tallet som har de beste vilkårene. Det kan være vanskelig å realisere andre former for landbruk.

NBS: «Noen gir opp fordi det blir for vanskelig sammenlignet med det å investere i et strømlinjeformet fjøs eller i en strømlinjeformet produksjonskjede der en i realiteten er en markedstilpasset bulkprodusent. Så er det andre som legger rettesnora for seg sjøl, som er med og satser og tør, mens andre kanskje tenker at det er vel ikke først og fremst volumet som avgjør her, men det er muligheten til å utnytte ressursene. Og da kan det være at det er begrensninger, at noe så enkelt som skiltreglene til Statens veivesen blir et problem for noen (...).»

Informanten pekte også på en del andre barrierer utradisjonelle produsenter må overkomme for å realisere sine ideer. Variasjon i Mattilsynets kompetanse og håndtering var et annet eksempel som ble trukket fram.

NBS: «Det finnes sikkert mange ting som hver for seg kanskje ikke virker så veldig stort, men som i sum kan være med på å begrense muligheten for å drive med alternative produksjoner. Dette er gjerne folk som er i gang, kanskje, med en produksjon, men som vil prøve å utvikle noe nytt. Det at en klarer å utvikle noe nytt, fanger kanskje større interesse enn det å rekruttere til den tradisjonelle produksjonen.»

Det er interessant å se hvordan den nye politikken også kan oppleves som et potensial for nye grupper eller økning av eksisterende grupper. Selv om informanten i Bygdekvinnelaget (NBK) ikke tror at volumproduksjonen står for fall, ser hun på mulighetene en differensiert

politikk kan ha, for eksempel for kvinner i landbruket.

NBK: «Vi vil få noen få store som har noen tusen mål, og som driver bulk, og så vil vi få disse som er sterkt opptatt av kultursida. Der tror jeg kvinnene vil komme sterkt. De vil ta over gårdene og prøve å utvikle slike prospekter. Dette vil nok gå i trender. Men det å være bonde, det tror jeg vil bli forbundet med det moderne, kall det drømmesamfunnslandbruket.»

Hva som er landbruk, henger som vi har sett gjerne sammen med hvilket «mulighetsrom» en opplever at bøndene opererer innenfor. Som landbruk er heller ikke en bonde en gitt størrelse med et bestemt innhold. Ut fra intervjuene ser vi at hva som oppfattes som bondens kvaliteter, og hva han eller hun bør inneha av egenskaper, varierer med nettopp oppfatninger av hva som er landbrukets oppgaver. Ut fra dette kan vi si at det vil være behov for ulike typer rekrutter.

Ut fra intervjuene synes det mulig å identifisere to typer bønder ut fra hva hun eller han gjør. Det går et skille mellom en jordbrukertype og en mer multifunksjonell aktør. Jordbrukeren er den som driver med jorden, en forvalter av jorden og sin egen eiendom. De ulike aktørene vi intervjuet, skiller seg ikke i stor grad ut når det gjelder dette spørsmålet, men de har litt ulik oppfatning av hvilke sider ved bonderollen som gir status, og som det skal legges vekt på. I Mat- og landbruksdepartementet ønsker de å komme bort fra et smalt landbruksbegrep. Bonde- og Småbrukarlaget samt Bygdekvinnelaget synes å være mer åpne for en utvidet og mer mangfoldig oppfatning av bonden slik som sitatene ovenfor indikerer. En bredere definisjon kan bidra til å synliggjøre kvinners innsats og ønsker på norske gårdsbruk som en legitim del av landbruksarbeidet

(Heggem og Bjørkhaug 2005; Bjørkhaug m.fl. 2006).

Er det å bli bonde noe som kan læres gjennom formell utdanning? Vi ser i den følgende analysen på hvordan kunnskapen om å drive landbruk henger sammen med bildet av bonden.

Kompetanse og læring

En ting er hva som vil være «bra» og «riktig» kunnskap for en bonde. En annen ting er hvordan denne kunnskapen skal erverves, og om de juridiske virkemidlene (odelsloven, konsesjonsloven, jordloven) skal ha bestemmelser om dette. Informanten fra Bygdekvinnelaget pekte på egnethetsvurdering ved konsesjonsbehandling som et interessant tema, ikke egentlig i forbindelse med loven, men som et generelt tema i landbruket. Mangel på krav til fagkompetanse bidrar til å gjøre landbruket mindre attraktivt:

NBK: *«Konsesjonsloven, ja, ikke bare den, men også dette med opplæring, krav til fagkompetanse, der synes jeg det har vært et hull. Det at det ikke settes krav til kompetanse, det har vært med på å gjøre landbruket mindre attraktivt. Forvaltningen av jordskorpa vår, livsgrunnlaget, grunnlaget for hele vår eksistens, at det ikke skal settes krav om en minstekompetanse for det, det synes jeg er galt.»*

Hun framholdt at dette både var hennes personlige syn og Bygdekvinnelaget sitt syn. Organisasjonen hadde styrebehandlet dette mange ganger og kommet til det samme. Hva denne minstekompetansen skulle være var hun ikke helt klar på, men det måtte være noe formelt og offisielt, for eksempel fagbrevordning. Hun mente at kunnskap ville bidra til å heve statusen til yrket og derved fremme rekrutteringen:

«For ungdommen betyr det [status] mye.»
Et kompetansekrav ville også bety mye for kvinner, mente hun, siden: *«... kvinner er veldig redde for å ikke gjøre det riktig. Jeg tror kvinner vil føle det som en støtte, som en styrke for seg, at de har gått skole.»*

Informantene i Landbruksdepartementet var nokså klare i sin oppfatning om formelle kompetansekrav. Gjennom en ordveksling ble det hevdet at det med fagbrev ikke var noen aktuell problemstilling, politisk. En av informantene mente utdanningskrav ville være hemmende for rekrutteringen. «Da kan en ikke bare gå og kjøpe seg en gård og sette i gang. Da må du faktisk ha en formell [utdanning].»

Bondelaget og Bonde- og Småbrukerlaget deler departementets syn på krav, eller snarere fravær av krav, om formell kompetanse. De legger mest vekt på «realkompetansen» og ser ikke mangel på formalkompetanse som det store problemet. Problemet er heller at realkompetansen ikke har blitt dokumentert godt nok. Det burde også være bedre muligheter for videreutdanning, gjerne spesialisert videreutdanning i modulform. Dette er, ikke minst, viktig fordi landbruket har begynt å bli mer differensiert og mangfoldig. Vi sakser fra samtalen med informant fra Norges Bondelag:

Intervjuer: *«Bør det stilles noen krav på kompetansesida ... til framtidens bønder?»*

NB: *«Det er ingen tvil om at norske bønder har en høy kompetanse, og å få dokumentert realkompetansen tror jeg nok er et behov som mange føler. Så det skulle vi nok hatt et system for. Men jeg tror ikke på en modell som skulle innebære at en må ta en utdanning fra a til å, og så har du kompetansen for å gå inn i næringa. ... Hvis en skal stille krav for å overta en*

landbrukseiendom, for eksempel krav om en tradisjonell landbruksskole, så kan det være mye bra i det. Men det kan også bli en hemsko som blokkerer for rekruttering ifra folk som har en annen bakgrunn, og som nettopp skal inn i landbruket for å tilføre mangfold, nye ideer, utvikle forretningskonsepter, drive næringsutvikling og så videre. Men sjølsagt så må du ha kunnskap om de biologiske prosesser du skal forholde deg til. Og der har vi jo gått en vei ved å stille krav om gjødselplan, sprøytesertifikat og så videre. Det er sånne moduler som bøndene må skaffe seg kompetanse innenfor, og det er jo kobla opp mot virkemiddelapparatet vårt også. Jeg har mer tro på den modellen, enn å si at du tar et utdanningsløp, og når du er ferdig der, da er [du] ferdig utdanna og da kan du begynne.»

Informanten fra Norsk Bonde- og Småbrukarlag sier i utgangspunktet at han ikke har gjort seg noen tanker om hvilken kunnskap som framtidens bønder bør besitte, men resonnerer:

NBS: «Det er jo ikke tvil om det at krav til kunnskap, om du skal stille formelle krav til kunnskap for i det hele tatt å få lov til å ta over et gårdsbruk, det er en diskusjon i seg selv. Småbrukarlaget har hatt den oppfatningen at det å utvikle en form for fagbrev for å kunne sitte med en landbrukseiendom, er helt feil. Og så kan en spørre om det er forskjell på de som er etablerte brukere, eller om det er nye folk. Om vi skal lage en inngangsterskel som inkluderer en formell utdanning, det har vi vel egentlig ikke diskutert. Men det er klart at med den realkompetansen som finnes i jordbruket, er det kanskje mer et spørsmål om å finne et system for å dokumentere den. Men det er jo ikke tvil om at kravet til kunnskap og kompetanse på en rekke felt bare øker i takt med det som skjer av utvikling og forskning for øvrig i jordbruket.»

Begge bondeorganisasjonene erkjenner at kravet til kunnskap vil øke på grunn av utviklingen innenfor det tradisjonelle landbruket, men også fordi det utvikles nye former for landbruksaktivitet (eksempelvis gårdsmat).

NBS: «Men det er klart hvis vi ser litt utvidet på det, så vil en ha behov for mange andre kunnskaper som en tradisjonsbonde ikke har behøvd å tenke på, dette med å selge og markedsføre og kanskje være produktutvikler.»

Poenget er at det da vil være vanskelig å lage en utdanning som dekker alle typer landbruksaktivitet, hvis en ser for seg et mangfoldig landbruk med mange typer aktiviteter og ulike typer produkter som skal utvikles.

Bygdekvinnelaget ser dette noe annerledes. Faktisk er oppfatningen der at landbruket ikke skulle kjøre så mye spesielle kurs «for seg selv», men heller kurse seg i lag med folk fra andre næringer og profesjoner. Følgende ordveksling illustrerer dette:

NBK: «For å få rekruttert bedre så tror jeg ikke vi skal kjøre så veldig mye spesielle kurs. Vi skal ha det også i enkelte tilfeller, men næringa skal bli flinkere til å delta i kurs for å rekruttere kvinner, i fellesskap med andre næringer og profesjoner. (...) Å kjøre spesielle kvinnekurs, som Kvinner i landbruket, det er vel og bra, det. Men det å kunne komme sammen med andre gründere, andre mennesker som driver egne bedrifter, er vel så viktig. ... Det er grunnleggende at jo mer du åpner deg ut til verden rundt deg, jo lettere og mer attraktiv blir verden for deg sjøl også.»

Vi kan merke oss at informanten både fra Norges Bondelag og fra Norsk Bonde- og Småbrukarlag er opptatt av den uformelle

læringen «rundt middagsbordet». Ikke minst har dette betydning for hvilke bilder av landbruket som formidles, og utvikling av holdninger hos neste generasjon. Det er derfor viktig å tenke over hva en som bonde uttrykker, og hvordan en uttrykker det. Informanten fra Norges Bondelag tror endog praten og klimaet rundt kjøkkenbordet har mer betydning for rekruttering av kvinner til landbruket enn det formelle utdanningssystemet:

NB: «Jeg har ikke noen tro på et fagbrev som et absolutt krav. Fordi at det måtte i så fall være så differensiert. Når kurven ikke har vært brattere i forhold til andelen kvinnelige odelsberettigede som overtar gården, så tror jeg at hovedutfordringen knyttet til det ligger rundt kjøkkenbordet, i familien, hvordan holdningene, ikke minst til den eldre generasjon er i forhold til at det ikke er eldste gutten, eller gutten som skal overta gården. Det er der jeg tror det ligger, i diskusjonene rundt kjøkkenbordet.»

Omtrent samme synet forfektes av informanten fra Norsk Bonde- og Småbrukarlag når det gjelder rekruttering til landbruket:

NBS: «Altså, **det** er kanskje den mest vesentlige holdningsskapende delen, som sjølsagt vi som organisasjon ikke bør uttale oss negativt om. Det er jo opp til den enkelte bonde hvordan en klarer å formulere seg når en sitter og eter middag.»

Bygdekvinnelaget er også opptatt av holdninger, ikke så mye holdningene i familien som de i samfunnet mer «i stort». I sammenheng med dette understrekes betydningen av åpenhet. Når vi spør om en på en måte kan utforme landbruket slik at det blir attraktivt for kvinner, svarer informanten fra Bygdekvinnelaget:

NBK: «Og så har det med holdninger rundt deg i samfunnet. Det at vi får holdninger

som gjør at det er akseptert at ei kvinne spiller fotball og kjører store maskiner, at det er akseptert at en gutt lager mat og passer unger. Der har vel kanskje bondeyrket vært veldig tradisjonsbundet (...) Det går jo på alt som er annerledes. Jeg tror at det viktigste for å rekruttere er at vi er åpne. At foreldre, nærmiljø, alle, er åpne til at det er plass for alle mennesker, at det er plass for alle holdninger i miljøet vårt.»

Som en oppsummering av denne bolken om kompetanse og læring ser vi at det er en klar forskjell i oppfatninger mellom Bygdekvinnelaget på den ene siden og de to næringsorganisasjonene på den andre, med Landbruksdepartementet på siden som ikke har formell kompetanse på dagsorden. Bondeorganisasjonene er opptatt av den uformelle læringen innenfor familien og på gården, at bonden skapes under samtalen rundt kjøkkenbordet og gjennom aktivitet på åkeren. De holder i mye større grad fram betydningen av den erfaringsbaserte kunnskapen («realkompetansen») og mener at hvis det er behov for formelle utdanninger, bør disse helst komme som tilbud til de som allerede har tatt over gård, og da vil det være mest hensiktsmessig med spesialiserte kurs og moduler av kurs. Bygdekvinnelaget mener det er grunnleggende med formell utdanning før en tar over gård, og de ser i mye større grad verdien av å åpne seg til andre næringer og profesjoner og lære av og sammen med dem og ikke i så stor grad kjøre egne spesialiserte kurs for landbruket. Utdanning kan svekke tradisjonelle barrierer og åpne muligheter for rekruttering av jenter som ikke kommer fra landbruksmiljø.

Lover og lovpraktisering

Lover og lovbestemmelser utgjør også rammebetingelser for rekruttering. Det er våre informanter enige om. Men hvordan lovene virker inn, er det noe delte oppfatninger om. Det er i denne sammenheng tre

lover som er aktuelle: odelsloven, konsejnsloven og jordloven (se boks 1).

Når det gjelder *odelsloven*, vil alle informantene beholde denne i en eller annen form. De ser at det kan være behov for endringer, men dette løses ikke ved å fjerne loven. «Lover er fleksible og kan tilpasses nye tider» (informant Landbruks- og matdepartementet). Lover gir samfunnet utenfor landbruket muligheter til å fremme ønsket utvikling i større grad enn om lovverket ikke regulerer bestemte forhold, jamfør likestillingsparagrafen i odelsloven. Dette er et eksempel på at lovverket brukes til å fremme ei endring som næringa var i mot, men som de i dag er for. For Bondelaget handler odelsloven (og for så vidt også de andre to lovene) om hvilket landbruk vi skal ha, og hvordan det skal være samfunnsmessig forankret. Organisasjonen vil ikke endre hovedfundamentet for odelsloven.

NB: «Jeg tror de som mener noe annet [er for opphevelse av odelsloven] overser de langsiktige tilpasningseffektene som ville komme dersom odelsloven skulle oppheves. ... Det handler litt om hva slags landbruk vi skal ha i Norge, altså, på lang sikt. Jeg ser jo at det dukker opp sider ved odelsloven som kan framstå som ganske ugreie. Men det er jo ikke sånn at om du oppdager at et lovverk har noen minuser eller slagsider ved seg, så løser du ikke nødvendigvis det ved å fjerne det. ... Det vi har foreslått av endringer er bare av mer tilpasningsmessig art.»

For Bondelaget, og også Bygdekvinnelaget, er den ene begrunnelsen for å ha en odelslov at den sikrer en selveiende bondestand i landet. Den hindrer at kapitalaspektet blir for dominerende på landbruks-eiendommene. Den andre begrunnelsen er likestilling.

NB: «Og så er jeg helt sikker på at den endringen som kom i 1974, da det ble likestilling, og sånn som odelsloven fungerer nå, fremmer likestillingen i landbruket.»

Også Bonde- og Småbrukarlaget ser udelt positivt på at odelsloven sikrer begge kjønn lik rett til overtakelse av landbruks-eiendommer. Det fører til at landbruket drives av et «bredere lag av folket». Det kan gi nye ideer, andre måter å se ting på, og legitimere den landbrukspolitikken som føres. Men hovedbegrunnelsen for å ha en odelslov er for Bonde- og Småbrukarlaget ikke det å sikre en selveiende bondestand og hindre at kapitalaspektet dominerer (selv om dette også er viktig). Det vesentlige er at odelsloven skaper forutsigbarhet for dem som skal overta og dem som skal overdra.

NBS: «Det vi har lagt størst vekt på, det går på det at odelsloven skaper en forutsigbarhet, sånn at den som vet at han har best odelsrett, han kan innstille seg på det. Det er en del av opplæringsprosessen og treningsprosessen framfor det å ta over gårdsbruket, og like ens de valgene som han liksom gjør med hensyn til skolegang og videre utdanning.»

I motsetning til Bondelaget ser også Bonde- og Småbrukarlaget en uheldig side ved odelsloven i at den kan hindre at «den mest kompetente» blir rekruttert.

NBS: «Det er klart det at det finnes eksempler på eiendommer der den med best odelsrett har tatt over, som er helt komplett uegnet til å ta over gården. Dette vil virke som en hemsko med hensyn til å få andre folk inn, som er bedre egnet. Det er jo gjerne den eldste gutten da, som i noen tilfeller er totalt uinteressert, men som blir presset inn i en situasjon der han må ta over, og som absolutt ikke skulle det. Nå har jo han

valget til å si det fra seg, men det er mulig at det er et litt for tøft valg å ta for noen.»

Siden det ofte er den eldste gutten i familien det her dreier seg om, tviler informanten på at en innskrenkning i odelskretsen løser dette problemet. Informanten tror heller ikke at odelsloven i seg selv hindrer oppstart av ny aktivitet på gårdene. Problemet er mer at loven begrenser retten – tilgangen – til landbrukseiendom.

I landbruksdepartementet (LD) framheves odelslovens betydning for å sikre jenter retten til å ta over bruk.

LD: «Faller odelsloven bort, så kan tradisjonen ta over igjen. ... [V]i ser ... at 35 prosent av alle gårdsbruk som overtas i dag, norske gårdsbruk, overtas av kvinner. Det er en langt lavere andel kvinner som driver dem, men de overtar dem i hvert fall. Og en kan neppe trå veldig feil om en sier at odelsloven har del i den utviklinga.»

Bygdekvinnelaget er også opptatt av at loven sikrer likestilling mellom menn og kvinner. Men de ser også at loven kan ha uheldige sider med tanke på rekruttering. Flertallet i Bygdekvinnelagets styre har gått inn for å redusere odelskretsen til rett nedstigende linje fra eier.

NBK: «Begrunnelsen for det er jo for det første at vi tror det er viktig å få andre mennesker fra andre samfunnslag inn i næringa. Og så mener [vi at] skal vi få beholde den [odelsloven] i et moderne samfunn, så må storsamfunnet føle at den er rimelig, og da må [vi] tilpasse den litt. Har en ikke barn, så kan gården bli lagt ut til salg, eller eierne får lov til å selge den til mennesker de mener er egna til å drive min eiendom videre. Og da får en kanskje andre mennesker med litt andre synspunkter inn i bygdemiljøet. Og det tror jeg bygda trenger i dag.»

Bygdekvinnelaget setter altså spørsmålstegn ved om slektsprinsippet er et gode. De tror at noe reduserte rettigheter for slektningene til en eier av odelseiendom kunne være bra for rekruttering til landbruksnæringa.

Bygdekvinnelaget hevder at rett nedstigende linje er nok, og at det da fortsatt vil være nødvendig å ha en odelslov. Informanten peker på at slekt som ikke har vokst opp på gården, slik sett ikke har noe nærmere forhold til gården enn andre utenfor. Norsk Bonde- og Småbrukarlag ønsker også å innskrenke odelskretsen til rett nedstigende linje.

Omstilling i landbruket er et tilbakevendende tema, og under intervjuet med representanter fra landbruksdepartementet ble odelslovens mulige begrensning knyttet til behov for nytenkning.

LD: «Så har vi vel den andre sida, da, og den som det blir lagt en del vekt på blant politikerne. Det er jo en tro på at når folk kommer utenfra, så er de mer åpne for å legge om drifta. Altså drive på andre måter. Det er behov for omstillingen innen landbruket, og når folk kommer utenfra, så er det større mulighet for at det skjer en sånn omstilling. I det perspektivet, så tror en kanskje det at odelsloven kan være litt hemmende.»

Hva så med konsesjonsloven – har den noen innvirkning på rekruttering? Bondelaget er svært opptatt av at også konsesjonsloven opprettholdes. Grunnen til det er at en da kan regulere prisene på landbrukseiendommer, sette krav til faglige kvalifikasjoner hos eier, samt stille krav om at eier skal bo på eiendommen og sørge for at den blir drevet. Med andre ord anses dette som ubetingede goder, ikke minst med tanke på bosetting i distriktene:

NB: «Det viktigste instrumentet du har hvis du mener noe med desentralisert bosetting, ligger i å håndheve boplikten. Da kan den som skal overta [ha] et valg; skal du eie, så må du bo, og så må du drive. Og da kan du bortforpakte det og oppfylle driveplikten sånn som det er nå, men du må bo. Og hvis du ikke vil bo, nei, da må du selge.»

Denne informanten tror ikke reguleringen som ligger i håndhevelse av reglene i konsesjonsloven hindrer rekruttering «utenfra» til landbruket. Tvert i mot:

NB: «Når noen mener at det [reguleringer] blokkerer for å få inn nytt blod, så gjør det ikke det. Men det kommer an på hvordan en håndhever det. Jeg er helt sikker på at det er et veldig viktig virkemiddel dersom du ønsker bosetting.»

Han tror også mangel på regulering kan hindre næringsutvikling i bygdene:

NB: «Hvis vi skal få til næringsutvikling og satsning, utnytte ressursene der de ligger, få mer verdiskaping utav det, så vil ikke det bli enklere dersom de som sitter med relativt store deler av disse arealene vi nå snakker om, utmarksarealer, jakt, fiskerettigheter, ikke føler identitet til stedet ved å bo der. (...) Og de vil heller ikke, kanskje, være like interessert i å bli med på det som må bli en del av et felles opplegg for å få et produkt som de kan selge til resten av samfunnet.»

Også Bonde- og Småbrukarlaget betrakter muligheten konsesjonsloven gir til å regulere prisen på landbrukseiendommer som noe positivt, også i sammenheng med rekruttering. Derfor ser de økningen i arealgrensene de senere år som noe negativt:

NBS: «Sånn som departementet framstilte det da de økte grensa ifra 20 til 100 mål, var at utbudet av eiendommer som ikke

krevde konsesjonsbehandling, ville øke. Så langt så har ikke det skjedd, men prisen på de eiendommene som faktisk blir solgt, den øker. Og prisen vil jo sånn sett være begrensende for yngre folk til å erverve en eiendom.»

«(...) Så den økningen er jo sånn sett et tveegget [sverd] – eller en sak med flere sider. Erfaringa så langt tilsier ikke at det har blitt enklere for yngre folk å kjøpe en eiendom på fritt salg ... »

Likevel ser de at eiendommer under konsesjonsgrensene kan bli kjøpt, men da er hovedformålet for kjøper ikke landbruk, men å skape seg en livssituasjon, totalt sett, der gården er en del av det. Dette vil da være en form for rekruttering, men kanskje ikke til det mange tradisjonelt vil oppfatte som landbruk. På den andre siden vil det være en rekruttering til bygda, hvis eiendommen ligger i ei bygd. Organisasjonen mener også at boplikten og intensjonen bak den er et gode, og at denne bestemmelsen bør bestå. Likevel ser de at det er behov for å praktisere den med skjønn, og at den kan fravikes i spesielle tilfeller, for eksempel når mindreårige barn arver en landbruks-eiendom.

Bygdekvinnelaget har ikke i samme grad oppfatninger om konsesjonsloven og mulige virkninger på rekruttering. Generelt, og i motsetning til de to andre organisasjonene, er de mer opptatt av bestemmelsen om faglige kvalifikasjoner i konsesjonsloven. Dette er omtalt i avsnittet om kompetanse og læring. For øvrig er Bygdekvinnelaget også opptatt av at det er personlige eiere til landbrukseiendommer, og ikke rene kapitalister, og siden konsesjonsloven bidrar til dette, anser de konsesjonslovgivningen som et gode.

Jordloven har mindre betydning for rekruttering til landbruket enn de to

andre lovene. Dette er alle informantene enige om. Både Bondelaget og Bonde- og Småbrukarlaget trekker fram jordlovens vanhevdsparagraf som en mulig effekt på rekruttering. Denne paragrafen setter krav om at dyrka jord skal drives. Dette kravet er med på å forme hva slags aktivitet landbruk «skal være» og dermed påvirker det – indirekte – hvem som søker seg inn der. Bondelaget er opptatt av at en ikke bør tenke for snevert om landbruk i denne sammenhengen:

NB: « *[Det er] viktig at en har virkemidler og tiltak som kan fange opp interessen for å utvikle en næring på gården sin som er noe forskjellig i forhold til det som har vært tradisjon. Da snakker ikke jeg om å legge jorda i et eller annet så du ikke kan bruke det til matjord. Det handler ikke minst om utmarksressursene, jakt, fiske. Det handler ikke minst om å selge «Inn på tunet» – grønn omsorg. Det handler om å utvikle mat, mattradisjoner, altså spesialiteter. Men det tror jeg er viktig å ha programmer og ha kultur for i landbruket for å trekke til seg ungdom til ei næring som fortsatt skal være interessant. Og der har vi nok en jobb å gjøre i forhold til holdninger.»*

Bonde- og Småbrukarlaget påpeker at jordloven har flere formål, og at praktiseringen av den er et viktig moment. I mindre sentrale strøk der det er behov for å styrke bosettingen, kan kommunene legge mer vekt på bosettingshensynet i sin forvaltning av jordloven, mener de.

Oppsummert kan vi si at det er forskjeller mellom organisasjonene med hensyn til hva som vektlegges og ansees positivt i de tre lovene, og hvordan dette virker inn på rekrutteringen til landbruket. Bondelaget er den organisasjonen som i størst grad ønsker å bevare lovene som de er. De legger vekt på at en svekkelse av bestemmelsene om boplikt vil redusere bosettingen

i bygdene. Både Bondelaget og Bonde- og Småbrukarlaget mener en innskrenkning i mulighetene for offentlig regulering av prisene på landbrukseiendommer vil redusere rekrutteringen til landbruket. Bygdekvinnelaget og Bonde- og Småbrukarlaget er i større grad enn Bondelaget opptatt av å øke mulighetene for nye grupper til å komme inn i landbruket. De tror slektsprinsippet har noe for stor plass i dagens odelslov og går inn for å innskrenke odelskretsen til rett nedstigende linje. Alle tre organisasjonene er samstemte i at dagens odelslov fremmer likestilling i landbruket, og at den er viktig for å hindre at landbrukseiendom blir objekt for rene kapitalinteresser. Bondelaget understreker at jordloven bør praktiseres med såpass skjønn at den ikke hindrer utvikling av alternative næringsveier på landbrukseiendommene.

Ellers kan det virke noe selvmotsigende når Bondelaget i diskusjonen av lovene trekker fram at en av fordelene med konsesjonsloven er at en da kan sette krav til faglige kvalifikasjoner hos den som overtar, mens en generelt forfekter det syn at det ikke bør stilles krav til formell utdanning ved overtakelse. En «forklaring» på dette kan være at faglige kvalifikasjoner ikke nødvendigvis betyr formell utdanning. Det kan også være dokumentert realkompetanse, noe som Bondelaget ser positivt på. En annen forklaring kan være at Bondelaget vil beholde et skille mellom overdragelse innenfor familien (regulert av odelsloven) og overdragelse på det «frie marked» (regulert av konsesjonsloven), det vil si at en kan «tillate» større krav til faglige kvalifikasjoner ved fri omsetning. For øvrig foreligger det lite systematisk kunnskap om hvordan myndighetene forholder seg til kravet om kvalifikasjoner i den praktiske behandling av saker etter konsesjonsloven.

Diskusjon

Hvilke synspunkter bringer våre informanter inn i debatten om rekrutteringen til landbruket? Det dreier seg om to typer forhold. Det første er hvilket landbruk de skal rekrutteres til. Det andre gjelder hva som påvirker rekrutteringen. Her er det to typer faktorer. Den ene er aktiv og direkte påvirkning gjennom virkemidler. Den andre er de generelle forholdene i landbruket.

Rekruttering til hva?

Innledningsvis beskrev vi at utvalget for likestilling og rekruttering i landbruket i 1998 argumenterte for et «aktivt landbruk». Flere av våre informanter snakker om dette på en litt annen måte. Informanten fra Bondelaget snakker for eksempel ganske mye om rekruttering til *bygda* og ikke primært til landbruket. For vedkommende blir rekruttering til landbruket viktig på grunn av bosetting i bygdene, og snakker ut fra dette om hvorfor krav om boplikt fortsatt er helt vesentlig. Rekruttering for å drive landbruket videre er også viktig, men framheves faktisk ikke så mye. De andre tre informantene, særlig den fra Bonde- og Småbrukarlaget, snakker om et landbruk som er videre enn det tradisjonelle. Det bør inneholde nye næringer, muligheter for entreprenørskap og koblinger med andre næringer og muligheter for å kunne realisere en livsstil – *leve for* like mye som *av* eiendommen. Dette viser at det i forvaltningen og i organisasjonene er bevissthet om at landbruket er i endring, og at det vi i dag kaller landbruk, kanskje bare blir en av flere tilpasninger i framtidens landbruk. Kanskje skulle vi snakke om rekruttering til bygda eller rekruttering til et utvidet landbruk eller livsstil i like store grad som rekruttering til landbruket? Eller kanskje vi bør differensiere enda mer og snakke om rekruttering av ulike typer personer og aktører til et sett av «landbruksressursrelaterte» virksomheter. Spørsmålet

er da om vi har de egnede virkemidlene i dag?

Lover – endring og ikke avvikling

Ikke minst i sammenheng med punktet over er lover og lovendringer interessante. Mye av de seneste årenes endringer innenfor landbrukspolitikken har omhandlet særlovene i landbruket, og noen av argumentene for endring har vært å utvide rekrutteringsbasen for landbruket. Av de tre lovene vi tar opp her vil odelsloven være den som under ellers like forhold har størst innvirkning på rekrutteringen. Dette skyldes blant annet at det hviler odel på det meste av jorda (opp til 85 prosent) og på de fleste landbrukseiendommene (75 prosent) i Norge. En opphevelse av odelsloven ville fjerne odelen på denne jorda og disse eiendommene. Det betyr ikke at alle eiendommene dermed ville komme på fritt salg, fordi det også er andre lover og bestemmelser og sosiale mekanismer som virker inn på omsetningen av landbrukseiendom (NOU 2003: 26). Også konsesjonsloven med dens bestemmelser om prisregulering, boplikt, krav til kjøper og så videre måtte da oppheves. Jordloven og dens krav til hva landbruksarealer skal brukes til, og på hvilken måte, virker også inn. Vi betrakter det som lite sannsynlig at noen av de tre aktuelle lovene avvikles, det var det heller ingen av informantene som var talspersoner for. Med tanke på rekruttering er *endringer* i de omtalte lovene mye mer interessant å diskutere.

Når det gjelder *konsesjonsloven*, er det helt klart at økningen i arealgrensene i 2001 og 2003 åpner opp for en annen rekruttering til landbrukseiendommene, det vil si øke mulighetene for å overta landbrukseiendom for dem med svake eller ingen forbindelser til landbruket. At dette ikke nødvendigvis eller umiddelbart skjer, beror dels på at de landbrukseiendommene det er snakk om, varierer betydelig når det

gjelder kvaliteter som potensielle kjøpere etterspør (beliggenhet, sentralitet, nærhet til vann eller sjø med mer), og dels på at potensielle selgere ikke er blitt oppmerksomme på at det har vært en lovendring.⁸ Det eksisterer også i mange tilfeller sterke sosiale føringar for å beholde slike eiendommer i slekta eller familien, selv om den juridiske «føringen» har blitt endret eller tatt bort. På lengre sikt og særlig med mer informasjon og aktive tiltak, blant annet fra lokale og regionale myndigheter, kan en forvente økt rekruttering, særlig gjennom at de mest attraktive av slike små landbrukseiendommer blir solgt. Men igjen er det spørsmål om vi skal kalle dette rekruttering til landbruket. Andre endringer i konsesjonsloven som endrer rekrutteringen til landbruket, er at det fra 2003 legges noe mindre vekt på at erverver er en person. Dette gjør det enklere for selskaper (for eksempel samdrifter) å bli drivere og eventuelt eiere av landbrukseiendom. Dette vil også medføre en endring i hvem som blir rekruttert til landbruket.

Med hensyn til *odelsloven* er det klart dokumentert at likestillingen med hensyn til kjønn som ble innført i 1974, hadde betydning for hvem som blir rekruttert til «aktivt landbruk», i dette tilfellet flere kvinner. Av foreslåtte endringer kan en økning av arealgrensen til 30, eventuelt 50 dekar, innvirke på hvem som tar over landbrukseiendommer som er mindre enn dette, det vil si som da ikke lenger ville være odelseiendommer. På den annen side er det et spørsmål om i hvilken grad disse ville bli oppfattet som landbrukseiendommer, og om det da ville være riktig å snakke om rekruttering til *landbruket*. En innskrenkning av de odelsberettigede til de i rett nedstigende linje fra selger slik

Bygdekvinnelaget og Bonde- og Småbrukarlaget framhever, vil kunne gjøre det lettere for «grupper utenfra» å komme inn i landbruket. Overdragelse innenfor familien vil fortsatt være det vanlige, jamfør erfaringer fra Sverige som ikke har odelslov, men selgere uten aktuelle eller interesserte kjøpere i rett nedstigende linje vil nå ha mulighet til å selge til «hvem de vil», slekt eller ikke. En slik endring vil kunne oppfylle målsettinger om at flere utenfra får innpass i landbruket.

Informantene ser *jordloven* som mindre betydningsfull for rekrutteringen. Her er en mer opptatt av praktiseringen av loven, særlig i forhold til deling og omdisponering av landbruksareal. Praktiseringen på dette området kan innvirke på rekrutteringen på to måter: 1) ved at det blir lettere å starte ny næring på gården, og dermed at det blir mer interessant for en eventuell rekrutt å ta over, eventuelt ta over tidligere, 2) ved at bosettingen øker eller sikres. Igen vil en del kunne hevde at punkt 2 ikke vil representere rekruttering til landbruket, men faktisk kunne hindre rekruttering til landbruket hvis delingen/fradelingen ikke tar hensyn til landbruksdrifta på eiendommen eller tilgrensende eiendommer. Det at våre informanter legger lite vekt på *jordloven*, behøver med andre ord ikke å bety at denne er uvesentlig i forhold til rekruttering.

Ulike kompetanseformer – ulike rekrutter?

Vi registrerer ulike syn på kompetanse blant våre informanter. Kompetanse har utvilsomt betydning for rekruttering, men hvilken type kompetanse en vektlegger, varierer. De tre aktørene som deltar i jordbruksforhandlingene, legger vekt på

⁸ Saksbehandlere ved noen kommunale landbrukskontorer som en av forfatterne snakket med våren 2005, det vil si 3-5 år etter at arealgrensene ble endret, framhevet også disse to forholdene som årsaker til at salget ikke hadde nådd de høyder en kanskje forestilte seg ved innføring av endringen.

realkompetanse – og ingen krav til formell kompetanse – for å eie og drive gård. Den fjerde aktøren (Bygdekvinnelaget) legger vekt på formell utdanning og at det skal være krav til formell kompetanse. Ulikheten i syn når det gjelder kompetanse blir knyttet opp mot kvinners og menns ulike symbolske tilgang til landbrukseiendommer. Enn videre, ikke bare *typen* kompetanse, men også synet på hva kompetanse har *betydning for*, varierer: kunne gjøre praktiske oppgaver versus oppnå anerkjennelse. En ser også ulikt på hvordan de to typene kompetanse virker inn på rekrutteringen. De tre førstnevnte aktørene mener at en vektlegging av formell kompetanse vil øke hindrene for rekruttering til landbruket, særlig det å få nye grupper inn. Bygdekvinnelaget argumenterer motsatt; krav til formalkompetanse vil styrke rekrutteringen fordi det vil øke statusen på det rekruttene skal inn i – landbruket. Det er mulig at begge argumentene holder ut fra at kompetansetyperne stimulerer rekrutteringen av ulike grupper. Spørsmålet blir da i så fall ikke hvem av de to typene kompetanse som stimulerer rekruttering, men snarere hvilke typer mennesker og sosiale grupper en ønsker rekruttert til landbruket.

Betydningen av forholdene generelt i landbruket

Landbruket kan betraktes som et åpent system som til en viss grad kan forstås og styres. Landbruket vil bestandig påvirkes av forhold utenfor – nye muligheter på teknologisiden, endrede behov i markedet og skiftende politiske oppfatninger i befolkningen. Dette er også faktorer som påvirker rekrutteringen til landbruket. Men denne påvirkningen er mindre synlig og kanskje mindre styrbar (selv om jordbruksforhandlingene hvert år klart er en måte å styre landbrukets utvikling på). Vi tror at en i diskusjonen om rekruttering og virkemidler ikke må overse betydning

gen av de generelle forholdene i landbruket og hvordan disse utvikler seg. Våre informanter, særlig den fra Bondelaget, understreker dette. Vi tenker på slike ting som framveksten av nye landbruksbaserte aktiviteter, som gårdsmat og gårdsturisme. Vi tenker også på nye måter å produsere tradisjonelle landbruksprodukter på, for eksempel veksten i antall samdrifter de siste ti årene.

At landbruket slik sett utvider sitt spekter av aktiviteter og måter å produsere på, er noe som *i seg selv* innvirker på rekrutteringen. Det er et faktum at mange kvinner, ikke sjelden med annen utdanning enn agronomutdanning, er aktive innenfor for eksempel gårdsmat og grønn omsorg. Det er også et faktum at mange unge kan se for seg en «landbruksframtid» i en samdrift, men ikke på et enkeltbruk. Hvilke aktiviteter som drives og aksepteres i landbruket, har derfor betydning for rekruttering. Det er interessant å merke seg at slike generelle forhold, hvilken egenart selve praksisen landbruk har, ikke omfattes av de sju strategiene som ble foreslått av Utvalg for likestilling og rekruttering i landbruket 1998. Kanskje kan dette ha sammenheng med at en da i større grad så for seg et gitt og forholdsvis entydig landbruk og ikke et dynamisk og mer mangfoldig landbruk.

Vi vil derfor påstå at det er et samspill mellom virkemidler, bønder og landbruk. For det første påvirker virkemidlene hvilke bønder som rekrutteres (nye bønder), men virkemidlene utformes og velges i noen grad av bøndene som er i landbruket. For det andre, nye bønder påvirker landbruket, men landbruket påvirker også dem. Det vil si at landbruket «selv» (praksisen), som vi har sagt, også er et slags rekrutteringsvirkemiddel. For det tredje, hvordan landbruket er, vil i noen grad påvirke hvilke virkemidler som anvendes, men som vi har sett, har virkemidler også

betydning for hvilket landbruk vi får. I tillegg kan vi konstatere at det er mange aktuelle virkemidler, bøndene er forskjellige og det er mer enn en type landbruk. Dette representerer muligheter, men også utfordringer når det gjelder rekruttering til landbruket og bruk av virkemidler i den sammenheng.

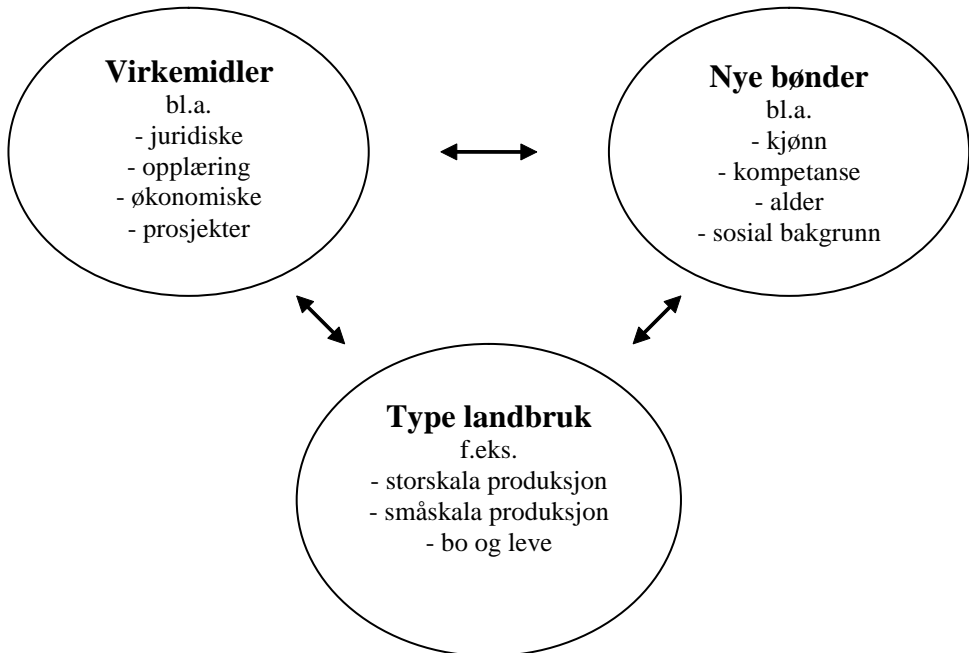
Situasjonen er illustrert i figur 1.

Konklusjon

Vi kan oppsummere som følger: 1) Landbruksbegrepet er innholdsrikt. 2) Dette har betydning når en skal forstå og påvirke rekrutteringen. 3) Rekruttering handler om fremtiden, og dermed må en ta høyde for at ting kan endre seg. Noe av det en trolig bør gjøre mer av i fremtiden med

tanke på rekruttering, er å differensiere virkemiddelbruken i forhold til det mangfoldet av aktiviteter som skal utgjøre framtidens landbruk. Det kritiske spørsmålet er hvem som skal rekrutteres til hva? En ting er hvilke virkemidler for rekruttering som finnes. En annen ting er om de passer til ulike typer rekrutter og forskjellige typer landbruk. Å bosette et ubebodd småbruk krever andre virkemidler enn å rekruttere folk til småskalaproduksjon, som igjen krever andre virkemidler enn det å rekruttere til storskalaproduksjon. Det handler dermed også om hvilken plass landbruket skal ha i samfunnet. Skal det primært være en matprodusent, kulturlandskaps- og ressursforvalter, eller skal det sikre bosetting og sysselsetting i Bygde-Norge? De landbrukspolitiske målsettingene

Figur 1. Samspill mellom virkemidler, nye bønder og type landbruk

kan være innbyrdes motstridene, noe som også gjør det vanskelig å definere en sammenhengende rekrutteringspolitikk. I tillegg, i vurderingen av politiske mål og virkemidler, må en også ta hensyn til hva rekruttene selv vil, og hva de ønsker seg av framtiden. Med andre ord det å velge, og eventuelt utvikle, virkemidler med tanke på hvilke bønder en ønsker å rekruttere, og hvilken type landbruk disse skal inn i, vil være nødvendig for organisasjoner og myndigheter som ønsker å påvirke rekrutteringen til landbruket. Mulighetene for å få dette til skulle være til stede. Som vi har sett, er organisasjonene og myndighetene i landbruket ganske bevisst på at ulike virkemidler gir ulike bønder og ulike landbruk. Og mange tiltak er allerede iverksatt. På den annen side viser dette også at ulike interesser er til stede. Rekruttering og rekrutteringsvirkemidler blir dermed ikke bare en rent teknisk sak, men også en politisk og til dels konfliktfylt sak.

Referanser

Almås, R. (2002): *Norges landbrukshistorie IV 1920-2000. Frå bondesamfunn til bioindustri*, Oslo: Det Norske Samlaget.

Bjørkhaug, H. (2006): «Organic farming in Norway: a way to express the female principle?», i M. Reed og G. Holt (red.): *Sociological Perspectives of Organic Agriculture: From Pioneer to Policy*, Wallingford: CABI, 195-209.

Bjørkhaug, H. og R. Heggem (2005): Odelsjentenes kamp mot traktorgenet, *Nasjonen* 23.5.

Bjørkhaug, H., R. Heggem og K. Melberg (2006): «Diversity of women's role and motivation in Norwegian farms», i H. Langeveld og N. Röling (red.): *Changing European farming systems for a better future. New visions for rural areas*, Wage-

ningen: Wageningen Academic Publishers, 206-211.

Eldby, H. (1996): *Skal – skal ikke? Om odelsgutters og odelsjenters valg om overtakelse*, Rapport 4, Oslo: Landbrukets Utredningskontor.

Eldby, H. (1997): *Rekruttering til landbruksnæringen*, Rapport 3. Oslo: Landbrukets utredningskontor.

Farstad, M. (2006): *Stolthet tross fordom – en studie av bønders yrkesstolthet*. Masteroppgave i sosiologi, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Trondheim: Norges Teknisk- Naturvitenskapelige Universitet.

Fjeldavli, E. og H. Bjørkhaug (2002): «Ensomme bønder – i klemme mellom arbeid og fritid», i R. Almås, M. S. Haugen og J. P. Johnsen (red.): *Bygdeforskning gjennom 20 år*, Trondheim: Tapir akademiske forlag, 109-128.

Forbord, M. (2006): En gjennomgang av odelsloven, konsesjonsloven og jordloven og endringer i nyere tid, Notat 5/06, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.

Forbord, M. og J. P. Johnsen (2004): Political rhetoric, conception of 'the farmer,' and implications for recruitment, Paper 09/04, Trondheim: Centre for Rural Research.

gardsbruk.no (2006): «Om Gardsbruk.no». URL: http://www.gardsbruk.no/om_gardsbruk/ [9.august 2006]

Gjerdåker, B. (2001): *Til odel og eige. Odels- og åsetesrettane gjennom eit millenium, med vekt på dei siste 250 åra*, Rapport 15, Oslo: Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.

Gulliksen, H. (1999): Odelslovens virkning på bosetting og omsetning av landbrukseiendommer – en undersøkelse foretatt blant eiere av landbrukseiendommer i Hedmark og Värmland, Hovedoppgave, Institutt for økonomi og samfunnsfag, Ås: Norges Landbrukshøgskole.

Heggem, R. og H. Bjørkhaug (2005): Framtidslandbruket Kvinner Pluss, Kronikk, 07.11, Nationen.

Lønning, D. J. (2000): *Gøy på landet – landbruk i ei postmoderne tid*, Oslo: Det Norske Samlaget.

Mæland, H. og D. J. Lønning (2005): *Småbruk – mange vil ha, men få vil selje*, Rapport, Bø: Telemarksforskning.

NOU 2003: 26: *Om odels- og åsetesretten*, Oslo: Statens forvaltningstjeneste.

Rye, J. F. (2000): *Hvorfor bråker bøndene når de har det så bra? En studie av sammenheng mellom levekår og livskvalitet i landbruket*, R-03/00, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.

St.meld. nr. 14 (1976-77): *Om landbrukspolitikken*, Landbruksdepartementet.

St.meld. nr. 19 (1999-2000): *Om norsk landbruk og matproduksjon*, Landbruksdepartementet.

St.prp. nr. 8 (1992-93): *Landbruk i utvikling*, Landbruksdepartementet.

St.prp. nr. 82 (1999-2000): *Om jordbruksoppgjøret 2000 – endringer i statsbudsjettet for 2000 m.m.*, Landbruksdepartementet.

Statistisk sentralbyrå (2002): «Mange tomme hus på landbrukseiendommer». URL: <http://www.ssb.no/emner/10/04/laeiby/> [13. juni 2006]

Statistisk sentralbyrå (2006): «Færre bedrifter i jordbruket». URL: <http://www.ssb.no/emner/10/04/10/stjord/> [13. juni 2006]

Utvalg for likestilling og rekruttering i landbruket (1998): Rapport av 31. 3.1998 til Jordbruksforhandlingene, Oslo.

Webster's (1989): *Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*, Random House.

Reidun Heggem og Hilde Bjørkhaug, Norsk senter for bygdeforskning

Fornuft og følelser – en odelslov til besvær

Innledning

Situasjonen for det norske landbruket er den samme som i det meste av OECD-området av utviklede land, det vil si at det er et stort frafall i tallet på bruk og brukere. Gjennomsnittsalderen på brukerne er høy (48 år i Norge), og det er en svak rekruttering til studieretningene for landbruk og naturbruk i de videregående skolene. Gjennom det første forskningsprogrammet for levekår og omstilling er det godt dokumentert at mange kan ha gode grunner til å forlate næringen (Rødseth 2002), eller la være å gå inn i en næring med synkende lønnsomhet (Jervell 2002). Et skrekksenario for landbruket kan være at mange dyktige og dynamiske brukere forlater næringen, samtidig som at de mest kunnskapsrike og kreative ungdommene velger å ikke gå inn. Primærlandbruket kan bli sittende igjen med de som har minst utviklingspotensial, og de som ikke finner andre utveier.

I St. meld. nr. 19 (1999-2000) «Om norsk landbruk og matproduksjon» står det blant annet at «landbruket trenger bønder som er motiverte og dyktige, og som forvalter ressursene aktivt. (...) For landbruket vil det være viktig å satse på ungdom som arbeidskraft og miljøskaper. Ungdom er en viktig ressurs, ikke bare som framtidig arbeidskraft, men også ved at de står for en

fornyelse som samfunnet er avhengig av.» Samtidig peker meldingen på at om «tilgangen på ung, nyutdannet arbeidskraft reduseres, går dette ut over bygdesamfunnets evne til fornyelse. Åpne og inkluderende bygdesamfunn er også viktig for rekrutteringen. (...) Det er lite kunnskap om prioriteringer og vektlegging av verdier blant de unge. Departementet mener det er behov for å klarlegge situasjonen og utvikle resultatindikatorer for rekrutteringen til næringen. Dette vil kunne gi større innsikt i hvordan rammebetingelsene og endringen av disse påvirker rekrutteringen.»

Landbruksdepartementet ønsker med andre ord å rekruttere motivert, dyktig og initiativrik ungdom til bondenæringen. Det er slike egenskaper næringen trenger, og dette er den ønskede framtidige norske bonden. Det kan likevel være en spenning mellom hva slags bonde eller bønder vi ønsker for framtiden og hvilken bonde eller bønder som faktisk realiseres og skapes gjennom landbrukspolitik, -forvaltning, -utdanning og -praksis. Gjennom landbrukspolitikken og vektleggingen av landbrukets multifunksjonelle rolle presenteres dagens rekrutter overfor ulike idealtypiske bilder av framtidens norske bonde: «den økonomisk rasjonelle bonde», «kulturlandskapsforvalteren»,

Denne artikkelen er en del av prosjektet «Rekruttering til landbruket – et spørsmål om landbrukets rekrutter eller rekruttene landbruk?». Prosjektet er finansiert av Norges forskningsråd. Forfatterne takker redaktørene av denne publikasjonen for nyttige innspill og kommentarer til artikkelen.

«bosetteren», «produsenten av trygg mat» og så videre. Rekruttering av «økonomisk rasjonelle bønder» er naturlig nok annerledes enn rekruttering av «kulturlandskapsforvaltere».

Vi har vært vitne til en endring fra bonden som den «statsgaranterte produsenten» på 1970-tallet, gjennom den «markedsorienterte bonden» på 1980-tallet til dagens «multifunksjonelle forsørger» av forbrukergoder. Det ser ut til at vi har sett begynnelsen av en utvikling fra bonden som kun produsent av matvarer til en som forsyner oss med en lang rekke goder av produkter, service og symbolsk verdi (Forbord og Johnsen 2004). Hvordan rekruttene selv tolker signaler som sendes ut om hvilken type bonde som prioriteres i framtiden, vil ha betydning for om de overtar gårdsbruket eller ikke. Dette er et perspektiv som blant annet er anvendt av Lønning (2000), og som understreker betydningen av hvilket inntrykk av bondeyrket som formidles til rekruttene. I rekrutteringssammenheng er dette ikke bare et symbolsk spørsmål. De ulike bondetyperne som presenteres og defineres, blir også forsøkt realisert gjennom virkemiddelbruk og reguleringer i landbruket. De meninger og oppfatninger som framstilles både individuelt, kollektivt og politisk om bønder, og det praktiske handlingsrommet som aktørene i landbruket opererer innenfor, spiller en viktig rolle. Både de mulige livsstilene som forbindes med landbruket, så vel som de praktiske driftsformene som eksisterer, har relevans i rekrutteringssammenheng.

Daværende mat- og landbruksminister, Lars Sponheim, lanserte avskaffelse av odelsloven som et virkemiddel i arbeidet med å få motiverte og dyktige ungdommer inn i landbruksnæringen. Han fikk støtte av en rapport fra Econ analyse (Econ

analyse 2004) som slår fast at odelsloven virker hemmende og sementerende på omsetningen av landbrukseiendommer og dagens eiendomsstruktur. Econ-rapporten støtter Sponheim i at dagens odelslov med fordel kan avvikles. Econ-rapporten konkluderer med at odelsloven ikke er tilpasset dagens landbrukspolitiske mål.

På den andre siden er det blant landbrukets organisasjoner sterk enighet om at odelsloven bør opprettholdes, og at det er like viktig å opprettholde odels-/åsetesretten i dag som tidligere, da den er med på å motvirke at landbruksarealer blir ordinær handelsvare og spekulasjonsobjekt (Forbord og Bjørkhaug i denne publikasjonen). Den er med på å trygge det langsiktige og personlige eierskapet til landbruksressursene basert på prinsippet om bo- og driveplikt, og ivareta at generasjoners arbeid og kapital blir forvaltet av eieren til nytte for senere generasjoner (Norges Bondelags hjemmeside¹).

Hvor stiller så bøndene seg i denne diskusjonen? Problemstillingene i denne artikkelen er basert på *bøndernes* holdninger og tanker rundt odelsloven som et virkemiddel i rekrutteringsarbeidet. Hvilke synspunkter har bøndene på odelsloven, og hvilken innvirkning tror de at odelsloven har på rekrutteringen? Genererer odelsloven de rekruttene landbruket trenger? Analysene i artikkelen bygger på en kombinasjon av survey- og intervjudata.

Odelsloven

En kjapp gjennomgang

Odelsloven er et gammelt rettsfenomen med røtter tilbake til 1000-tallet (Gjerdåker 2001). Odelsjorda var slekts- eller ættejord og stod fra gammelt av i ei særstilling (Daugstad 1999). Opprinnelig knyttet odelsretten seg til jordareal på gårder, men

¹ <http://www.bondelaget.no/nyheter/dbafile43317.html> (28.08.2006).

ble etter hvert utvidet til å omfatte all fast eiendom på en gård som hadde odelsjord. Odelsjord² betyr direkte oversatt «den beste jorda» (Forbord 2006). Odelsretten har opp gjennom tidene sikret slekten eiendomsretten til jorda og bidratt til at den blir holdt i hevd av dem som er best egnet til det. Odelsretten har også hindret oppsamling av mye jord hos en slekt. Lov av 28. juni 1974 nr. 58 om odelsretten og åsetesretten (odelsloven) trådte i kraft 1. januar 1975. Den erstattet den gamle odelsloven fra 1821. Kvinner ble i prinsippet odels- og åsetesrettslig likestilt med menn i 1974-loven. Odelsloven ble endret slik at det eldste barnet, uavhengig av kjønn, fikk best odelsrett. I dag har kvinner odelsrett til jorda på lik linje med menn. Lovendringen var et resultat av viljen til likestilling ellers i samfunnet, ikke etter krav fra bøndene selv. Kvinnerekrutteringen til bondeyrket har gått sakte framover i tiårene etter, men det har hele tiden vært store forskjeller etter størrelse på bruket. På større bruk har langt flere menn enn kvinner tatt over ved generasjonsskifte (Gjerdåker 2001). Odelsloven er senere endret flere ganger, senest ved lov av 4. mai 2001 nr. 17.

Odelsrett er den retten som en person og dennes etterkommere har til å innløse odelsjord eller få odelsjord utlagt på skifte. Etter dagens odelslov har eldste barn i søskenflokket best odelsrett, uavhengig av kjønn. Videre har eldste barns etterkommere bedre odelsrett enn nest eldste barn og vedkommendes etterkommere. Når en odelsberettiget overtar gården, utløses bo- og driveplikt. Dette innebærer at erververen må bosette seg på bruket innen ett år og deretter bebo og drive eiendommen for egen regning i et visst tidsrom. Bo- og driveplikten er på ti år når eiendommen

er overtatt ved odelsløsning, det vil si at odelsretten er benyttet til å drive bort en annen person som allerede hadde tatt over eiendommen. I andre tilfeller er bo- og driveplikten fem år (Forbord 2006). Når bruket ikke er overtatt ved odelsløsning, kan driveplikten oppfylles ved at jordbruksarealet leies bort som tilleggsjord til en annen landbrukseiendom i minst ti år. Avtalen må være skriftlig og føre til gode driftsmessige løsninger. Boplikten oppfylles ved at eieren tar eiendommen i bruk som sin reelle bolig, det vil si at vedkommende er registrert i folkeregisteret som bosatt på eiendommen.³

Odelslovutvalget ble oppnevnt 21. september 2001 for å evaluere virkninger av og fremme forslag til endringer av odelsloven. Konklusjonen fra Odelslovutvalget står å lese i NOU 2003: 26: «Om odels- og åsetesretten». Konklusjonen til et klart flertall i Odelslovutvalget er at odelsloven bør opprettholdes, men forenkles og moderniseres på flere sentrale punkter. Et samlet utvalg vil heve arealgrensen for odlingsjord, og flertallet vil heve den nedre grensen for jordbruksareal fra 20 dekar til 50 dekar. Etter dette forslaget vil dagens rundt 130 000-140 000 odelsbruk bli redusert til anslagsvis 80 000-90 000 odelsbruk. Hele utvalget går inn for at den alminnelige løsningsfristen reduseres fra ett år til seks måneder, noe som vil medføre at kjøper og selger av odelsgården får en raskere avklaring av situasjonen. Utvalget vil også gi adgang til å kreve at de odelsberettigede innen to måneder tar standpunkt til om de vil overta eiendommen, samt oppheve overgangsbestemmelsen som sikrer at menn født før 1965 har bedre odelsrett enn kvinner (NOU 2003:26).

² I oldnordisk het ordet «odal» som betyr «det beste av noe». Odelsjord betyr da direkte oversatt «den beste av jorda», det vil si den dyrka jorda i motsetning til utmark (Gjerdåker 2001).

³ <http://odin.dep.no/lmd/norsk/dok/regelverk/020021-250036/dok-bn.html> (28.08.2006).

Når det gjelder rekruttering og odelslov, slår utvalget fast at odelsretten fortsatt er positiv for den som skal forberede seg på en framtidig karriere som bonde, i og med at odelsretten gir han/henne «sikkerhet» for at vedkommende en gang får overta eiendommen. Dette gjelder særlig for kvinner som vil overta gården. I sin høringsuttalelse til endring av odelsloven framhevet også likestillingsombudet dette poenget, at odelsloven slik den er utformet i dag, sikrer odelsjentene en forutsigbar rett til overtagelse av gården.⁴ Det tar tid å endre etablerte normer for hva som er egnet arbeid for jenter og for gutter. Jenter har foreløpig ingen tradisjon for å overta gårder, og ofte vil odelsjenta befinne seg i en konkurransesituasjon overfor eventuelle yngre brødre. Odelslovutvalget bemerker derfor at odelsloven kan ha relativt stor betydning for den som ønsker å overta gården, mens den ser ut til å ha mindre betydning for den som ikke ønsker å overta. Utvalget mener ellers at odelsrett til de minste landbrukseiendommene kan slå uheldig ut med tanke på rekruttering. Det vises særlig til at det for disse eiendommene er vanligere, og dessuten lettere, å få fritak fra boplikten enn for de større eiendommene (NOU 2003:26).

Tradisjon og modernitet – plikt og fritt valg?

Det har etter hvert blitt mange som har satt søkelyset på spenningen mellom det moderne og det tradisjonelle i en landbrukssetting (Daugstad 1999; Lønning 2000; Siverts 1979; Sletten 2004), og odelsloven blir i flere sammenhenger brukt som selve symbolet på det tradisjonelle og videreføringen av de verdiene som knyttes til det tradisjonelle landbruket. Odelsloven har for mange skapt en situasjon som bærer preg av at det å være født på et gårdsbruk er forpliktende, både for

odlingen og for andre søsken. Et begrep som plikt blir derfor sentralt i en diskusjon rundt odelsloven.

Et viktig kjennetegn og et viktig stikkord som blir brukt av mange for å beskrive den tida vi er inne i, er derimot motsetningene til plikt: frihet eller individualisme (Baumann 2001; Beck 1992, 1997; Giddens 1990, 1991; Lash 1992). Også innenfor arbeidslivet er dette vurdert som et viktig utviklingstrekk. Dag Jørund Lønning beskriver forholdet mellom plikt og frihet eller fritt valg som et epokeskifte fra det tradisjonelle til det moderne:

«Mange har freista å setja namn på vår tid: det postindustrielle, informasjonssamfunnet, seinmoderniteten, det postmoderne. Omgrepa peikar alle inn mot at me i dag står midt i eit omfattande epokeskifte, eit skifte som kallar på nye spørsmål og svar, og produserer nye drivkrefter, utfordringar, hindringar og utvegar. To kjerneomgrep er val og individualitet. Individuelle interesser, lyster og val spelar ei stendig viktigare rolle i samfunnsutviklinga. Eg vil skapa mitt eige liv, og mitt eige livsrom. Ein måte å skildra epokeskiftet på er difor gjennom omgrepsparet plikt og val.» (Lønning 2000, s. 55).

Bygda ses ofte som byens motsetning, en antagonisme som i regelen tolkes langs en dimensjon mellom det tradisjonelle versus det moderne. Livsstiler og levemåter som har sin sosiale forankring i bygdesamfunnene, blir ut fra en slik synsvinkel gammeldags og avleggs. Men de moderniseringsprosessene som kjennetegner samtida, rammer også bygdene med sine sterke endringer i sysselsettingsmønster, globalisering av kapital og kultur, og samtidig individualisering av enkeltindividet (Krange

⁴ <http://www.likestillingsombudet.no/horingsuttalelser/odelslov2003426.html> (18.08.2006).

2004, s. 74). Reidar Almås uttalte følgende i *Nationen* i juni 2006: «Norske bygder er moderne. Det er ikke noe land i verden det er mindre forskjell på by og bygd når det gjelder moter og trender. Distriktene er oppdaterte, rett og slett.»

Odelsloven, et symbol på det tradisjonelle

Hva er det så med odelsloven som gjør at den blir et symbol på det tradisjonelle? Hva er de tradisjonelle elementene i odelsloven?

La oss sitere redaktør i *Nationen* i 1919, Thorvald Aadahl:

*«Derfor er spekulasjonssalg av landeiendom en slik forbrydelse mot slegten. Også mot dens sidegrener. Drevet i større utstrekning er gaardssalg en forarmelse av folkesjælen, en sterk faktor i samfunnets oppløsningsproces, en utvasking av det verdifulle hos bondestanden. For der er noget som ikke kan følge eiendommen i salg, noget der ikke kan kjøpes for penger, noe den reformatoriske 'jordbrukspolitik's' ikke-bønder mangler forutsetninger for at forstaa og regne med. Men bønder vet at vurdere dette, og vil til det ydterste verne om det, verne odelsideen mot angrep, enten de kommer fra bolshevikernes gratis-annamelseslyst eller fra 'restdemokratenes' mere kultiverede anneksonsmanøvrer.» (Redaktør Thorvald Aadahl i *Nationen*, 1919)⁵*

Odel er både gammel tradisjon og gammel lov i Norge. Historiker May-Brith Ohman Nielsen skriver i sin avhandling i historie at stabiliteten i de juridiske og politiske forholdene som konstituerte bondesamfunnet, var svært stor i Norge. Odelsretten var fundamentet i denne økonomiske og sosiale samfunnsstrukturen og var derfor

det tyngste av alle symbolene som viste bøndernes standsprivilegium og særstilling i samfunnet (Nielsen 1997, s. 22). Hun skriver videre at slektsfølelsen måtte utvikles som bondesamfunnets generasjonssolidaritet. Generasjonssolidaritet var det viktigste båndet i det sosiale sikkerhetsnett til bondefamiliene. Slektsfølelsen skulle motivere bondeungdommen til å bli på bygdene i lojalitet mot familiegården og generasjonene før dem. Foreldre fikk lite arbeidshjelp fra barna sine om de flyttet så snart de var konfirmert (Nielsen 1997, s. 107).

Norsk Landmandsforbund (1916) prøvde å utvikle forståelsen for at det fantes et felles «bondesyn» på tvers av alle landsdeler, en felles forståelse av rett og galt i samfunnet som enhver bonde utviklet gjennom sitt arbeide med jorda, og som ble forsterket av den kulturelle og mentale arven de overtok fra sine forfedre. Å være av bondeslekt var å tilhøre en egen kultur med sine egne tenkemåter og verdier som var så fundamentale for enkeltindividet at også bondebarna tok dem med seg når de flyttet ut (Nielsen 1997, s. 116).

Vi ser klare spor av de gamle tankene og vurderingene i dagens landbruk. Odelsloven har for mange skapt en situasjon som bærer preg av at det å være født på et gårdsbruk er forpliktende, både for odlingen og for andre søsken. Gunnlaug Daugstad finner i sin studie at det kan se ut til at en person som tar over et bruk på odel, blir positivt bekreftet av andre personer i omgivelsene. Ut fra sosialisering, oppdragelse og internalisering av verdier vil en person vite dette, og disse verdiene blir fastsatt i ett sett av regler, ideer og ideal om «hvordan ting skal være». Verdsettelsen blir nedfelt i form av følelse av plikt og moralsk ansvar (Daugstad 1999).

⁵ Hentet fra Nielsen (1997).

Daugstad påpeker at det ser ut til å være et ideal å la gårdsbruket gå til en «arving av blod». Bønder ser ut til å se på seg selv som bærere av en bygdekultur som en kan føre videre gjennom generasjoner, og det vil si at man ideelt sett skal kunne spore blodsband mellom arvelater og arving. Kunnskapen man får både fra direkte og overført erfaring, gjør at en person som er oppvokst på et gårdsbruk, skiller seg fra en person som ikke er oppvokst på et gårdsbruk, i verdier, normer og fortolkninger av landskapet (Daugstad 1999). Lønning påpeker at odelsloven ble til i det vi kan kalle et plikksamfunn. Nå, derimot, står vi i det motsatte, i et samfunn der «alt er mulig» (Lønning 2000, s. 68).

Vi skal gå nærmere inn på hva som er sentralt i et samfunn der «alt er mulig». I det kommende vil vi beskrive bakgrunnen for tanken om individualisering som den er formulert hos sosiologen Ulrich Beck, med utgangspunkt i de to stikkordene *plikt* og *valg*. Individualisering blir i denne sammenhengen symbolet på det moderne.

Individualisering

Beck betegner individualisering som den sentrale kulturelle impulsen i det samfunnet som har risiko som basis. I dette samfunnet har individet mistet de tradisjonelle nettverkene og må stole på seg selv og sin egen individuelle skjebne med alle de risikoer, muligheter og motsetninger dette medfører. Nesten alt blir avhengig av avgjørelser og valg (Beck 1992). Individualisering innebærer derfor økt frihet fordi båndene til eksempelvis arbeidet og familien blir borte. Men dette er en frihet som er tuftet på en destabilisering av selve samfunnsstrukturen (Beck 1997). Beck beskriver *egent liv* som:

«... avtradisjonalisering, frigjøring fra forhåndsgitte sikkerheter og forsørgelsehensyn. Det egne liv blir på grunnleggen-

de vis et risikofylt liv. Normalbiografien blir (tilsynelatende) til valgbiografi, til risikobiografi, i den forstand at (nesten) alt blir avhengig av avgjørelser. Samtidig er det oppreiste individ ... neppe ennå i stand til å begrunne de uunngåelige avgjørelsene og ta ansvar for deres mulige konsekvenser.» (Beck 1997, s. 134)

Analysene av destabilisering på samfunnsnivå handler altså ifølge Beck om økt frihet, flere valgmuligheter og mer personlig ansvar for individene. Individer overlates i sterk grad til seg selv og sine egne reflek-sive kapasiteter (Kränge 2004, s. 36). Individet stilles overfor uoversiktlige handlingsalternativer, svakt normtrykk og få samfunnsmessige orienteringspunkter. Ansvaret er overført fra det kollektive nivået til individet selv. Ifølge individualiserings-teorien kan friheten innebære vanskelige valg. Med økt frihet følger økt personlig ansvar og fare for selvforskyldt marginalisering. Individualisering assosieres med økt frihet og økte muligheter for folk til selv å velge hvilket liv de vil leve (Kränge 2004, s. 36). Økt individualisering kan også ifølge Kränge være noe de unge selv er med på å utvikle ved å overskride de sosiale føringer og kulturelle sporer til praksis, som kan finnes i deres bakgrunn (Kränge 2004, s. 17).

Beck hevder at tradisjonelle bakgrunnsvariabler som klasse, kjønn, yrke og sivilstand ikke lenger er holdbare for å gi innsikt i samfunnslivet (Beck 1992).

«The attachment of people to a 'social class' has nevertheless become weaker. It now has much less influence on their actions.» (Beck 1992, s. 92)

I et samfunn som er preget av radikal individualisering, ligger nemlig ikke årsakene til folks ulike tilpasninger på det planet. Sammenhengen mellom fortid, nåtid og

framtid er brutt. Individualiseringstenen medfører at den klasse- og/eller kjønns-spesifikke sosialiseringen det sosiologiske perspektivet setter fram, ikke lenger har relevans (Krange 2004). Sosialiseringprosessen har ikke lenger den samme påvirkningen eller de samme føringene.

Beck snakker om at moderniseringen fører til en tredelt individualisering. For det første er det en løsrivelse fra historisk gitte sosiale mønstre og forpliktelser i betydning av tradisjonelle former for dominans og eksistenssikring (the liberating dimension). For det andre er det et tap av den tradisjonelle sikkerhet med hensyn til praktisk kunnskap, skjebne og grunnleggende normer (the disenchantment dimension). Og for det tredje er det en ny type sosial overgivelse eller integrasjon (the reintegration dimension) (Beck 1992, s. 128).

Krange hevder at analysen av individualiseringstendensene beveger seg på flere nivåer. For det første er det et institusjonelt nivå som handler om at folk stilles overfor flere valg eller handlingsalternativer. For det andre er det et individuelt nivå som går på hvordan man velger, og hvilke handlingsvalg folk faktisk tar. For det tredje er det et kulturelt nivå. Dette nivået handler om individualisering som sentral meningsdimensjon i kulturen. Nivåene kan ikke betraktes som uavhengige av hverandre, men man kan heller ikke forutsette noen lovmessighet i sammenhengen mellom dem (Krange 2004, s. 52). Det er derfor et empirisk spørsmål hvorvidt det individuelle nivået følger den institusjonelle individualiseringstendensen. Konsekvensene av en avvikling av odelsloven skulle da føre til et landbruk som består av

bønder som driver gården ut fra «det frie valg».

Datamateriale

Denne artikkelen bygger på analyser av data fra tre kilder: Bygdeforsknings spørreundersøkelse Trender i norsk landbruk (Trendundersøkelsen), 2004, Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen, 2002 og kvalitative intervju med 28 bønder i ulike aldersgrupper, kjønn og produksjoner. Disse intervjuene ble gjennomført i 2004 og 2005.

Bygdeforsknings trendundersøkelse er en spørreundersøkelse blant norske gårdbrukere. Definisjonen av gårdbruker er i denne sammenhengen personer som er hoveddrivere på gårdsbruk med et dyrket areal på minst 5 dekar.⁶ I 2004 svarte 1 712 bønder på undersøkelsen, noe som ga en svarprosent på 54,5 prosent. Dette er en tilfredsstillende høy svarprosent. Tester på utvalgte variabler har vist at det ikke er betydelige avvik mellom sammensetningen av bøndene som deltok i Trendundersøkelsen 2004 og den norske bondebefolkningen. Det er derfor grunnlag for å betrakte Trendundersøkelsen 2004 som representativ for norske bønder i sin helhet (Rye og Storstad 2004).

Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 ble gjennomført mellom januar og april 2002. 1 552 personer ble intervjuet, både hovedbruker og partner (Vågane 2002). Utvalget ble trukket på grunnlag av søknader om produksjonstilskudd i jordbruket, noe alle med dyr eller jordbruksareal i drift har rett til. Det er ingen krav om at en viss andel av inntekten eller arbeidstiden for noen av husholdningsmedlemmene skal være knyttet til

⁶ Valget av 5 dekar som grense kan diskuteres. Valget følger SSBs operasjonalisering i Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, men med ett unntak, nemlig at bruk mellom 5-20 dekar er utelatt i SSBs undersøkelse hvis de ikke har noen husdyrproduksjon (Rye 2004).

bruket. Dette betyr at det benyttes en vid definisjon av gårdbruker og landbruksbefolkning. Svarprosenten var 79, og det må anses å være høyt (Løwe 2004).

Informantene til de kvalitative intervjuene ble rekruttert via landbrukskontoret i den kommunen der de bodde. Vi har gjennomført intervju i til sammen ni kommuner, i Øst-, Vest- og Nord-Norge, men med et tyngdepunkt av kommuner i Midt-Norge. Kommunene ble valgt ut fra hovedtyngde av produksjon i kommunen (grønnsaker, korn, melkeproduksjon eller sauehold). Kommunene representerer også en variasjon i produksjonsforhold og klima (kyst, innland, fjell), og i tillegg er de vurdert ut fra avstand til større tettsted/by. Gjennom et samarbeid med landbrukskontoret i de enkelte kommunene ble det sendt ut et spørreskjema på én side, utarbeidet av Bygdeforskning, til et utvalg gårdbrukere. Gjennom å fylle ut skjema og markere interesse for et intervju ga informanten samtykke til å bli ringt opp av forskerne for å gjøre intervjuavtale. Omtrent 40 skjema ble sendt ut i hver kommune, og responsen på skjemaene var god (mellom 30 og 50 prosent positive svar). Spørreskjemaene inneholdt informasjon om bondens kjønn og alder, viktigste produksjon og størrelsen på denne. Gjennom spørreskjemaet viste informanten sin egen overtagelsesstatus (odel eller kjøp), om der fantes

potensielle overtagere og bondens tanker om mulig rekruttering på eiendommen. På grunnlag av dette kunne vi plukke informanter med varierte muligheter og framtidsutsikter for sine gårdsbruk til våre intervju. Det har ikke vært en målsetting at informantgruppen skulle gjenspeile en statistisk representativ gruppe norske bønder, men heller å skulle representere et mangfold av «vanlige» norske bønder. Vi har derfor valgt en strategisk utvalgs metode. For å framskaffe variasjon er for eksempel både kvinner, bønder med økologisk produksjon og grønnsaksprodusenter overrepresentert i vårt materiale sammenlignet med andelen de utgjør av landssnittet. De kvalitative intervjuene hadde som utgangspunkt å avdekke forhold rundt temaet rekruttering til landbruket. Odelsloven kom svært ofte opp som en viktig faktor i samtalene. Intervjuene ble i utgangspunktet gjennomført med hovedbruker alene, men i noen tilfeller var også partner/ektefelle til stede. Hvordan vi bruker data blir beskrevet innledningsvis til den kvalitative analysen. Vi presenterer først resultater fra de statistiske analysene.

Bøndernes generelle holdning til odelsloven

I Bygdeforskningens trendundersøkelse fra 2004 ble respondentene bedt om å ta stilling til følgende påstand: «Odelsloven bør opprettholdes» med svaralternativer på

Tabell 1. Holdning til odelsloven fordelt på alder, vilje til å oppmuntre barna til å overta og om de har noen i familien til å overta. 2004. Prosent

	Alle					Alder			Oppmuntre barna til å ta over? ¹			Har du noen til å ta over bruket?		
	18-39	40-49	50-59	60+	Totalt	Ja	Nei	Vet ikke	Ja	Nei	Vet ikke			
Totalt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	101	101			
Vil endre	56	65	64	56	39	50	68	61	52	70	61			
Være som før	44	35	36	44	61	50	32	39	48	31	40			
Antall svar	1 670	315	493	486	326	749	221	455	977	174	519			

¹ Her er det bare de med barn som har svart.

Kilde: Trender i norsk landbruk 2004, Norsk senter for bygdeforskning.

en skala fra 1 «helt uenig» til 5 «helt enig». Med utgangspunkt i dette spørsmålet får vi et innblikk i bøndenes overordnede holdning samt skillelinjer når det gjelder om spesielle grupper innehar mer eller mindre positiv oppfatning om å opprettholde odelsloven. I grove trekk kan vi si at respondentene fordelte seg i to grupper. I analysen slo vi sammen alternativene «delvis enig», «både–og», «delvis uenig» og «helt uenig». Denne gruppa tolker vi som en gruppe som på et eller annet nivå vil at odelsloven skal endres eller utgå. De som svarte «helt enig» på påstanden er de som er for odelsloven slik den står i dag. 56 prosent mente at odelsloven på et eller annet vis må gjøres noe med, mens 44 prosent var helt enig i at odelsloven bør opprettholdes (tabell 1). Dette viser at det er blandede følelser hos de norske bøndene når det gjelder odelsloven.

Tabell 1 viser at ønsket om opprettholdelse av odelsloven stiger med stigende alder, og ønsket om opprettholdelse er sterkere hos dem som vil anbefale barna å ta over, og dem som faktisk har noen i familien som vil ta over. Dette stemmer overens med at odelsloven representerer noe tradisjonelt og kanskje konservativt med tanke på at det er de eldste bøndene som er mest opptatt av å opprettholde odelsloven. Samtidig ser vi altså, ikke uventet, at det er blant dem som i utgangspunktet er ivrige etter å anbefale barna til å ta over, og dem som faktisk har barn som kan ta over, at det er

Tabell 2. **Hvor viktig er: «Jeg føler det som en plikt å drive gården videre» som årsak til å være gårdbruker? 2002. Prosent**

Totalt	100
Uviktig	20
Middels viktig	23
Viktig	57
Antall svar	1 408

Kilde: Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

flest som er tilhengere av opprettholdelse av odelsloven.

Vi satte innledningsvis fokus på begrepsparet plikt og fritt valg. Vi koblet det så til et annet begrepspar: tradisjonelt og moderne. Odelsloven ble brukt som eksemplifisering på det tradisjonelle og på begrepet plikt. I Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 ble det stilt et spørsmål som dreide seg om hvor viktig opplevelsen av plikt var for å ta over gården. Respondentene skulle ved hjelp av en ti punkts skala der 1 tilsvarte «ikke viktig» og 10 tilsvarte «svært viktig», svare på viktigheten av påstanden «Jeg føler det som en plikt å drive gården videre» som årsak til at de drev gårdsbruk. I tabell 2 er kategoriene 1-3 slått sammen til «uviktig», 4-6 er «middels viktig», og 7-10 betyr at plikt til å drive gården videre var «viktig» grunn til å ta over gården.

Spørsmålet om plikt som en årsak til å ta over gårdsbruket ble presentert for respondentene sammen med en rekke andre mulige årsaker til å drive gårdsbruk. Tabell 2 viser at 57 prosent svarte at de på et eller annet nivå mente at plikt var viktig for å ta over gården. Totalt krysset nær en av fem av for kategori 10, som betyr svært viktig. Selv om andre faktorer som interesse for et liv på bygda, gode oppvekstvilkår og interesse for natur og samfunn anses som viktigere årsaker av flere, synes hensynet til foreldre, forfedre og kommende generasjoner, eller «plikten», å veie tungt for mange norske gårdbrukere (Løwe 2004, s. 4).

Kvalitative intervju

De kvantitative dataene gir oss et oversiktsbilde av bøndenes holdninger til odelsloven. I neste del av artikkelen skal vi forsøke å forstå hva som ligger under bøndenes svar – hvilke argumentasjonsrekker det er som ligger bak svarene som gis i

spørreskjemaet. Vi har fokusert spesielt på hvordan de som er negative til odelsloven, begrunner sine syn, og hvordan disse er rotfestet i deres mer helhetlige forståelse av norsk landbruk.

Vi har analysert 28 dybdeintervju med bønder (kvinner og menn) og en del partnere. Utgangspunktet for intervjuene var rekruttering til landbruket og hvordan de vurderte diverse forhold som kunne påvirke dette. De aller fleste nevnte odelsloven som et viktig virkemiddel. Hvilket fortegn de satte foran odelsloven som virkemiddel, varierte derimot. Analysen har ikke til hensikt å gjengi et statistisk representativt bilde i tråd med den fordelingen vi viste i tabell 1 ovenfor. Den følgende analysen tar utgangspunkt i det interessante faktum at over halvparten av Norges bønder ønsker seg en endring av odelsloven, noe som står i kontrast både til Odelslovutvalgets konklusjoner, og til synspunkter som Landbruks- og matdepartementet samt bøndernes organisasjoner framsetter i Forbord og Bjørkhaugs artikkel i denne publikasjonen.

Vi skal i det følgende gå gjennom en argumentasjonsrekke som ble synlig under analysen av intervjuene, og det er nærliggende å tenke seg at fortellingene kan representere noen av dem som krysset av for ønske om endring av odelsloven i spørreskjemaet. Målsettingen med analysen er gjennom sitater å presentere et komplekst forhold til odelsloven.

Sitatene representerer ti av våre informanter. Sitatene har ikke som formål at hver enkelt case skal representere seg selv, som sin egen historie, men representerer et kritisk blikk på odelsloven. Vår framstilling av data kan ikke generaliseres til en spesiell andel eller gruppe av bønder, men gjennom fortellingene og de begrunnelser som presenteres, begir vi oss ut på det Payne og Williams (2005) kaller en *moderatum* ge-

neralisering, det vil si: Aspekter av studien kan bli sett på som eksempel på et større gjenkjennbart sett av trekk. På den måten kan vi vurdere hvordan og om våre funn er relatert til annen relevant forskning.

Odelsloven som et gufs fra fortiden

Mens mange respondenter var godt fornøyd med odelslovens funksjon, var den holdningen som ligger til grunn for de fleste av de kritiske respondentene at odelsloven representerer noe som er gått ut på dato. Den er en del av tradisjonen som trenger fornyelse.

«Odelsloven er i ferd med å bli gammeldags. Den var jo sterk før, men det å overta og drive gård i dag, det krever såpass mye. De som hadde odelsrett før, de ga pokker i utdanning. De kunne det mest nødvendige, de som skulle overta gården, men det er ikke godt nok i dag, det krever økonomisk innsikt, det krever teknisk innsikt, og det kreves utdanning på både det ene og det andre planet. Så sann sett har ikke odelsloven den misjonen lenger, egentlig.» (Mann, 45 år)

Vi ser her at odelsloven blir vurdert som gammeldags, og at den ikke tar høyde for de nye kravene som stilles til dagens bønder. Det er ikke lenger tilfredsstillende å gå i hælene på mor og far og lære seg bondeyrket gjennom erfaring. Det blir hevdet at man må ut og skaffe seg ny og relevant kompetanse for å være i stand til å ta over en gård. Odelsloven blir altså vurdert som noe som ikke «henger med i svingene», og som ikke er en del av en nødvendig utvikling.

Det teoretiske utgangspunktet for denne artikkelen er overgangen mellom det tradisjonelle og det moderne. I den sammenhengen blir bygda og det rurale ofte sett på som motsetningen til byene og det urbane også i et tradisjonelt/moderne perspektiv.

Likevel fokuseres det på at Bygde-Norge har utviklet seg til å bli mer moderne, men at gamle tradisjoner og institusjoner er med på å hindre en videre utvikling i denne retningen, noe det følgende sitatet er et eksempel på:

«Bondelaget er drygen konservativ, vi er litt mer radikale her i kommunen, for å si det sånn. Jeg føler det. Vi er litt mer frampå. Det er for mye ku (liten latter). Ikke for å si noe negativt om det altså, men jeg synes det har vært litt sidrumpa, i forhold til odelsloven for eksempel, det er helt grusomt. Det har jo egentlig ikke med Bondelaget å gjøre, men det har jo med Bondelaget sine medlemmer, for (...), men det er for mye sidrumpa. Odelsloven skulle vært avskaffet for lenge siden, etter min mening, da. For den er jo avleggs.» (Mann, 45 år)

Her blir Norges Bondelag nevnt som en kilde til videreføring av utrangerte tradisjoner og som et hinder i utviklingen mot det moderne. Bondelaget stilte seg positiv til odelsloven i sin høringsuttalelse i sammenheng med den nye NOU-en som kom i 2003 (NOU 2003:26) og uttalte:

«Det er like viktig å opprettholde odelsretten i dag som tidligere fordi den uttrykker det langsiktige og personlige eierskapet til landbruksressursene. Odelsloven motvirker også at landbruksarealer blir ordinær handelsvare og spekulasjonsobjekt.»

At dette også er dagens holdning i Bondelaget, bekreftes i Forbord og Bjørkhaug (i denne publikasjonen). Medlemmer og organisasjon er ikke udelt enig i og opptatt av bevaring av odelsloven.

Alt i alt dreier det seg om at noen bønder vurderer en del gamle tradisjoner som hemmende i en nødvendig utvikling. Det blir vurdert dit hen at det viktigste er at

gården blir ført videre, og at man bør føle glede ved at livsverket blir videreført og opprettholdt, slik denne bonden sier, som har kjøpt bruket:

«Jeg håper at jordbruket går over i litt mer (...), det er egentlig veldig sørgelig, de tradisjonene, men det ødelegger litt for jordbruket. Ja, hadde det ikke vært bedre om man flyttet, sånn som han som bodde på gården her før, og når han kommer opp hit på besøk, så synes han det er kjempeartig å se at det foregår aktivitet, det er dyreliv. Altså, det er full aktivitet, og det er en glede for ham.» (Mann, 40 år)

Det er altså det at gården i det hele tatt er bebodd og blir drevet som ble framhevet som viktig, og ikke hvem den blir drevet av.

På bakgrunn av disse sitatene ser vi at disse bøndene anser odelsloven som en del av en gammel tradisjon. En tradisjon som forhindrer fornying, og som er konservativ og stagnerende. Dette handler både om kompetanse og holdninger som videreføres gjennom odelsloven, og som hemmer nytenking og utvikling.

Med dette som utgangspunkt setter bøndene søkelys på to hovedproblemer som odelsloven ifølge dem kan medføre. Disse to problemene er for det første rekruttering av bønder med manglende motivasjon og kompetanse, og for det andre er det en hindring for rekruttering av bønder med positiv motivasjon og kompetanse.

En bonde av tvang

Som sagt innledningsvis har vi sett studier som viser at odelslov og det å være odling kan gi en selvpålagt følelse av plikt og forventning fra omverden (Daugstad 1999). Bakgrunnen for odelsloven var nettopp å utvikle en generasjonssolidaritet. Dette

var for å motarbeide trenden med at stadig flere unge gikk ut av næringen. Dette sosiale fundamentet som odelsloven var tuftet på, er ikke lenger så sterkt. Det som tidligere ble sett på som en fordel for landbruket (nemlig det at de unge følte forpliktelse), blir nå vurdert som negativt i form av at plikt ikke medfører noe positivt. Unge bønder som ikke er motivert og ikke har lyst, vil etter all sannsynlighet ikke bli gode bønder:

«Den som skal kjøpe en gård, må gjøre det av egen fri vilje. Den kan jo fungere sånn at det er mange som føler forpliktelser, i forhold til odelsloven. Det har i alle fall vært sånn at det er mange som har følt de forpliktelsene så hardt at de har kjøpt gården, når de egentlig ikke skulle ha gjort det. Jeg tror det finnes mange eksempler på at folk med feil egenskaper eller for liten interesse tar over rundt omkring. Så en får starte med gårdsbruk, den som har lyst, og som føler for det. Det skal ikke være ut ifra forpliktelser.» (Mann, 55 år)

Av dette sitatet ser vi at en mulig konsekvens av odelsloven blir vurdert til å være at folk som ikke har lyst, og som ikke er motivert, tar over gården. Dette fører til at folk med «feil» egenskaper kommer inn i landbruket. Innledningsvis nevnte vi Landbruks- og matdepartementets ord omkring rekruttering som gikk på at de «ønsket å rekruttere motivert, dyktig og initiativrik ungdom til bondenæringen. Det er slike egenskaper næringen trenger, og dette er den ønskede framtidige norske bonden.»

Pliktfølelsen kan også medføre negative konsekvenser når det gjelder manglende stolthet i arbeidet. Den nødvendige følelsen av verdsettelse må være til stede for at bøndene kan gjøre en god jobb.

«Det er noen som kanskje må ta over, som egentlig ikke har så veldig lyst, det

er mange av dem også, odelsgutter eller -jenter som føler at de må ta over. Det er ikke sikkert at de føler seg så stolte over det, hvis de ikke har så stor interesse for det.» (Kona til 'mann, 55 år')

Rekruttene vil i større grad føle stolthet over yrket sitt når yrkesvalget er et fritt og selvstendig valg som blir tatt ut fra egen positiv motivasjon. Dette gir selvtilitt og engasjement til å jobbe for å lykkes.

Dette avsnittet tok for seg odelsloven som en negativ faktor for rekruttering ved at unge blir tvunget inn i næringen ved at de føler plikt. Det neste avsnittet tar for seg en naturlig konsekvens av dette. Ved at unge blir presset inn i næringen ved at de føler de må ta over gården, blir samtidig andre unge holdt utenfor, og landbruket blir en «ikke-tilgjengelig» næring.

Nye koster feier best ...?

Samtidig som at odelsloven blir oppfattet som noe som tvinger folk inn i bondenæringen, så blir også folk med riktig motivasjon og som har lyst, hindret i å gå inn i næringen. Søkelyset her blir satt på at odelsloven legger føringer som gjør at *hvem* som overtar, blir viktigere enn at *noen* faktisk overtar.

«Nei, jeg tror odelsloven har lagt en del hindringer, sånn at de som har hatt odelen ikke har vært det minste interessert i å overta gården, og så har det vært andre som har stått på sidelinja som gjerne kunne tenkt seg å drive. Det skulle vært litt mer liberalt, på det viset der.» (Mann, 45 år)

«Odelsloven er et vanskelig tema, jeg føler at den ikke bør gjelde så sterkt lenger. Det er sikkert mange her i landet som kunne tenke seg å drive gård, og som ikke har noe slags tilknytning til gård, og som ikke kan komme inn.» (Kvinne, 45 år)

Odelsloven blir altså sett på som et hinder for å få inn unge mennesker som har lyst til å drive gård, men som ikke har odel på en gård selv. I det ligger det en positiv vurdering av å få nye mennesker inn i landbruket, noe det neste sitatet viser:

«Det er flest odelsbruk, men vi har også noen av de som har kommet fra 'langtvek-kistan', og kjøpt seg gård. De har kjøpt noe som ligner ruiner, men de har bygget det opp, og de strever og står på, og de får det til. Det synes jeg er beundringsverdig altså.» (Kvinne, 45 år)

Dette sitatet viser at «nye koster» kan bringe med seg noe positivt, og at de som går inn i bondeyrket av fritt valg, viser motivasjon og innsatsvilje for å få det til å gå rundt.

Gjennom disse sitatene ser vi at mange bønder vurderer odelsloven som noe som får landbruket til å framstå som noe som er stengt, og som en uoppnåelig næring. Odelslov og gammel tradisjon blir vurdert til å kunne skape en situasjon der unge som ved plikt føler at de må ta over, dermed «tar opp plassen» for unge som sitter på gjerdet og gjerne vil inn, men som ikke kommer seg inn.

Fornuft og følelser

Som sagt er hovedargumentasjonen fra bøndene rundt odelsloven at odelsloven representerer en tradisjon som er avleggs, og som kan medføre uønskede situasjoner som går på at landbruket rekrutterer folk som ikke er motivert, og som har mangelfull kompetanse, i tillegg til at den hindrer folk som er motivert, og som har den riktige kompetansen til å gå inn i landbruket. Men innunder denne argumentasjonen dukker det opp et avgjørende argument, nemlig affeksjonsverdi og følelser knyttet til slektsgården.

«Jeg ser jo sånn som med den gården jeg kommer fra, for det er jo en gammel, stor gård. Jeg husker på midten av 80-tallet, da pappa sa at nå var det noen som måtte bestemme seg. Da tenkte jeg at hvis det ikke var noen andre, så måtte jeg gjøre det, selv om jeg ikke hadde noen forutsetninger for å drive den gården. Det er jo blitt litt sånn misforstått da. For jeg ser ikke for meg at den gården skulle gå ut av slekta. Det går på følelsene. Jeg forstår de som kommer fra gamle slektsgårder, at de føler sånn. De forstår jeg.» (Kvinne, tidlig i 40-årene)

Her ser vi at respondenten lot følelsene råde selv om hun i utgangspunktet ikke vurderte seg selv som kompetent til å ta over gården. Hun ser selv paradokset i sitt utsagn og at det blir som hun sier ...«litt sånn misforstått, da.» Følelser blir beskrevet som en viktig del av beslutningen om å ta over gården:

«På ett vis så er odelsloven til hinder, ja, men jeg tror at det er et veldig følelsesmessig ladet spørsmål, det der med odel. Hvis heimgården vår hadde blitt solgt på det frie markedet, og det ikke hadde vært noe odel på gården, så tror jeg at jeg hadde hatt en helt annen følelse hvis jeg hadde kommet hit på besøk igjen senere. Det spørs litt hvem som hadde kjøpt gården, og om jeg hadde blitt boende i nærheten, som nabo.» (Mann, 30 år)

Her kommer det samme poenget fram igjen ved at *hvem* som overtar står i fokus heller enn at *noen* faktisk overtar.

«Det er klart, det er både–og, det også. Gårder som har vært i generasjoner, liksom – og det plutselig kommer en ny. Men likevel så tror jeg vel egentlig at det er bedre enn at det kommer en der som ikke er interessert, og ser bare gården i – ja, forfaller ... For det er mange store

fine gårder – eller VAR før – før da, som er bare ... dårlig nå, eller som ikke er noen gård, på en måte. Nei, en bør vel kanskje være mer åpen for det. En bør vel kanskje det.» (Kvinne, 33 år)

Bønder slites mellom affeksjonsverdier og fornuft. Et gårdsbruk er en plass i stedlig og romlig forstand, og et samlingspunkt for døde og levende slektninger i symbolsk forstand. Huset er et «forfedrested» og har en historie eller «biografi» knyttet til seg (Daugstad 1999). Et gårdsbruk representerer på denne måten noe annet enn bare en bolig for mange. Det er tungt å si fra seg familiegården, men hvis det er den eneste løsningen for å opprettholde driften, er det kanskje verdt det. Eller ...?

Konklusjon

Vi har sett at over halvparten av norske bønder (56 prosent) ønsker en eller annen form for endring i odelsloven. I de kvalitative intervjuene fant vi blant dem som var negative til odelsloven, en klar argumentasjonsrekke. Odelsloven blir vurdert som noe forhistorisk som reproducerer tradisjonelle verdier og kompetanser som ikke nødvendigvis er så relevant lenger. Den kan være med å rekruttere bønder uten motivasjon og med mangelfull kompetanse. Den kan være til hinder for å rekruttere bønder utenfra med andre verdier og syn. Dette stemmer godt overens med synet på verden som stadig mer individualistisk og at unge mennesker i stadig større grad er opptatt av å ta egne valg og av å realisere seg selv. Plikt blir derfor ikke et forsvarlig grunnlag for valget. Landbruket vil på bakgrunn av dette bli styrket av at de rekruttene som kommer inn, også er de som gjør dette på bakgrunn av et fritt valg. Odelsloven blir derfor sett på som en bremsekloss fordi den kan representere en form for plikt som står i kontrast til denne utviklingen.

Beck snakker om moderniseringen som tredelt. Den er en løsrivelse fra tradisjonelle former for makt og videreføring, det er et usikkerhetsmoment med tanke på den tradisjonelle vissheten til praktisk viten, tro og grunnleggende normer, og det er en ny form for sosial integrasjon. Hvis vi skal ta teorien til Beck bokstavelig på aktørnivå, kan vi i denne sammenhengen si at odlingen står i en situasjon der moderniseringen åpner for en legitim retrettsituasjon når det gjelder å ta over gården. Odlingen blir satt fri fra gamle bånd som arbeidet og familien. Dette er selvsagt en kontrast til den høye andelen som i Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002 oppga at plikt var en viktig årsak til at de driver gården. Hvis en følger Beck videre, kjennetegnes det moderne samfunnet av at grunnleggende uformelle normer ikke lenger er virksomme. Mennesket står i en fri og ubundet relasjon til den sosiale og kulturelle konteksten som omgir deres liv. På bakgrunn av dette kan vi forvente at de odlingene som velger å ta over gården, gjør dette av egne frie valg helt uten påvirkning fra andre faktorer enn de som gagnar dem selv best. Odel er blitt et valg. Og i første omgang kan det altså ut fra intervjuene vi hadde med bøndene som var negative til odelsloven, se ut til at de fleste har slike tanker i hodet. Det beste for bondenæringen ville være om odelsloven ble åpnet opp for å følge denne trenden. Nettopp ved å gjøre det enklere å slippe andre inn i næringen og ved å la de som ikke har lyst, få en enklere vei ut av situasjonen. Samtidig ser vi altså at affeksjon, følelser for familiegården og moralsk forpliktelse står sterkt hos mange. Og disse følelsene blir vurdert som rasjonelle, legitime faktorer som grunnlag for valg. Det er dette Daugstad påpeker når hun sier at det ser ut til å være et ideal å la gårdsbruket gå til en «arving av blod». Bønder ser ut til å se på seg selv som bærere av en bygdekultur som en kan føre videre gjennom genera-

sjoner, og det vil si at man ideelt sett skal kunne spore blodsband mellom arvelater og arving. Det er altså fremdeles klare tradisjonelle føringer for folks valg. Dette står i kontrast til individualiseringsteorien.

Kränge (2004) hevder at forskere på tross av en pågående individualisering finner at tradisjonelle kilder fremdeles er virk-somme. Dette blir framstilt som et para-doks. Kränge mener imidlertid at dette tilsynelatende paradokset oppstår fordi disse forskerne i utgangspunktet aksepterer hypotesen som sier at individualisering på det institusjonelle nivået også fører til individualisering på det individuelle. Når unge som lever i en institusjonelt indivi-dualisert verden, likevel reproducerer ulik-heter langs de klassiske aksene, sprenger empirien grensene for hva nyklassikernes begreper setter oss i stand til å forstå. Der-med oppstår altså «paradokset» (Kränge 2004).

Når det gjelder odelsloven, ser vi at det er faktorer som gjør at den i utgangpunk-tet skarpe kritikken mot loven kanskje ikke står så sterkt likevel. Det er tydelig at følelser, moralsk forpliktelse og tradi-sjon har en stor plass i bevisstheten til unge når avgjørelsen skal tas om de skal ta over gården eller ikke. Dette kan være faktorer som står helt utenfor odelsloven i seg selv. I NOU 2003: 26 (s. 75) står det at: «... 'slektstanken' og den følelsesmes-sige tilknytning til eiendommen trolig er et sterkere incitament for å holde gården i familien enn selve odelsretten.» Individual-isme på det institusjonelle nivået (avskaf-ting av odelsloven) vil ikke nødvendigvis føre til en økende individualisering på aktørnivå. Og det er dette som også viser seg i intervjuene i denne artikkelen. Vi kan her også referere til Sverige som ikke har odelslov, men der vi likevel ser at gårdene i stor grad videreføres gjennom familien (Gulliksen 1999). Uformelle normer som

knytter seg til tradisjon, «blodsband» og moralske forpliktelser kan være viktigere enn selve loven. Som Gunnlaug Daugstad uttaler i en artikkel i *Nationen* (24.01. 2000), så er det ikke den materielle enhe-ten som er det viktigste. Det er det materi-elles symbolverdi og moralske forpliktelse som teller. Det som skaper tilhørigheten og forpliktelsen, er ikke det juridiske båndet gjennom odelsloven. Konklusjonen hen-nes er at man kan fjerne odelsloven, men man fjerner ikke dermed forpliktelsen det ligger i å ta over et gårdsbruk og føre det videre i generasjoner. Pliktfølelsen overfø-res til dagens arvinger, og disse står ikke moralsk helt fritt til å la være å overta, uansett om vi har odelslov eller ikke. Så hvis man vil gjøre noe med problemet med rekruttering av «feil» type bønder og kom-petanse, bør man heller ta et oppgjør med gamle verdier og en eventuell misforstått lojalitet. For hva er det som er viktigst – at gården blir drevet, eller hvem som driver den (Lønning 2000)?

Bøndenes tanker rundt odelsloven skis-serer et interessant møte mellom det moderne og det tradisjonelle. De slites mellom en holdning som er «fornuftsba-sert», som dreier seg om at landbruket er best tjent med en viss type rekrutter som det må gjøres rom for, og en mer «moralisk forpliktende» holdning som handler om videreføring av familiegården på basis av en sterk følelsesmessig faktor og tillærte holdninger fra en bygdekultur og en sosia-liseringsprosess. Begge disse holdningene kan slå positivt og negativt ut når det gjelder opprettholdelse og vedlikehold av norsk landbruk. Artikkelen har diskutert rekruttering til et landbruk i endring. Får landbruket de rekruttene det trenger?

Med utgangspunkt i bøndenes egne vurde-ringer av disse spørsmålene kan man vel si at de befinner seg i en posisjon mellom det tradisjonelle og det moderne. Og vi kan vel

være enige i at virkemidlene som settes inn i arbeidet med rekruttering til landbruket, bør befinne seg en plass der det er rom for både nytt og gammelt på samme tid. Det er åpenbart at det er viktig for landbruket å komme seg ut av gamle tradisjoner ved å åpne for at «nye koster kan komme inn og feie». Nytenkning og ny kompetanse er nødvendig i en omstillingsfase. Samtidig må man ta vare på de positive elementene som ligger i tradisjoner og videreføring av kompetanse som ikke kan læres eller tilegnes. Affeksjonsverdi, personlig stolthet og moralsk forpliktelse til å videreføre familiebruket i en bedre stand enn da man selv tok over er viktige drivkrefter som man ikke skal undervurdere. Men man kan nok si at man ser en utvikling i retning av at det er blitt legitimt å stille spørsmål ved måten man rekrutterer ungdom inn i landbruket på, og det er blitt legitimt å stille spørsmål ved om de holdningene som overføres, er gode holdninger å overføre. Denne tendensen vil bli synlig både blant foreldregenerasjonen, som vil legge nye føringer inn i sosialiseringssprosessen, og blant de unge selv som vil ta opp i seg den moderne trenden ved å fristille seg når det gjelder egne valg og avgjørelser.

Referanser

- Baumann, Z. (2001): *The Individualized society*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992): *Risk Society*, London: Sage Publications.
- Beck, U. (1997): *Risiko og frihet*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Daugstad, G. (1999): Til odel og eige? Slektskap, jord og arv på gardsbruk i ei vestnorsk bygd, Hovudfagsavhandling, Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Bergen.
- Econ analyse (2004): *Regelverk og innovasjon i landbruket*, Rapport 2004-089/2004, Oslo: Econ analyse.
- Forbord, M. og Johnsen, J. P. (2004): *Political rhetoric, conception of 'the farmer', and implications for recruitment*, Paper nr. 9/2004, Trondheim: Norsk senter for Bygdeforskning.
- Forbord, M. (2006): En gjennomgang av odelsloven, konsesjonsloven og jordloven og endringer i nyere tid, Notat nr. 5/2006, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.
- Giddens, A. (1990): *The consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and self identity. Self and society in the late modern age*, Cambridge: Polity press.
- Gjerdåker, B. (2001): *Til odel og eige. Odels- og åsetesrettene gjennom eit millenium, med vekt på dei siste 250 åra*, Rapport nr. 15/2001, Oslo: NILF.
- Gulliksen, H. (1999): Odelslovens virkning på bosetting og omsetning av landbrukseiendommer – en undersøkelse foretatt blant eiere av landbrukseiendommer i Hedmark og Värmland, Hovedoppgave, Institutt for økonomi og samfunnsfag, Landbrukshøgskolen på Ås.
- Jervell, A. M. (2002): «Tradisjon og forandring- generasjonsskifte som rekruttering til landbruk», i T. Rødseth (red.): *Landbruket ved en korsvei*, Bergen: Fagbokforlaget, 91-108.
- Kränge, O. (2004): *Grenser for individualisering. Ungdom mellom ny og gammel modernitet*, Rapport 4/2004, Oslo: NOVA.

Lash, S. (1992): *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell.

Lønning, D. J. (2000): «Nye tider, nye utfordringer», i D. J. Lønning (red.): *Bønder i soloppgang?* Ål: Boksmia, 52-69.

Lønning, D. J. (2000): *Gøy på landet. Landbruk i ei postmoderne tid*, Oslo: Samlaget.

Løwe, T. (2004): Hvem er gårdbrukere, og hvorfor er de det? *Samfunnsspeilet* 2004, 5, Statistisk sentralbyrå.

Nielsen M. B. O. (1997): *Jord og ord*, Doktoravhandling, Universitetet i Bergen.

NOU (2003:26): *Om odels- og åsetesretten*, Oslo: Statens forvaltningstjeneste.

Payne, G. og M. Williams (2005): Generalization in Qualitative Research, *Sociology* 39, 295-314.

Rye, J. F. og O. Storstad (2004): *Trender i norsk landbruk 2004*, Rapport nr. 4/2004, Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.

Rødseth, T. (2002): «Levekår i landbruket», i T. Rødseth (red.): *Landbruket ved en korsvei*, Bergen: Fagbokforlaget.

Siverts, K. (1979): Vedlikehold og kontinuitet. En diskusjon av rekruttering til gårdsbruk på Osterøy, Sosialantopologisk institutt, Universitetet i Bergen.

Sletten, B. (2004): *Med odel som arv. Valgorienteringer hos odelsgutter på Vestlandet*, Hovedfagsoppgave, Institutt for sosiologi, Universitetet i Bergen.

St.meld. nr. 19 (1999-2000): *Om norsk landbruk og matproduksjon*, Landbruksdepartementet.

Vågane, L. (2002): *Levekårsundersøkelsen blant landbruksbefolkningen 2002*, Dokumentasjonsrapport, Notater 77/2002, Statistisk sentralbyrå.

Figurregister

Tema 1. Hva skjer i landbruket? Driftsstruktur, yrkeskombinasjoner og inntekt i endring

Avgang og tilvekst på norske gardsbruk. Kjenneteikn ved bruk som avviklar, og bruk som veks

1. Sannsynet for at eit bruk var i drift i 2004 som funksjon av jordbruksareal i drift i 1995, effekt av region og alder på brukar i 1995. Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995* 25
2. Estimert jordbruksareal 2004 som funksjon av jordbruksareal 1995 og ymse andre faktorar (modell 3). Bruk som var med i undersøkinga *Levekår i landbruksbefolkninga 1995* 26

Gårdbrukeres arbeidstilbud i et regionalpolitisk perspektiv

1. Hypotesehierarki i testtre 1 40

Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere

1. Gårdbrukeres syn på inntekten fra bruket. Svarfordeling etter en 6-delt skala. 1995 og 2002. Prosent 52
2. Yrkeskombinasjon blant gårdbrukere. 2002. Prosent 52
3. Andel bruk, etter jordbruksareal. 1995 og 2002. Prosent 56
4. Andel gårdbrukere med inntektsgivende arbeid utenom bruket, etter jordbruksareal i drift. 1995 og 2002. Prosent 57
5. Andel gårdbrukere med hovedyrke utenom bruket, etter jordbruksareal i drift. 1995 og 2002. Prosent 57
6. Gårdbrukeres anslag på egen arbeidstid på og utenfor bruket, etter grad av ekstern yrkestilknytning. 1995 og 2002. Timer per uke. Gjennomsnitt 58

Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi

1. Samlet inntekt. Gårdbrukere (heltids- og kombibønder) og andre sysselsatte (1t+ per uke), etter alder. Gjennomsnitt. Menn. 2001. 1 000 kroner 74
2. Ekvivalent inntekt for gårdbrukerhushold og andre sysselsatte (1t+/u) hushold, etter intervjupersonens alder. Husholdningens inntekt etter skatt dividert med kvadratroten av antall husholdningsmedlemmer. Menn. 2001. 1 000 kroner 74
3. Andel som gjennom størsteparten av året ikke har mulighet for å betale en uforutsett regning på 3 000 kroner, blant gårdbrukerhushold og andre hushold med minst en sysselsatt (1 time+ i uka), etter intervjupersonens alder. Menn. 2001/2002. Prosent 75

Tema 2. Levekår og livskvalitet i landbruket

Livskvalitet og sosial integrasjon i landbruket

1. Andel som ofte eller av og til opplever ensomhet, blant gårdbrukere og blant alle sysselsatte 30-69 år. Enslige og gifte/samboende menn. 1995 og 2002 (1995 og 1998 for alle sysselsatte). Prosent 99
2. Gårdbrukernes syn på om noen vil overta bruket og drive det videre. 1995 og 2002. Prosent 102

3. Gårdbrukeres svarfordeling på spørsmål om hvor tilfreds de er med livet alt i alt. 1995 og 2002. Prosent 103

Tema 3. Framtidsutsikter, rekruttering og rammebetingelser

Rekruttering til landbruket – hva mener organisasjonene og forvaltningen

1. Samspill mellom virkemidler, nye bønder og type landbruk 131

Tabellregister

Tema 1. Hva skjer i landbruket? Driftsstruktur, yrkeskombinasjoner og inntekt i endring

Avgang og tilvekst på norske gardsbruk. Kjenneteikn ved bruk som avviklar, og bruk som veks

1. Enkelte nøkkeltal for strukturen i jordbruket, utvalde år. 1989-2004	16
2. Talet på jordbruksbedrifter med mjølkekyr, utvalde år. 1989-2004.....	17
3. Bruk med jordbruksareal i drift og gjennomsnittleg jordbruksareal. 1995-2004. Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i>	18
4. Bruk i Levekår i landbruksbefolkninga 1995 fordelte etter jordbruksareal i drift i 1995 og 2004. Dekar.....	19
5. Kjenneteikn ved bruk fordelt etter relativ endring i jordbruksareal i drift 1995-2004. Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i> . Gjennomsnitt og standardavvik (kursiv).....	20
6. Kjenneteikn ved brukarar fordelt etter relativ endring i jordbruksareal 1995-2004. Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i> . Standardavvik i kursiv	21
7. Utvikling i areal 1995-2004 i høve til vurdering av inntektsmogelegheit. Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i> . Forventa fordeling i parentes	21
8. Arbeidsforbruk, brukar, ektefelle og anna familie 1998/99, timar og standardavvik (kursiv). Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i>	23

Vedleggstabell

1. Resultat av regresjonsutrekningar for modellar for å forklare endring i jordbruksareal frå 1995 til 2004. Bruk som var med i undersøkinga <i>Levekår i landbruksbefolkninga 1995</i>	29
---	----

Gårdbrukeres arbeidstilbud i et regionalpolitisk perspektiv

1. Noen kjennetegn ved norske regiontyper	34
2. Sysselsettingens fordeling på næringer i norske regiontyper. Indeks, med landets fordeling = 100.....	35
3. Antall gårdbrukere i utvalget fordelt etter arbeidsinnsats utenfor bruket	37
4. Antall gårdsbruk i ulike regioner. 1995 og 2002 samlet	37
5. Testtre 1. Resultater fra likelihood ratio-testene.....	41
6. Testtre 3. Resultater fra likelihood ratio-testene.....	43
7. Koeffisientestimater fra regresjonsanalysen. Foretrukket modellspesifisering	45

Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere

1. Gårdbrukeres arbeidsinntektskilder, etter kjønn, alder, utdanningsnivå, produksjonstype, jordbruksareal (2001) og landsdel. Prosent.....	53
2. Modell for sannsynligheten for at en gårdbruker har arbeid/hovedyrke utenom bruket. Logistisk regresjon med trinomisk respons: 1) Har ikke annet arbeid, 2) har biarbeid og 3) har annet hovedyrke (1 mot 2+3 og 3 mot 1+2). Alle effekter og konstantledd er statistisk signifikante ($P < 0,0001$). $R^2 = 0,33$. $N = 1552$	56

Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi

1. Inntektsvariabler i analysen	70
2. Inntekt per arbeidstime på bruket basert på henholdsvis personinntekt fra primærnæringene (2001), næringsinntekt fra jord og skog (uten sykepengar, 2002) og netto næringsinntekt (2001). Median og gjennomsnitt for alle og for ulike produksjoner (arbeidsmessig viktigste produksjon på gården). Alle gårdbrukere. Kroner	73

Tema 2. Levekår og livskvalitet i landbruket

Livskvalitet og sosial integrasjon i landbruket

1. Andel enslige blant gårdbrukere og blant sysselsatte (1 time+) i ulike aldersgrupper. Menn. 1995 og 2002. Prosent	96
2. Andel som ukentlig eller oftere har kontakt med ulike familiemedlemmer, blant gårdbrukere og sysselsatte i forskjellige aldersgrupper. Menn. 1995 og 2002. Prosent	96
3. Andel som har en fortrolig venn utenom familien, andel som har en god venn på stedet og andel som har kontakt med slike venner en gang i uka eller oftere. Menn. 1995 og 2002. Prosent	97
4. Andel som ofte eller av og til opplever ensomhet blant gårdbrukere og blant sysselsatte i ulike aldergrupper. Menn. 1995 og 2002 (1995 og 1998 for alle sysselsatte menn). Prosent	99
5. Lineær regresjonsmodell for gårdbrukeres livskvalitet (hvor tilfreds man er med livet, skala fra 1 til 10). 2002	107

Tema 3. Framtidsutsikter, rekruttering og rammebetingelser

Fornuft og følelser – en odelslov til besvær

1. Holdning til odelsloven fordelt på alder, vilje til å oppmuntre barna til å overta og om de har noen i familien til å overta. 2004. Prosent	142
2. Hvor viktig er: «Jeg føler det som en plikt å drive gården videre» som årsak til å være gårdbruker? 2002. Prosent	143